

KOLOZSVÁR
TÖRTÉNETE.

——
ELSŐ KÖTET.

KOLOZSVÁR TÖRTÉNETE.

IRTA

JAKAB ELEK,

A MAGYAR TUDOM. AKADÉMIA LEVELEZŐ TAGJA.

E L S Ó K Ö T E T,

OKLEVÉLTÁRRAL.

ŐS-, Ó- ÉS KÖZÉPKOR.

(513 Kr. e. – 1540 Kr. u.)

KIADJA SZAB. KIR. KOLOZSVÁR VÁROS KÖZÖNSÉGE.

*Írói tulajdonai, a fordítás és bármily alakban újra feldolgozás
jogát fenntartásával.*

BUDÁN, 1870.

NYOMATOTT A MAGYAR KIRÁLYI EGYETEMI KÖNYVNYOMDÁBAN.

PÁLYÁZATI HIRDETÉS.

Írassék meg **Kolozsvár városának ó- közép- és újabbkori történelme az 1848-ik évig**, feliratok, műemlékek, pénzek, eredeti oklevelek, szóval : első hitelességü adatok alapján, oknyomozólag, kritikai megválasztással s a pályázó tetszése szerénti kiterjedésben.

A szerkesztményhez **Oklevéltár** melléklendő, mi végre a város levéltára a pályázók előtt, a kellő tekintetek figyelemben tartásával, nyitva van. Az alak meghatározása írótól függ. Az előadásban a bőség kerülendő. A legjobbnak ítélt mű egy ezer osztr. ért. forinttal lesz jutalmazva.

Bírálóknak erd. muzeum-egyleti könyvtárnok Szabó Károly, Torma Károly, Matusik Nep. János és Sámi László tanár urak lesznek fölkérve. A pályaművek beküldésének határideje 1865. decemb. 31-ik napja. A jutalmazott mű kiadását a szükséges metszetekkel együtt Kolozsvár városa eszközöndi. A mű tulajdoni joga íróé marad.

A kiadás a megbirálás és elfogadás után egy év alatt megtörténik.*

Sz. kir. Kolozsvár város v. e. közönségének 1863-ik évi october 30-án s tanácsának ezen évi november 10-én tartott üléséből. Kiadta Elekes András, h. aljegyző. *)

PÁLYÁZATI PÓTLÓ HIRDETÉS.

Értésére esvén Kolozsvár szab. kir. városa v. e. közönségének és tanácsának az, hogy a **„Kolozsvár város történelme“** megírására nézve 1863 oct. 30-én 291 községi, valamint ugyanazon évi nov. 10. 4433 sz. a. kelt tanácsi végzés következtében hirlapilag közzétett pályázati hirdetés némely pontjai iránt az írók és bírálók részéről kételyek támadtak, mint szintén az is, hogy a kitűzött feladat, nem csak Kolozsvár város gazdag levéltárában, hanem más hazai levéltárakban is nagymérvű kútfutásokat, az

*) Kolozsvári Posta 1863. évi novemb. 18-iki számából.

oklevelek elolvasása és czélszerű lemásoltatása, rajzok és mérések stb. a versenyzőktől sok időt, költséget s szem- és lélekrongáló munkát kíván, a város v. e. közönsége és tanácsa, elől említett pályázati hirdetéséhez pótlólag a következőket adja és teszi közzé :

„A bírálóat eredményének kihirdetése a v. esk. közönség gyűléstermében 1867 július 1-én történik meg, s a jutalom azonnal kiadatik. Ha az történnék, hogy csak egy pályamű érkezik be, ezen esetben is, ha azt a bírálók és jutalomtűző a maga nemében jelesnek s jutalomra méltónak találják, a pályadíj szintén kiadatik.

Az előbbi hirdetés e kifejezésének : „a mű tulajdoni joga iróé marad“ értelmé az, hogy a város esküdt-közönsége és tanácsa a kinyomtatást a műhöz méltó alakban, az író felügyelete alatt végrehajtván : 200 példányt saját céljaira megtart, a többit teljes tulajdoni joggal az író szabad rendelkezése alá bocsátja.

A pályamunkák idegen kézzel írva, a neveket rejtő pecsétes levélkéik mellett a város községi tanácsához küldendők be, a honnan azok a már kijelölt bírálóknak adatnak át.

A határidő a fennebbi okok tekintetéből 1865 december 31-ről 1866 december 31-re tétetik át.

Az első hirdetés egyéb föltételei érvényben maradnak.*

Szab. kir. Kolozsvár város v. e. közönségének 1865-ik évi július 8-án s tanácsának e hó 18-ikán tartott üléséből. *)

A BIRÁLÓ BIZOTTSÁG JELENTÉSE.

Tisztelt városi esküdt-közönség!

Folyó 1869-dik évi április 9-dikén kelt s 867 tanácselnöki szám alatt hozzáunk intézett megbízása folytán föl levén arra szólítva, hogy az 1863 évi 291 és 4433 sz. alatt kelt pályázati hirdetés következtében, és a pályázati határidőnek meghosszabítása iránt két ízben 1865- és 1866-ban kelt esküdt-közönségi végzések értelmében mult 1868 évi december 31-dikére, mint végső határidőre beérkezett „**Kolozsvár város története**“ czimű pályamunkát bíráljuk meg : jelentésünket ez eljárásunkról következőkben van szerencsénk előterjeszteni.

A beérkezett pályamunkát, melynek I-ső kötete a hozzá tartozó s külön kötetet képező „**Oklevéltár**“ -ral együtt Kolozsvár városának a legrégebbi kortól 1540-ig, Erdélynek az anyaországtól való elválásáig terjedő történeteit tárgyazza, valamint az egész munkához tartozó s 14 táblát tevő nagybecsű s pontos rajzokat is átvizsgálván : örömmel győződünk meg

*) Kolozsvári Közlöny 1865 évi jul. 22-ki számából.

arról, hogy a pályázó az elébe tűzött nagyszerű föladat kivitelezéshez kellő előkészültséggel és hivatással fogott, a czéljára szükséges adatokat a város, a főkormányzók, a helybeli egyházak, közintézetek és czéhek, valamint Erdély- és Magyarország több közlevéltáraiból nagy gondnal és a pályadíjt már is csaknem megközelítő költséggel fölkútatta, híven lemásolta és lelkiismeretesen fölhasználta; munkája kidolgozásában pedig fáradságot nem kimélve, oknyomozó történetíróhoz illő alapos vizsgálódás után elfogulatlanul, részrehajlatlanul, helyes fölfogással és higgadt itélettel járt el. Egy szóval, a pályázó oly munkát állított elő, mely a tudomány ma méltányosan megkívánható követeléseinek megfelel, s városaink és vidékeink monographiái között díszes állást fog elfoglalni; Kolozsvár multját, mely összes hazánk, de különösen Erdély történelmére nevezetes befolyást gyakorolt, pályázó, jóllehet csaknem egészen töretlen úton járt, oly kimerítőleg s oly behatólag tárgyalja, hogy munkáját, különösen városaink középkori bel-életének rajzát illetőleg, a jövendő korbéli leghivatottabb magyar történetíró is biztos és mellőzhetetlen segédeszközül fogja használhatni.

Ennél fogva mi e pályaművet, bárha szerző, mint a munkájához mellékelt iratában kifejtette, annak hátralevő második kötetét terhes hivatali elfoglaltatásai, de különösen súlyos és hosszas betegsége miatt még kellőleg ki nem dolgozhatta és be nem nyujthatta, a kitűzött jutalomra egyező értelemmel érdemesnek ítéljük. S azért is méltányosnak tartjuk, hogy a tisztelt képviselő-közönség a szerzőnek a kitűzött pályadíjt, ha egészen nem is, legalább a munka már készen levő részéhez aránylagosan méltóztassék kiadani, hogy ezen összeggel az írónak munkájára eddig tett költségeiből a nagyobb rész megtéríttessék, és így a jutalmazandó szerző, munkája teljes bevégezése előtt is segítve legyen a következő kötetre s az ahhoz melléklendő gazdag oklevéltárra még mulhatatlanul teendő tetemes költsége viselésére.

A pályadíj ily értelemben leendő kiadásában — nézetünk szerint — nem szolgálhat akadályul az, hogy ezen több évi szakadatlan buvárlatot és kitarító fáradozást kívánó munka 2-ik része még nincs beadva; mert egyfelől az aránylagosan kiadandó díjt a már készen levő s a régibb korra nézve így is teljesen használható rész valóban megérdemli, de másfelől arról sem lehet kétségünk, hogy a pályázó, ki munkájának több évi szorgalommal, test- és lélekfárasztó erőfeszítéssel egybeállított első részében, készülttségét, buzgóságát és lelkiismeretességét kellően bebizonyította, ezen élete föladatává vált munka befejezését erkölcsi és becsületbeli köteletségének fogja tekinteni és vallani. E tekintetben az író saját érdeke, írói és polgári hitele s becsülete a legbiztosabb kezesség.

Ezekután, az eredeti pályázati hirdetésben s annak pótlékában foglalt föltételek értelme szerint a megjutalmazandó munka I. részének és mellékleteinek minél előbbi kiadását a tisztelt képviselő-közönségnek annál bátrabban ajánlhatjuk; mert bizonyosnak tartjuk, hogy e munkát történetírodalmunk minden barátja örömmel fogja üdvözölni, s abban nem csak e város kimerítő monographiát, hanem irodalmunk is maradandó becsü művet fog

nyerni. Csupán arra kívánjuk a szerzőt figyelmeztetni, hogy a kinyomtatandó 'Oklevéltár' minden egyes darabja elébe ohajtanók annak rövid magyar tartalmát is beigtattatni, hogy e gyűjtemény annál könnyebben használható legyen.

Mely jelentésünk előterjesztése után hazafiai tisztelettel maradunk a tisztelt városi esküdt-közönségnek

alázatos szolgálai:

Kolozsváratt, jun. 6. 1869.

SZABÓ KÁROLY m. k.

SÁMI LÁSZLÓ, m. k.

TORMA KÁROLY, m. k. *)

A PÁLYADÍJ KIADÁSÁT

ILLETŐ

KÉPVISELŐ-TESTÜLETI TÁRGYALÁS-ÉS HATÁROZÁS.

Elnök polgármester előterjeszti, hogy a városi volt vál. esküdt-közönség szónokája, jelenleg képviselő Simon Elek Kolozsvár városa története megírására 1863-ban pályadíjt tűzvé ki, s a volt vál. esk. közönség ezt országsszerte kihirdetvén, miután a pályaművek megbíralására bizottság neveztetett ki s a pályázat határideje több ízben, legutóbb pedig a képviselő-közgyűlés m. évi 64. sz. a. kelt határozatánál fogva 1868. deczember 31-éig lón kiterjesztve, e napon egy pályamű érkezett be, mely a bíráló bizottságnak átadatván, ez véleményes jelentését a műről már benyújtotta, mire nézve szükség volna ez ügyben a képviseletnek határozni.

E tekintetből felolvastatnak a volt vál. esküdt-közönségnek ez ügyben 1863-tól 1866-ig keletkezett összes határozatai, s a bíráló biztosok: Szabó Károly, Sámi László és Torma Károly uraknak a benyújtott pályamű iránti véleményes jelentése f. jun. 6-ról, mely szerint nyilvánítják, hogy a bejött pályamunkát, melynek I-ső kötete a hozzátartozó s külön kötetet képező 'Oklevéltárral' együtt Kolozsvár városának a legrégibb kortól 1540-ig terjedő történeteit tárgyalja — valamint az egész munkához tartozó s 14 táblát tevő nagybecsű rajzokat is gondosan átvizs-

*) Kolozsvár szab. kir. város képviselő-testülete 1869 évi jun. 23-iki közgyűlésében 89. jegyzőkönyvi szám alatt költ s július 10-én helybenhagyott végzésének alapul szolgált eredeti beadványból.

gálták s a nagy feladatu művet tetemes gondnal, fáradsággal és költséggel s történetirói hűséggel elkészültnek találván, mely a magyar történetírás becses segédeszközét fogja képezni : addig is, míg a munka második kötete elkészülhetne, a kitűzött jutalomra egyhangulag érdemesnek itélik, s ennek bár a munka már készen levő részéhez aránylagosan leendő kiadatását, hogy a szerző a még hátralevő rész költségeiben segítve legyen, annyival inkább javaslatba hozzák, mert a mű II-ik részének is elkészítésére nézve írónak saját érdeke, irói és polgári hitele s becsülete a legbiztosabb kezesség ; végre a munka I-ső részének s mellékleteinek minél előbbi kiadatását és az „Oklevéltár” minden egyes darabja elébe ennek rövid magyar tartalma beigtatását is véleményezik.

Ezt követőleg a pályadíj kitűzője Simon Elek képviselő terjedelmes beszédben fejtvé ki, hogy városunk történelmi jelentőségü multja s erre vonatkozó oklevelekben oly gazdag levéltára hozták ama gondolatra, hogy e becses adatok egy nagyobb szerű műben a közhasználatnak átadassanak, s utóbbi szónoki hivataloskodását ez eszme kivitelére kívánta tisztí fizetése felajánlásával érvényesíteni, a bírálók véleménye nyomán örömet fejezi ki, hogy a magyar történetírás ezuttal egy jeles művel gazdagodott, s a kitűzött jutalmat a kisegítő-pénztárban felgyűlt kamatjaival együtt 1255 forint 20 kr.-ban, továbbá a műhöz mellékelt rajzok kiállítására s eshetőleg a jutalom pótlására később felajánlott 300 forintban közgyűlés rendelkezése alá az elnök kezeibe átadja.

A városunkra nézve jelentékeny érdekü fennebbi szakmunka létrehozásában elért eredmény tekintetéből a képviselő-közönség Simon Elek városi képviselőnek meleg köszönetet fejez ki, hogy e művet lelkes ajánlatával elősegíté s a kitűzött és ezuttal közgyűlés rendelkezése alá át is bocsátott pályadíjat összesen 1555 ft. 20 kr. azaz egy ezer ötszáz ötvenöt forint 20 krajczárban o. ért. az illetékes bíráló bizottságtól e jutalomra egyhangulag érdemesnek ítélt munka szerzőjének ezuttal egészben véve kiadni annyivalinkább meghatározza, mivel a műre tett eddigi fáradság és költségek s további részének előkészületei által e jutalom már ki lőn érdemelve.

Egyúttal azonban biztos reménnyel várja meg képviselő-közönség a munka írójától, hogy a mű még hátralevő részét is lehetőségig mielőbb befejezve fogja a város rendelkezése alá átnyújtani.

Ezután a pályanyertes munkához mellékelve beadott s eddig elnöki és jegyzői pecsétek alatt sértetlenül megőrzött jeligés bezárt levelet mutatja be elnök a közgyűlésnek. E levél borítékán kívül következő szavak vannak följegyezve: *Vellem equidem vobis placere, sed multo malo, vos saluos esse, qualicunque erga me animo futuri estis.* Tit. Livius Patav. Libr. III. stb. A levél felbontatik s benn a jeligétől különböző kézírással szerzőnek **Jakab Elek** találtatik megnevezve.

A pályadíjt nyert szerző neve *éljen*-zés közt vétetik tudásul s a jutalom azonnali kiadásának ünnepélyes végbevitelére a nevezett író a képviseleti közgyűlésbe meghívni: Demeter Károly, Ferencz József és id. Hintz György képviselők küldöttékül bizattak meg.

Nem sokára a pályanyertes író, országos levéltár igazgatója Jakab Elek, a képviselet élénk *éljen*-nei közt jelenik meg a teremben a küldöttséggel, s elnök polgármestertől üdvözölve, értesítetvén a pályázat eredményéről s a képviselet határozatáról: a pályadíj összegét elnök 1555 ft. 20 krban kezeihez a közgyűlés színe előtt szintén átadja; mely után a jutalmazott író meghatott szavakban fejezi ki hálaérzelmeit az elégtételért, mit a munkára fordított hat évi terhes fáradsága, mely alatt betegség is két izben látogatá, a mai kitüntetésben nyert, s nyilvánitva, hogy míg a munka hátralevő részét is elkészithetné, az átadott összes pályadíjnak csak kétharmadát kívánja megnyertnek tekinteni, ünnepélyes ígéretet tesz, hogy Isten segélyével a mű hátralevő részét is befejezendi; ezután köszönetet mond a városi tisztviselőknak s a jutalomtüző szónoknak, kik feladatában támogatták, valamint a polgármester- s a képviselőközönségnek, és beszédét azon ohajtással rekeszti be, hogy Kolozsvárnak általa megírt történélmé üdvös tanuságul hasson városunk közjava-, boldogsága- és felvirágzására.

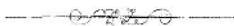
Éljen-zés közt vétetik tudásul.

E jegyzőkönyvi határozat, helybenhatott 1869-en júliu 10-én tartott képviseleti közgyűlésben, bizonyosságára aláírja

LUGOSI ISTVÁN,
jegyző. *)

*) Kolozsvár szab. kir. város képviselő-testülete eredeti jegyzőkönyvének 89. száma alól.

KOLOZSVÁR
TÖRTÉNETE.

IRTA

JAKAB ELEK,

A MAGYAR TUDOM. AKADÉMIA LEVELEZŐ TAGJA.

ELSŐ KÖTET.

His ego gratiora dictu alia esse scio. Sed me vera pro gratis loqui, etsi
meum ingenium non moneret, necessitas cogit.

Vellem equidem vobis placere, — — — Sed multo malo vos salvos esse.
qualicumque erga me animo futuri estis.

Tit. Livii Patavini Historiarum Libri Qui Exstant
etc. Decadis Primae, Libri III, Cap. LVIII, pag. 376.
Editio Parisiensis, MDCLXXIX.

ELŐSZÓ.

Az előszó-írás irodalmi köz szokása, e műnél kényszerű szükség. Az olvasót meg fogják erről győzni azok, miket mint természetöknél fogva ide tartozókat ime elmondok.

El kell beszélnem eredetét : mi adott rá okot, alkalmat és módot, hogy létesült az?

Mike Sándor, Erdély történelme halhatatlan érdemű buvárlója s anyaggyűjtője, 1863 elején egy alkalommal az erdélyi kir. kormányshék levéltárában e mű írója jelenlétében beszélgetett Simon Elek ügyvéd úrral az erdélyi magyar városok homályos multjáról s naponta inkább feledésbe menő történeteiről, rámutatva azon különbségre, a mi ezek és a szász városok történetei s multjok ismerete közt van. „Lám mint gyűjt és dolgozik — mondá a hona tudományügye iránt melegen érző öreg — e hangyamunkásságu kis nép, mint siet felderíteni multját, hogy teszi közzé levéltárai tudománykincseit: egy kis irodalmat képez történelmi munkásságának szellemi terméke. Meg van írva — ámbár még csak vázlatban — Medgyes város története, Szebené 1692-ig; Besztercze, Segesvár, Brassó történeteire nézve a „Provinzial-Blätter“, „Quartalschrift“, „Deutsche Fundgruben der Gesch. Siebenbürgens“, „Archiv des Vereins für Siebenb. Landeskunde“, a Kurztól alapított s Trauschenfelstől új folyamatra indított „Magazin für Gesch. Siebenbürgens“ című kútfőgyűjtemények feldolgozásra teljesen elkészített, nyomtatásban levő, mindenkitől fölhasználható bő anyagtar; Beszterczét illetőleg különösen Wittstock Károly tanár, Segesvár történetéből Goebel és Wachsmann, úgy Teutsch György, most Erdélyben az ágostai hitvallásuak superintendense, Brassónak kivált műveltség-történetéből Dück József, s más szász városokra nézve mások,

felette nagy számmal oly érdekes részleteket bocsátottak közre, hogy ezek multjáról az eddigelé nyilvánosságra jött adatokból is megannyi tanuságos könyvet lehetne írni Magyar városaink tétlensége — jegyzé meg némi keserűséggel — káros hatásu a történelemre, pirító szemrehányás maguk a városok értelmiségei és tisztviselői sőt általában az erdélyi magyar írók ellenében. Ma annyit érünk, a mennyi a tudományunk; ennek pedig legbiztosabb mértéke az irodalmi munkásság és szellemi termékenység Pedig anyag van. Ime nekem — mondá rámútatva *„Claudiopolis“*, című, két vaskos ivrétű kötet gyűjteményére — Kolozsvárról mennyi adatom van egybegyűjtve, 10—20 év óta váró a feldolgozó kezét; örömmel adnám át a Magyarország történetében nagy politikai fontosságu, előttem kedves város története megírójának. Önnek, igyekezete után, Isten módot adott — szóla beszélgető társához, tűzzön ki pályadíjt; ha a nagyok nem gondolják meg, gondoljuk s tegyük meg mi — kis emberek. A város a pályaművet nyomassa ki; ez érdekében áll: multja lesz fölelevenítve, jelesei méltányolva, a mai nemzedék és utódaik okulnak rajta. Sőt a város becsülete is kívánja azt, tehát tennie kell, bizonyosan tenni is fogja. Ekkor a jó öreg hozzám fordult. *„Ön történelemmel foglalkozik. Kolozsvár gyönyörű történeti tárgy, ennél még csak Budapest és tán Esztergom város története lehet szebb; fognak erre mások is pályázni, tegye ön is; gondolkozzék meg; én gyűjteményeimet átadom s kútasásaiban szívesen fogom segíteni. Ha e szép czélt hazánkfiak úgy méltányolják, a mint érdemli, sőt ha szinte nem is, de miannak létesítésére magunkat elhatározzuk, néhány év mulva általunk vagy más erősebbek törekvései következtében a régi hiba jóvá lesz téve, a százados mulasztás pótolva, Kolozsvár történetét még mi megírva látjuk. Ez által a köztörténet gyarapodik, de nyer kivált szülő-városunk, melynek polgárai önérzetére mély erkölcsi hatást gyakorol multja fölelevenítése, s e fölött a magyar városok előtt egy követésre méltó szép példa fog állni.“* Eddig az agg tudós; szavai szívünkre s velőnkig hatottak; az eszme mindenikünket meghódított, s kivitelére egymásnak férfiasan szót adtunk. A mint az olvasó az első lapon s az *„Oklevéltár“* CCLVIII-ik száma alatt láthatja, Simon Elek úr még az 1863-ki év őszén a díjt kitűzte, Mike Sándor úr gyűjteményét átadta, s három éven nehéz vállalatomban folyvást segített, én megírtam *„Kolozs-*

vár történetét úgy, a mint akkora munkát ily rövid idő alatt és sokképen szorongatott körülményeim közt megírni lehetséges volt. Az olvasó lássa, szakértők ítéljenek róla. A pályadíjtűzőnek irodalom- és műveltségtörténelmünkben egyedül álló azt a tettet, hogy hivatali munkássága két évi díját, mint tett-hazafi, egy parlagban levő hazai tudomány-ág mivelésére s éppen szülő-városa történetei megírására áldozta, kétségkívül a város minden művelt polgára méltánylólag fogadja; e tény a késő nemzedék előtt háladatos emlékezés tárgya lesz, tudományosságunk s főleg a történelem barátai hazánk minden pontján üdvözik őt, mihelyt erről értesülnek; de nekem, kit mint pályázót, a város levéltárának megnyitása, a czéhelöljárók rokonszenvének és bizalmának részemre megnyerése, saját hivatali irodájának három évi fáradságos kútatásom ideje alatt rendelkezésemre bocsátása, betegségem miatt olykor meg-meglankadásom sőt csüggedésem óráiban bebizonyított őszinte részvéte által munkám kezdetétől végeig gyámolított, nyilvánosan megköszönni, valamint az eszmeadó s időközben közülünk eltávozott Mike Sándor emlékére áldást mondani, munkám bevégzése e nagy pillanatában kötelességem — az első egyszersmind örömem.

Tájékoznom kell az olvasót az iránt: mennyiben volt megművelve irodalmunkban művem tárgya és tere.

Csodálatos, sőt szinte megfoghatatlan ama tény, hogy Kolozsvár, e nevezetes népü s multu város története eddig még csak krónikailag sem volt megírva. A mit róla a XVI-ik században Bonfini, Heltai és mások, a XVII-kben Ortelius, Braun, Toppelt, Tröster, Kelp, Kreckwitz, Behamb, a XVIII-kban Heldmann, Bombardi, Szegedi, Kaprinai, Benkő, Seivert, a XIX-kben Eder, Marienburg, Kőváry László s többek, bel- és külföldi utazók: Kazinczy, De Gerando, Hunfalvi János s mások írtak; a mit folyóirataink: a 'Tudományos Gyűjtemény', 'Erdélyi Muzeum', 'Tudománytár', az elébb ¹⁾ idézett szász történetforrások, az ismeretterjesztő lapok, minő: 'Magyarország és Erdély képekben' s többek, végre a naptárak köz tudomásra hoztak, bár sok szép és használható van bennök—átalános irányu s olykor encyclopédiai alakban írt ismertetések; Segesvári Bálint krónikája, Vizaknai Briccius György és Szakál Ferencz na-

¹⁾ 1. lap.

plója, Horváth Kozma önéletleírása szintén becses részleteket közölnek, de tűzetes tárgyuk nem Kolozsvár, valamint Linczegh János naplója, Eder értekezése Kolozsvár hajdani lakóiról, Nagy-Ajtai Kovács István nyomos történelmi értekezése Kolozsvár régészeti és történelmi emlékeiről, ¹⁾ mind csak töredékek, Pánczél József 1865-n térképpel két kiadásban megjelent kis dolgozata elemi tanodáknak írt kalauz. ²⁾

Egyetlen tűzetesen írt ismertetése van Kolozsvárnak 1734. jun. 23-ról ³⁾, melyet Pater Pál, idősb Pataki István, Gyergyai Pál városi tanácsosok és Füzéri György jegyző — úgy látszik — felsőbb rendeletre, a tanács nevében, közzétevési — nem létesült — szándékkal ⁴⁾ készítettek. Van ugyanis Kolozsvár levéltárában Wallis Ferencz erdélyi főhadvezérnek 1734-en május 1-én költ és az erdélyi politikai hatóságokhoz, azok közt Kolozsvár tanácsához is intézett egy rendelete, melyben tudtára adja : „hogya a fejedelem akarata a levén, hogy Erdélyről igazi és pontos földirati térképet készíttessen, e végre még a mult évben architecturában jártas tiszteket küldött volt be, de a lakók sok helyütt nem fogadták úgy, a mint kellett volna, néhol még élelmők sem volt; ez okból *Weiss* mérnökkari alezredes s az erdélyi és oláhországi erődítések igazgatója vezetése alatt újabb kiküldetésöket meghatározván : a hatóságoknak meghagyatni rendelte, hogy azoknak mindenben a lehetőségig segítségökre és szolgálatukra legyenek, ezt kívánván nem

¹⁾ Ez írók művei, a folyóiratok s az elébb idézett történelmi kútfők teljes czímeit ott adom, hol művemben legelőbb eléjőnek.

²⁾ Kolozsvár részletes leírása. . . Pánczél Ferencz. . . Kolozsvártt, 1865 1—18 ll.

³⁾ Descriptio Civitatis Claudiopolis, ab origine repetita, cum inscriptionibus in moeniis et aliis notabilibus aedificiis, undique conspicuis, pro augmento et varietate incolarum ac religionum, vicissitudinibus factorum, directione item politica, usque ad modernum statum continuata, per deputatos ad hocce negotium Civitatis, amplissimos dominos Paulum Pater, Stephanum Pataki seniore, Paulum Füzéri juratum Civitatis notarium. Anno domini 1734. Die 23. Junii. (sic.)

Vass József: Emléklapok Kolozsvár előkorából czímű könyvecskéje 6—7 lapjairól.

⁴⁾ Gyanítatják ezt a kis dolgozat bezáró szavai : „a nyájas olvasónak ezennel átadja s ajánlja a kolozsvári tanács' sat. Emléklapok stb. 50 l.

csak ő Felsége szolgálatjának érdeke, de Erdélyfejedelemség közjava is. Egy város vagy falu földirati térképe rajzához és leírásához — úgymond a rendelet — szükségeseek [Az 1. 2. 3. 4. pontok láthatók alább csillag alatt ¹⁾] 5-ik pont: *„A város eredete, alapítása, történetei, birtokai, igazgatásformája; az iskolák alapítványai mely évben tétettek? régi feliratok hol vannak? 6—ik: Kolozsvár leírásához hozzá adhatni még a cigányokat, város czimerét, eredetét, nevét, szőlőből, borból, erdőkből való jövedelmeit, tűz- és épületfára való erdőit, a vetések hozzávetőleg kiszámított mennyiségét, az ó és nem rég épített új vár alapítása idejét”*²⁾ Nekem úgy tetszik, hogy a két utóbbi pontnak a *„Város-leírás”* már címéből látszó tartalmával való összevetése, ama tény, hogy a kormányi rendelet és e munkálat keletkezése egymáshoz közel esnek, és hogy a szerzők magukat erre a várostól kinevezetteknek írják, feljebb kifejezett nézetemet ha kétségtelenné nem is, de hihetővé teszi. S bárha e szerint ama munkálat városi hivatalnokok hivatalos műve, a történettudomány és történetírás igényei, izlése és előkészülete nélkül, e fölött kivált ó-kori részében egy és más tévedés is van, még is nagy értékűvé teszi, sőt az *„Unicum”*-ok becsszínvonalára emeli az a körülmény, hogy irodalmukban egyedül áll, és hogy abbanakkor fenállott emlékeink és közállapotok híven s a szemmel-látás részletező és meggyőző hiteleségével vannak leírva. Ezt Vass József, magyar tudom. akadémiai levelező tag, a leirási hibáktól nem ment Pataki- és Mike- féle egyszerű másolati példányokból 1865-en magyarra fordította, s itt-ott megigazitva *„Emléklapok Kolozsvár Előkorából”* ³⁾ cím alatt kiadta. Én hosszason nyomoztam az eredetét, kivált a város levéltárában, hol annak egykor meg-voltát fel kellett tennem; de sem az egészre, sem bárminő töredékes szövegre nem akadtam. Csodálatos, és mégis úgy van, hogy a kolozsvári tanács nevében, tisztviselői által készült munkálat eredetije a város levél-

¹⁾ 1 pont.) hány család van, 2) miféle nemzetűek : a) magyar b) oláh c) szász d) német, görög, lengyel stb. 3) ezek miféle vallásuak : a) cath. b) reform. c) evang. d) Ariánus (unitárius), e) gör. egyesült f) gör. nem egy. 4) mennyi a császári rendes adó?

²⁾ Látható a város levéltárában Fasc. II. 754. sz. alatti oklevélben.

³⁾ Vass József, kegyes tanítórendi közoktató, a magyar tudományos Akadémia s erdélyi Muzsucegylet levelező tagjától. Kolozsvártt, Stein János bizománya, 1865. 8-adrét 1—50 ll.

tárában nincs meg, sőt hogy valaha meg lett volna, azt sem tudtam kinyomozni! Kutatásaimban Pesten az Akadémia könyvtárában és a Nemzeti Muzeum Eder-féle gyűjteményében, Maros-Vásárhelyt a Teleki- s Gyula-Fejérváratt a gróf Batthyányi-könyvtárban levőket átvizsgáltam, a Brassó város levéltárában levőnek eredetiségét nyomoztam, a Pataki- és Mikeféle példányok kezeimen voltak, idősb Bodor Pál és Gyergyai Ferencz uraktól saját példányaikat használatra elkértem, ügyvéd Veres Lajos úrtól egyet eredeti gyanánt megvettem; de csalódásomat belátva, azt mint szép példányt 1865-n a városi levéltárnak ajándékoztam. E szerint az eredeti hiányában az érintett fordítást kellett használnom, magam előtt tartva a Mike-féle példányt; a régi értesítéseket csak a mennyiben azok saját nyomozódásaim által is megvoltak erősítve, azon előadásaikat ellenben, hol a szerzők mint egykoruak szólnak, teljes megbizással, egész kiterjedésekben fogadtam el, s a kútfőt megnevezve felhasználtam. . . . Némi tekintetben feldolgozta még a kolozsvári ev. reform. főtanoda és egyházközönség multját illető adatokat Huszti János és Szilágyi Ferencz, az unitárius hitvallásuak tanodáit, nyomdáit s általában az ő itteni történeteiket illetőket Székely Sándor, az ágostai egyházközönségnek a XVI-ik században a piaczi sz. Mihály-egyházért folyt vitás ügyét egy névtelen egykoru krónikairó ¹⁾, újabb történeteit Schaser, a sz. Ferencz-rend farkas utczai, első és óvári, később időbeli zárdáját és mindkét egyházát, úgy a sz. Mihály-egyházat illető adatokat legújabbán gróf Eszterházi János úr, melyeket én is használtam. Azonban mindez összevéve is csak egy-két talp-alattnyi megmivelt tér, a parlagban állott, beláthatlan mezőből, néhány adat-tény-és eseményrészlet a feldolgozásra váró roppant tárgyhoz. Csaknem egészen új úton indultam el; egyetlen úgy alkotott részesceksét sem találtam, mit művembe fáradság nélkül beilleszthessek. Nekem kellett az egész történet-épületet terveznem, anyagját összegyűjtenem, rendeznem s megalkotnom

Ki kell mutatnom az álláspontot, melyet igénytelen művemmel a magyar történetirodalomban elfoglalni akartam és a melyről kiindulva azt egyszersmind megbiráltatni ohajtom.

¹⁾ Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens. Herausgegeben durch Gr. Joseph Kemény, Mitglied der ungarischen Gelehrten-Gesellschaft. Klausenburg, Tilsch u. Sohn, Buchhändler, 1839. I. Band, 69—149 II.

Irányadóm, szabályozó törvényem a *„Pályázati hirdetésnyí”* volt. Nekem ehhez kellett alkalmazkodnom; ennek szavai és szelleme szerint a jutalom eredeti forrásokból meritett, nyomozó, tehát pragmatikai történetírásra volt kitűzve, mely egy *„Oklevéltáron”*, mint megingathatlan talapzaton nyugodjék. Ez határozottan kizárta a bön-gésző és felületes előkészületet s a gyűjtésben a már ismert ada-tokra támaszkodást éppen úgy, mint az alkotásban a mások kritika nélküli, hagyományokkal színezett, regéket utánmondó előadása nyomán járást, szóval : a mulattató és könnyed műalkotást, sőt határozottan föltételezte, a mélyebb alapu, lelkiismeretes és sok tanulmányozással járó munkától elválaszthatlan idő, szellemi és anyagi erőbefektetés szükségszerűségét. Én így fogtam fel feladato-mat, ily irányban fogtam munkához. A város levéltárában külön zár alatt levő 564 kiváltságglevelet, az ó-levéltárbeli 1500-ban kez-dődő, 1790-ben végződő jobbadán hivatalos ügykezelési, de gyakran érdekes mert éppen a fejedelmi korszakból való 3914 darab eredeti levelet, a rendezetlen levéltár-rész több ezerre menő irományait, 1559-ben kezdődő politikai, törvénykezési és gazdasági jegyző-könyveit, Diósy György városi jegyzőnek 1594-ben latinul és magyarul egy-egy példányban készült eredeti iratjegyzékét, az 1769-beli betűrendes nagy iratlajstromot és mutatóját, s az azon inneni városi jegyzőkönyveket harmadfél éven át betűztem, másoltam, másoltattam, belőlük kivonatokat készítettem és készíttettem és mindezt a nyilvános adatokkal összevetve tanulmányoztam ; ezután az erdélyi kir. kormányzék, Erdélyi Országos Muzeum, a kolozsmo-nostori Convent, róm. kath. plébánia és szent Erzsébet-aggház, ev. reformált és unitárius tanodák és főtanácsok levéltáraiban nyomo-zódtam, gyűjtöttem, jegyezgettem ; ez alatt koronként, a mint az alkalom, a czéhelőljárók ideje s szívessége engedte, 32 czéh leveles-ládáját kútattam fel, melynek némelyikéből 40—50 oklevél-máso-latot s olykor terjedelmes kivonatokat vétettem ; a nyári évsza-kokban Gyula-Fejérváratt a káptalani levéltárban, Maros-Vásárhe-lyen a Teleki-könyvtárban, Pesten a magyar tudom. Akadémia, Nemzeti Muzeum és az Egyetem könyvtárában kútatva, okleveleket másolva, jegyezgetve, több ízben heteket töltöttem. Legutoljára nyílt fel előttem hat évi vágyakodás és törekvés után a szász nem-zet egyetemi levéltára, nagytisztelütü és tudós Teutsch György ágostai hitvallásu egyházközönségi superintendens és Seivert Gusz-

táv szebenvárosi tanácsos urak engem felette lekötelező, szíves közbenjárásuk következtében, a kiknek ezennel legbensőbb köszönetemet nyilvánosan kifejezni kötelességemnek ismerem s egyszersmind szerencsémnek tartom. E két tudós hazánkfiától czéломra tartozó, sok érdekes, új és oly hiteles alakban mint most soha nem közölt oklevelet kaptam, mi által tudnivágyásomat végre valahára kielégítve, oklevélgyűjtési feladatomat befejezve láttam. Egyetlen átküldött oklevélnek nem nyertem meg az eredeti szerénti kijavítását; de ennek oka egyik jóakaróm betegsége volt. Az „Oklevéltár”-ban ez ki lesz jelölve.

A ki az ily munkát ismeri, tudni fogja, hogy a tőlem látott és áttanulmányozott 6000-nél több, gyakran elkopott, víztől és légtől elsenyvesztett, olykor az idő és kiméretlen használat, olykor égés és elrablás elől rejtegetés vagy éppen ellenkezőleg gondviselatlenség miatt, kivált a behajtásoknál megtört, elszakadozott, kivásott vagy elmosult írásjegyü pergamen- és papir-oklevelek elolvasása, a királyi és hiteles-helyi jegyzőktől és író-deákoktól különböző időkoroiban használt sajtáságos írásjegyek megfejtése s diplomatikailag és olykor graphikailag hű lemásoltatása, mily kimondhatlan nehézségekkel, idő- szem- és lélekölő munkával volt egybekötve. Két-háromszáz oklevélnél több akadt olyan, melynek teljes szövege megállapítása, napokba, hétbe, hű másolata hihetetlen költségbe került. Ezek közt örökre emlékezetes lesz előttem négy nagy fontosságu, de képzelhetlenül nehezen megfejthetett oklevél: a szent Mihály-egyház építési korára vonatkozó pápai búcsujárást (bűnbocsátást) tárgyazó, más két bibornoki, szintén bűnbocsátási levél, s a szöcs czéhnek százsz tájkiejtéssel irt egy XV-ik századbéli német szabálytervezete. Ezeket a derűsebb napokon, üres óráimban, mikor ily munkára kedvet éreztem, hónapokon át tanulmányoztam. Munkálkodásom ez ágában mindig egyformán kész, szíves sőt megelőző barátsággal gyámolított tisztelt barátom Szabó Károly, magyar akadém. levelező tag és erdélyi orsz. muzeumi könyvtárnok úr, a régi oklevelek olvasásának nagy-mestere, kinek ezennel legszívesb köszönetemet nyilvánítom.

E munka folyama alatt alkalmyszerűleg az irodalmi nyilvánosságra jött adatokat is kútattam, felkerestem s előkészületeimet belőlök elvégeztem. Itt tettek a Mike Sándor gyűjtemény-kötetei megbecsülhetetlen szolgálatot, a melyekben bő tájékozás van adva

arról, hogy a magyar irodalomban Kolozsvárról hol, mi van írva? Az összes egyházak, tornyok és azok harangjai, a tanintézetek, tudományos, közmívelődési s jótékony intézetek létező feliratait a hely színén, a Kolozsvárratt volt nyomdák XVI. és XVII. századbéli nyomtatványritkaságait többnyire Szabó Károly úrnak, az, *Ungaricumok*‘ avatott és szerencsés felfedezőjének gyűjteményéből jegyzékbe vettem, az e században történt építkezéseknél jelen volt, még élő mérnökök s építésvezetők észleleteit kikérdeztem, az újabb időbelieknél az alap-ásást figyelemmel kísértem s amazokat mint szintén a leletekben rejlő tanúságot is felhasználtam, a még fennálló külső és belső várfalakat, bástyákat, a régi vár-sáncz helyeit, a falak mellett kívül-belől levő telkeket, valamennyi régi épületet egyedül vagy Böhm János mérnök és b. Orbán Balázs barátimmal megjárva tanulmányoztam, a várfalak kiterjedését felmértem, a bástyák és kapuk áll-helyeit hivatalos adatok s különböző korszakbéli rajzok nyomán megállapítottam, a történelmi becsü létező emlékekről rajzot vagy fényképet, a bel- és külvárosról úgy a határ-részekről és Kolozsvár határával érintkező hegyvonalokról két helyrajzi s egy geologiai térképet, az ó és új városrészeiről és eltűnt bástyákról s. a t. mérnöki rajzot, a fennlevőkről fényképeket, a város különböző időbeli, az egyházak és közintézetek, a czéhek, Kolozsmonostor és Kolozs mezőváros, úgy Kolozsvármegye mint Kolozsvárral érintkező történetü törvényhatóság pecséteiből, a történelmi becsü emlékek, feliratok s egyéb nevezetességek meglevő maradványaiból részint a különböző vélemények közötti könnyebb eligazodás s a tények biztosabb megállapítása, részint az ezekhez fűződő nemzeti hagyományok tiszteletben tartása s megőrzése tekintetéből rajzokat készíttettem. A különböző természetü, de mind történelmi becsüel bíró rajzok gyűjteménye, XIV táblára osztva, a szövegnek a *Pályahirdetés*‘ és a munka érdeke által egyiránt igényelt kiegészítő részét képezi, a mi a multak eseményei- és emlékeinek jelenítése s a történeti előadás érthetőbbé és vonzóbbá tétele tekintetéből monográphiai műveknél már ma nélkülözhetetlen tudományi szükség.

Mint a mondottakból látszik, művemmel a kútfő-nyomozás és történet-előadás illetőleg történetírás kettős célját kelle elérni igyekezniem. Nem levén semmi kellőleg előkészítve, magammak kellett a tények hitelességét megállapítanom s belőlük az alig egy-két sornyi történeti valót elvonnom, az események szálaít — felőlük tanu-

kodó oklevelek hiányában — gyakran mellékes körülményekből, adattöredékekből, egyes műemlékek néma tanuságtételéből, néha késő-kori vonatkozásokból inductív úton, következtetőleg összeállítanom s a lehetőségig történeti egészszé szónóm. Ebből következett, hogy néha egy történeti balvélemény megigazitása, egy igazság felderítése végett ivekre terjedőleg kellett nyomozódnom, járva a közvetett bizonyítás hosszadalmas útján, a mit egy rövid oklevél, egy sor krónikai följegyzés képes lett volna egyszerre tisztába hozni. Mit volt tennem mást, midőn ez gyakran a legfőbb történeti mozzanatoknál hiányzott?! Én nem teremthettem. Szomorú, hogy ha az ősök semmit fel nem jegyeztek, szomorúbb, ha tették, s a gondatlanság följegyzéseiket megsemmisítette. Nekem a létezőkből kellett építnem. A tárgyilag ok- és következménynyomozó, alakilag művészi történetírás és előadás, a hajdani élet és erkölcsök eleven festése s a kornak hű képe adása, mintegy plastikai kidomborítása csak ott lehetséges, hol a tények meg vannak állapítva, okai ismereteseek, az adatok teljeseek nem hézagosok, s az egész történet-anyag megbírálva, felvilágosítva, sőt maga a történet is vagy legalább annak egyes részei, krónikákban, sőt önálló egész művekben is immár másoktól elő vannak adva, és a később ezeket feldolgozó, elég idővel, élénk életerővel és a szükséges léleknyugalommal rendelkező író, új tanulmányok segítségével, saját conceptioja szerint, ezekből alkotja új művét. Nekem magamnak kellett a kútatást és történetírást egyidejűleg elkezdenem és elvégeznem. Lehet, hogy a történetnyomozási rész nagy terjedelmével elnyomta a történetelőadási részt, s az által, hogy sokat idézek, s a helyett, hogy magam mondjam el, a mi történelmi elem az oklevelekben van, azok szerkesztőit igen sokat beszéltettem, művem hosszadalmassá válik. De én így véltem jónak azért, hogy miután az idő árja már úgy is a mult sok emlékét eltemette, a mi még megvan, lényege többé el ne veszessen; hanem az élő nemzedék előtt legyen ismeretessé, és ismét, hogy a kort, melyről beszélek, embereit, a kik szerepelnek, erkölceit és szellemét, melyek festése által hatni kívánok, hívebben állítsam elé. Különben is a magasb, úgynevezett művészi történetírásra törekedni 4–5 évi időre mért ily nagy tárgynál, nekem, a kinek időm s szellemi erőm két évtized óta két kötelesség súlyos munkái közt oszlik meg, hiu törekvés lett volna. Akaratom volt rá, sőt egy ideig hittem is, hogy tán jobbat alkothatok; de az anyag-

gyűjtésnek már derekán át kellett látnom, hogy az én legfőbb érdemem jórészt a lelkiismeretes gyűjtés és út-törés, az — ugy hiszem — becses *Oklevéltár*, nem pedig a műalkotás lesz. Különbön is sok jelesünk példájából tanultam meg, hogy a kik későn fognak nagy munkához, az előkészület lelkök erejét kimeríti, életerejüket elfogyasztja, ők tán egybegyűjtik a tervezett épület anyagát, tán fel is építik egyes részeit, de egész műveket ritkán végzik be! Ezt a sors rendszeren másnak juttatja osztályrészébe. Oly nehéz tárgynak, minő a tölem feldolgozás végett elvállalt, tudniillik egy tekintélyes város harmadfél ezer év időközére terjedő történetének alapos felszerelésére s művészi megírására az illetők teljes erkölcsi és anyagi gyámolítása mellett legalább tízévi előkészület, ugyanannyi megírási idő, teli ereszény, hivatallal el nem foglaltság, vas kitartás, erőteljes férfikor, épszem és jó egészség kell Legyenek ezek bírálóim és az olvasó megfontolása alá terjesztve.

Fel kell fejtenem, mint szokatlant: miért bocsátottam történeti mű elébe égaljviszonyi, földrajzi és földtörténeti részt? miért vettem fel Kolozsvár történetébe függelékként Kolozsvár viránya és faunája általános jelleme ismertetését, és a sajátképi történet előadásánál miért adtam Erdély ős történetének is rövid és általános körrajzát?

Itt e nézetek vezettek.

Kolozsvár most lett először történetírás tárgya; történetfolyama gyakran érintkezik a magyar államéval, teljesen egybevegyül az erdöntuli részekével, de mint városnak, önálló, egészen sajátosságos egyedisége van: századokon át se nem magyar, se nem szász egészen — a kettőnek időnként változó arányu vegyüléke előbb, most — egyik vagy másik megbántása nélkül mondhatni — magyar; népe vérében a magyar tüzzel, hon- és szabadságszeretettel, a szász munkásság, iparöszön és takarékosági szellem egyesül, s őt a magyar birodalom népessége legderekabbjai, a várost a kissebb szabásu, de legnemzetiebb és legszebb városok közé emeli. E város története nem csak egy osztályt vagy népet érdekel, de igen szent István birodalma egész egyetemét, a jelen s jövőendő korokat egyiránt. Olvasni fogja ezt néhány történetbuvár s egy-két nagy olvasottságú és történeti készültségű más olvasó: ezeknek szorosán véve csak az *Oklevéltár* kellene; megtudják ők abból alkotni maguknak a történetet sokkal jobban, mint a hogy én képes

valék; olvassa több történetkedvelő s e téren szintén jártas: ezeket a munka mindkét része egyformán érdekli, izlésök, történetmívelői hajlamaik iránya szerént; ezek elolvasandják a szöveget, czéljaikra merítnek az oklevelek tudás-kútfejéből, s így mindkettőnek veszik hasznát; azonban kétségenkívül legtöbb van olyan, a kinek élethivatása miatt kevés rá az előkészülete, de van élénk tudásvágya, az ősök iránt szívében kegyelet s a polgári elemet illető minden nagyobb és szebb mozzanat iránt mély érdekeltség: ezeknek az oklevelek nem kellenek, akár ott se lennének könyvében, hanem az egész anyag történelmi alakba öntése szükséges, és pedig a város ősi multjából, az itt élt nemzetek történeteiből minden érdekesre és tudni-valókra kiterjedőleg; az ilyeneknek úgyszólván mindennapi olvasmányuk, történet-tudásuk csaknem egyedüli kútfejévé lehet e téren e könyv; végre olvassák a tudás hő vágyától ihletett ifjak, kik a történelemhez tartozó minden mellék ismeretköri ágakról és tárgyakról felvilágosítást várnak, a multat az élő emlékek földirati s ólom-rajzaiban jelenítve ohajtják látni. És ez ohajtás már ma teljesen jogosult. Komoly olvasónak a történetet lehetetlen ábrák és földrajz nélkül haszonnal olvasni, mint szintén írni is. Színjátszónak színpad, történetírónak történethely, egyiknek mint másiknak kellő scenirozás kell. Már Liviusnál rajzban vannak adva Róma története főbb mozzanatai, a nagy történeti egyediségek, a pénzek s a t. A francia történetírók a hadi taktikát, a csaták helyeit is tanulmányozzák és rajzban adják. A világ és tudomány halad, nekünk sem szabad elmaradnunk. Ha szükséges és jó az újítás, helyeselni és követni kell Ezek — úgy vélem — eléggé indokolják művemnek égaljviszonyi, földrajzi, helyirati és őstörténeti részét Azonban a tudásvágy még itt sem áll meg. „Hát a földnek, melyre a város épült, mi az eredete? milyen lehetett földtani alakulása, kifejlődése? Nem lehet-e erről is valamit tudni?” — kérdi bizonyára nem egy olvasó. . . . Ime ez idézte elő a földtörténeti részt. Azt, a ki e földtájat lakta, melyen később Kolozsvár felépült, egyfelől a földtalaj alakulása, az égalji és földrajzi viszonyok, másfelől nagy kiterjedésű határai a földművelésre, bortermelésre és baromtenyésztésre már évezredek előtt útalták, s lakóinak e hármasság életfoglalkozás mintegy eleve elrendelt sorsa volt. Ez e mű utolsó kötetében meggyőzőleg ki lesz mutatva. Öt-hat századdal ezelőtt az ország ez északi részében

kezdetleges állapotban volt a földmivelés és szőlőtermesztés. Kolozsvár népének nem volt tanácsos vidékére támaszkodni, sőt igyekezni kellett, hogy őt határa s keze ipara eltartsa; nem is szorult rá, sőt inkább elzárkozott magát s iparát védő kőfallal, s gazdasági és ipartermelése kelendőségét kiváltságokkal biztosította. Ő, az iparhoz kellő nyers anyagon kívül, igazán meg tudott *főni saját zsir-jában*. Jövőben is egyik, természetszerű s földtani viszonyokon alapuló foglalkozásnak kell lenni népénél a gazdasági termelésnek, de a régi rendszer elhagyásával, átvéve, megnemesítve, kifejtve a kor előhaladási s reform eszméit mindkét téren és ipar-ágban, sőt sietni kell ezeket mintegy vérébe fölvenni és teljesen assimilálni.

Az itt ős időkben élt népek történeteire mintegy futólag kiterjedést még egy más körülmény is szükségessé tette. Az általános tudás-szomj és terjedő mivelttség természetes és megfejtést igénylő érdekeiként tűntek fel előttem: Vajjon hol volt tulajdonképpen a városnak első eredete? laktak-e itt a magyarok és szászok előtt más népek? kik voltak? mi volt sorsuk? mit miveltek? maradtak-e fenn emlékeik? mit kapott készen a magyar és szász? s mit alkotak ők? volt-e és mennyi befolyása volt az itt élt és elenyészett vagy felolvadt népeknek a magyar államélet alakulására? végre mikor enyésztek el? Ezek s ezeken kívül egy téves nemzeti hagyomány és egy történelmi balhit, a legősibb kor történetei legalább vázlatos előadását elútasíthatlan szükségként tüntették fel előttem. E hagyomány az oláh nép e földön való elsőbbségét, a balhit a szász népnek a magyarok előtti megtelepedését tárgyalja. Amazt tartatlanná teszi a skytha-agathyrz nép egy része megállapított itt-lakása, a géta-dák-oláh fajegység bebizonyítatlan s be sem bizonyítható volta és az a történelmi tény, hogy Kolozsváratt oklevéli tanúságok szerint a legelső oláh lakó azon 16 család, melyet Kolozsvár városa a maga *'Felek'* nevű erdejében az országútnak őrizése végett Robert Károly és Nagy Lajos királyok alatt telepített le; eredetök feljebb oklevélszerűleg nem vihető. Ezek művemben pragmatikailag elő vannak adva. A szász népről való balhitet Sigler Mátyás, Schädel Márton, Nadányi János, Toppelt Lőrincz és később Haner György hozták forgalomba az által, hogy régi írók felületes állításai alapján, s a névhasznosság síkamlós útján indulva, a szászokat a dákok, géták és góthok utódainak állították; részint pedig Kelp Márton, Tröster János, Miles Mátyás, Schmeitzel Márton az által.

hogy azt a hypothesisist állították fel, hogy a dákokon és góthokon kívül gépidák és longobárdok is maradtak e földön, s azok a későbbi szaporodásokkal képezik a szász telepek ős-régi magvát; egy harmadik osztálya pedig a szász írónak őket Nagy Károly telepítvényének hirdette, holott a frank fejedelem soha nem is látta az erdöntuli földet, hódításainak határt vetett a Tisza. Az, hogy a szászok az ős hajdankorban jöttek volna e földre, történelmileg be nem bizonyítható; ellenben, hogy Magyarországra és ide az erdöntuli részekbe előbb nemzetségek- majd nagyobb tömegek-ként szent István, Péter, II Geyza, II Endre, IV Béla és V István alatt jöttek, elannyira megállapított tény, hogy ezt már ma történetismerők előtt kérdés tárgyává tenni sem lehet.

A történet-tárgy és tér ismerése s helyes megállapítása a czélszerű előadásnak és maga-megértetésnek alapföltétele. Ha az előbbieken kifejtett felfogásom téves, én is, olvasóim is eltévedtünk; ha helyes, jó útat választottam. Én e reményben indultam el rajta.

Meg kell mondanom személyes indokaimot is.

A kitűnés nálam nem volt indok: erre képességem nincs, tehát igényem sem lehet; elvem: boldog a ki feltűnés nélkül élhet¹⁾; a haszon sem lehetett: kiadott költségem a nyert pályadíjt feljülhaladja. E felett mint provincián élő írónak művem kelendősége iránt szintoly mérsékelték igényeim és reményeim, mint kilátásaim. Sok érdek dolgozik arra, hogy jutalmam csak erkölcsi legyen s ne anyagi..... Egyéb az, a mi engem vezetett. Azokon kívül, a miket legelől érintettem, erős indok volt előttem történetirodalmunk azon bámulatgerjesztő hézagossága, hogy régi történet- és krónika-íróink a városok, az ipar és kereskedelem történetére, általában a hon polgári népére igen kevés gondot fordítottak, e tért csaknem parlagban hagyták. A polgári élet csendes köre s ez által a lakosok ezer meg ezer apró kényelmi és életszükségei fedezése, a nemzeti vagyon folyvást növelése fáradságos műve s nagy érdeme mintha nem is érdekelte volna őket; pedig ezek a népek és országok anyagi életének s jólétének valódi és biztos alapjai. A kik ebben munkálkodnak, oly fontos tényezők a társadalomban, mint a honnak bármelyéletfoglalkozásu fiai. A vitézség magában hatalmassá igen, de

¹⁾ Bene, qui latuit, vixit.

ritkán vagy soha sem tette oly gazdaggá és boldoggá a nemzeteket, mint az ipar és kereskedés. A földmivelés ipar nélkül, nagy termelés feldolgozó kezek, gyárak s kereskedelem nélkül, a legtermékenyebb ország, böles politikai intézmények s a legszebb alkotmány gyár- és műiparos városok s erős, mivel polgárosztály nélkül, a gazdagság és jóllét csak fél eszközt birják, s valódi nagyságra soha sem jutnak. Valóban nem csak a kard és zöld asztal, a törvényhozás és országglás a hazai történelem tárgya — az, a gép és mesterségi eszköz, a műhely- és bankárasztal, valamint a kereskedő áru- padja is. Amazok századok óta szolgáltatják a szükséges iparcikkeket a nép millióinak, ezek a kereskedelmi forgalom ezernyi ezer erein vért és életet visznek szét a nemzeti élet minden tagjába, egész szervalkatába. Hellásznak s Athenének bölcsei, de Carthagónak s Genuának kereskedése szerzett történelmi nagyságot s világhirt. Angliát és Észak- Amériát ipara és kereskedése emelte a gazdagság, jóllét és hatalom csaknem tetőpontjára. Az ó és új világ története egyiránt intőleg szólnak hozzánk, hogy hazánk polgári elemét fűzzük hozzánk, becsüljük meg s erősítsük. A csizmadia, asztalos és szabó, mint a kereskedő, gyárnok és bankár oly tiszteletre méltó ma, ha szakmájában kitűnő s egész ember, mint az ügyvéd, tanár, a születés és nagy birtok ura. Ezt a mai kor szelleme így tanítja, s nekünk figyelmeznünk kell rá, e tant el kell fogadnunk s mindenkit szellemi és erkölcsi értéke szerint becselnünk. Ezek az új idő eszmeforradalmának egyik nagyszerű haladási mozzanatát képezik. Régi történetíróink előtt ez ismeretlen volt; ezért művök jobbára harezi dicsőség és alkotmányos küzdelmek apotheosise, pártoskodás és trónviszályok elegiája inkább, mint a nemzet egyetemes közéletének hű tüköre. A művelt népek ennek tiszta öntudatára jutottak. A kik ma történetet irnak, ezt felejteniök nem szabad, sőt a régi mulasztást is helyre kell hozniök. Nagy királyaink s eszélyes nemzeti fejedelmeink e tekintetben túlszárnyalták korunk tudósait. Nekik a városok — mint élő kincstár, s mint az ipar tűzhelyei — gondjaik és rokonszenvök különös tárgyai voltak mindig. Kolozsvár ipar- és kereskedelmi története ama korszakok alatt egy lélekemelő, nagyszerű haladás, az ausztriai uralkodó- ház alatti kormányzás idejéből egy sajnos visszaesés tanuságteljes ellentétét meghatóan mutatja. Mi más arca volt, midőn Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás mulattak falai kö-

zött, midőn I. Zápolya halálakor Budavára törökbasai lak-helylyé lett s az onnan elköltözött királyi tekintély és fénykőr az erdélyi nemzeti fejedelem udvarában lett honos, és az udvar székhelye felváltva Kolozsvár és Gyula-Fejérvár volt! Mennyire más idő volt az, midőn Báthori István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György lakott itt pompás fejedelmi udvarával! Mint különbözött a rákövetkezőtől a város azon kori iparélete, midőn a piaczi nagy egyház óráját a négy égi tájra nézőleg kolozsvári festő festette ki s a város birája, Bethlen István kormányzónak parancsára, fejedelmi költségen, a fejérvári vár kőfaragó- s diszmunkáira kőfaragókat, a vár építésére kőmiveseket Kolozsvárról küldött. . . . Van valami kimagyarázhatlan büverő sőt a sors különös kegye és áldása rejlik abban, ha egy városban királyok és fejedelmek laknak. A magyar királyok és fejedelmek korszaka éppen ezért Kolozsvár történetében is a fejlődő életerő, gyarapodó jóllét és nagy küzdelmek árán vett, de elvitázhatlan dicsőség korszakai voltak. A mi ezután jött, kül beavatkozás, belső meghasonlás, a közjó munkálására hivatott erőknek egymás megsemmisítésére fordult állandó harcza, a magával jóltehetlenség és hanyatlás csüggesztő időszaka volt.

E hanyatlás és visszaesés külső legfőbb oka az, hogy Erdély állami helyzete a XVII-ik század végtizedében megváltozott, önállása megszűnt, ipari és kereskedelmi sőt összes érdekei Ausztria érdekeinek lőnek alárendelve, kéz- és gyáriparának vásárpiaczává, gyarmatává lőn. Másik oka, hogy az ország kormányzásának súlypontja Bécsbe tétetvén át: az erdélyi vagyonos nemesség e várossal, részint mivel az a hatalom, ezim, birtoknyerés és befolyás forrásává lett, részint mert a nyugati polgáriasodással egyszersmind a nyugati fényűzésnek is tűzhelye és közvetítője volt, mind sűrűbb érintkezésbe jött; idejét ott kezdette tölteni, kényelmi és divat szükségeit onnan hozatott iparczikkekkel fedezte s ez által Kolozsvár ipara és kereskedelme láthatólag súlyedni kezdett. Az oda bételepedett s házat-birtokot szerzett nemesség a város kedvezményezett helyzetén mind több-több részt tört az által, hogy a polgári jogokat s javalmakat olykor a terhek viselése nélkül követelte s gyakran ki is vívta. Elősegítette e hanyatlást a polgárság belső meghasonlása, a tanácsnak a hatalommal való visszaélései s a közte és nép közt támadt versenygés, mit a kormányt kezében tartó nemesség titkon mintegy szítani látszott, hogy maga a befolyás-

jog- és javalomszerzési céljait inkább elérhesse. Sokat tett erre az új időszellem, mely a polgári osztály kizárólag kiváltságolt állásában a közszabadsággal ellenkező, magát túlélt intézményt látott, az ipar korlátozása helyébe az iparszabadság hamar kelendőségre kapott tanát állította. Ez által a régi czéh-intézmények meg lőnek támadva, az ipar és kereskedelem véderődei bomladoztak s újakat nem állítottak helyökbe. Hogy Erdély és Kolozsvár ipara Ausztriáéval versenyezhesen, reál- és ipariskolák, bankok, polytechnikai intézetek állítása, az iparos osztálynak a kereskedelmi számviteli, rajz- természet- mér- vegy- és erőműtani ismeretekbe beavtása lesz vala égető szükség s mindezekben feljül beruházási és forgalmi tőke kellett volna. De a bécsi kormánynak Erdély és Kolozsvár mostohája volt; a hazai kormány pedig nem törte fejét a polgár elem erősítését eredményező intézmények létrehozásán, maga a polgárság — czivakodásai miatt önmegmentése eszközeit kitálalni képtelen — még alább süllyedt, csaknem elesett. . . .

E nagy következményű történetek érdemesek alapos megismerésre. A jóllét és virágzás időszakainak vonzó emlékeit fel kell elevenitnünk, hogy az önérzetet emelje, nagy példáival lekesítsen, sikerei cselekvésre s kitartásra buzdítsanak; a megállapodás és visszaesés szomorú eseményeit pedig azért, hogy nagyobbra nem mehetésünk okai s akadályai nyilván tudva legyenek. A történet az élet mestere: vajjon multunk nyomos megismerése sem adja-e kezünkbe szebb jövőnk Ariadne-fonalát s eszközeit? Kik ma Kolozsvár lakói s az ősök által szerzett s küzdés és áldozatok árán fenntartott alkotmány jótéteményeinek örökösei, örökösei egyszersmind a mult dicsőségének és oktatásainak. A mi szép és nagy emlék a lefolyt időkből e városban van: maga a város, melynek már csak neve némi büszkeségre jogosít, kanaáni határa, szép birtokai, melyek kor- és okszerű használás által, a város állandó erőforrásává válhatnak, díszes ódon középületei, a tanácsterem, hol a polgárok a közügyeket mindjájoknak és a közboldogságnak előmozdítására irányzólag önállóan intézik, a tőlök választott közigazgatási és igazságszolgáltatási közegek, az egyházak, hol imádkozunk, a tanodák, hol az ifjuság a tudományban növekedik; a temető, hol egykor pihenni fogunk — mind az ősöktől maradt ránk. A ki ezeket nem tudja, az nem érdeklődik, a ki tudja, de zajos életfoglalkozásai miatt elfeledi, annak jó emlékezetébe hozni; ha megolvassa, le-

hetetlen, hogy szívében a hála érzését ne költse fel. Ha Kolozsvár mivelt polgára látja és olvassa, szülőföldre másfél ezredéves emlékein Róma sisakos legióinak nevét, félezred év után az azoktól rakott vár romján épített magyar föld-vár hagyományos emlékét, látja új századok eltelte után, hogy alakítja át magyar és szász önvédelmül kővárrá, mint áll elő alatta a kisdud város, ez hogy emelkedik királyi szabad és kulcsos várossá, s hogy lesz végre népének szorgalma, ügyessége s bölcs intézmények által vagyonos, szabad s boldog kis polgári társasággá, lehetlen, hogy e föld és haza iránt érdekeltség ne ébredjen lelkében, s ne érezzen több vonzalmat hozzá az után, mint érzett ezek tudása előtt. Midőn végre jeleseinek nevét és tetteit olvassa, azon férfiakét, kik — mint Livius Róma történetében írja — „a bölcsesség, erő, mértékletesség, hazaszeretet és vallásosság nagy példányai voltak,“ egy Mun Miklós, Schleyinig György, Mátyás Miklós, Kalmár András, Dávid Ferencz, Diósy György, Linczegh János és több másokéit, kik e városnak mint egyszerű polgárok, nagy szogálatokat tettek, dolgait bölcsességgel kormányozták, az utódoknak terjedelmes birtokokat szereztek, iparát és kereskedelmét, műveltségét és haladását élémozdító intézményeket alkottak számára, érette — úgy kívánván a közjó — életőket is áldozatul vitték, szóval : emlékeiket polgárerények által örökítették — vajjon van-e polgár, a kit ezek ne érdekelnének? Ha van, elfajult korcs az, nem ama derekak derék utóda.

Meg kell említnem még két indokot, a mi tollat vétetett kezembe : *egyik* az élénk vágy, hogy e város egyetemes történelme bár vázlatos megírása által a hazai történetnek a mai idő tudományi igénye és szüksége szerénti megírásához én is valamicskével járuljak ; a *másik* : tárgyam komoly és mély szeretete, azon hű érzés, melylyel legnemesb életörömeimet adó második honom — e művelt magyar város története s jövőndő nagysága iránt viseltetem, valamint a pályakérdéshez fűződő közérdekek. Nyugodt lélekkel mondom, hogy én munka, fáradság, önmegtagadásig menő áldozat tekintetében, az anyagi és erkölcsi erőmegfeszítés legszélso határaig elmentem, a végre, hogy művem az irányában ébredt, a lehetőség és méltányosság határi közt maradó reményeknek megfeleljen. Sikerült-e, nem tudom. Lehet, hogy az némelyeknek hosszadalmassága, másoknak igen tudományos jellege, harmadiknak idézeti túl-terhetsége miatt nem fog tetszeni. Megtörténhetik, hogy egy ügyesebb tollu

írónak újból meg kellend azt irni, összevonva, népies, vonzóbb modorban, hogy az nem mint most nehéz és fárasztó, de a nagy közönség mulattató s kedves olvasmánya legyen Nem fog bántani, örömömre lesz, sőt ha napjaim lesznek, tán magam teszem meg ezt. Önérzetem azt súgja, hogy ha az író a történelmi igazságot veszi vezetőjéül, nyomaimon kell járnia. A tőlem százados feledés s tengernyi adat chaoszából mondhatlan fáradsággal kifejtett s az igazság derűjével nagyobbára megvilágított tényeket és eseményeket újra egybe fűzni s folyékony nyelven, ragyogó irálylyal előadni neki könnyű lesz: ő vert úton jár, nekem, a ki útát magam törtem, lehetetlen volt. Érdeme és a siker — nem bánom — temesse el fáradalmaim emlékezetét.

A rendszer és előadási modorra nézve is nyilatkoznom kell.

Az időkörök nem a világtörténetéin alapulnak; tárgyam időtartama s történet-egése, a nagyobb változások s jelesebb vagy gyöngébb királyaink és fejedelmeink uralkodása szerint természet-szerűen oszlott fel úgy, amint az olvasó látja. A haladás vagy megállapodás, emelkedés vagy süllyedés mozzanatai jelölték meg az elválasztó határt. Én így fogtam fel a különböző korok jellemét.

Az „*Óskor*“ megírása a „*Pályahirdetés*“-ben nem volt feladatul tűzve. Az engem annak megírására bíró indokokat feljebb már kifejtettem. A késedelmes elkészülés s netaláni hosszadalmasság oka a tárgy nagysága s szokatlan nehézségei.

Előadásomban a kifejtő modort választanom az összetétes modor felett az ajánlá, hogy mindannak, a minek a város multjában nagyobb a történelmi érdeke, eredete és fejlődése nyomról nyomra, tanuságos figyelemmel legyen kísérhető, s az időkörök és emberek jelleme, bűne és érdeme megítélhető. E szerint első minden korszakban: az ó és új vár, a város, népesedés, határai állapota, birtokterülete; azután következik kiváltságai ismertetése, tekintve a politikai igazgatás, törvénykezés, adó, honvédelem, földművelés, ipar és kereskedés állapotait; végre a közmívelődési és jótékony-sági intézmények: egyházak, zárdák, tanodák, ápoló-intézetek. A magyar és szász nemzetiség gyarapodási arányára s a városnak elébb Beszterczéhez, azután Szebenhez vagy is a hét és két szász szék ¹⁾ területéhez tartozására tüzetes figyelem van fordítva. A vá-

¹⁾ Septem et duae Sedes — ez a tulajdonképeni *Királyföld* diplomatikai elnevezése.

ros vagyonkezeléséről s gazdasági ügyeiről 1540 előtt semmi részletes adatot nem találtam, erre csak az utóbbi századokban terjedhettem ki Az *„Oklevéltár“* kevés kivétellel az eredetiről véve, csaknem most jut a történet-irodalom rendelkezése alá; az egész a lehetőségig lelkiismeretes, szó és betű szerint olykor grafikailag hű és összeolvasott másolás.

Az astronomiai és földrajzi részt e mű elején — szíves kéresemre — nagy tudományu Brassai Sámuel, az erdélyi országos Muzeum igazgatója, a földtörténeti részt és Kolozsvár határa virányának jellemző ismertetését Pávai V. Elek ugyanott a természettiek volt őre, faunáját Hermann Otto erdélyi muzeumi conservator urak dolgozták ki s czéljaim szerinti felhasználás végett az ügy iránti érdekeltségök, egyszersmind pedig irántam való barátságuk tanusításául páratlan liberalitással, lekötelezőleg átadni szívesek voltak, s ez által művemnek nagyobb tudományi értéket adni segítettek. Fogadják érette legőszintébb s legbensőbb köszönetemet.

Végül ki kell fejeznem hálámat hidvégi gróf Mikó Imre magyar királyi közlekedésügyi miniszter ő nagyméltóságának azon kitűnő szívjóságáért, hogy engem — egy közöttünk volt s rám nézve szerencsésnek mondható korábbi viszony emlékénel fogva — kivevén 1851—1854-n falusi elhagyatottságomból, melybe alkotmányellenes hivatal viseléstől való állhatatos idegenkedésem és szegény sorsom miatt önkéntesen számúzva s a világtól elzárkozva voltam, az erdélyi szétzilált és megtört magyarságnak a socialis és tudományos közmunkássági téren való egyesítésére és megszilárdítására célzó hazafiai munkáiban segédkezés végett maga mellé vett, a politikai üldözések sanyaru éveiben biztos menhelyet, vendégszerető hajlékot, s alkalmat adott arra, hogy hazánk történelmének alapos tanulmányozása, valamint alkotmányunk visszaállítása után, hivatali helyzetem és időnként nyilvánossá lett történelmi dolgozataim által — folyvást lelki hajlamaim szerint munkálkodhatva — képessé legyek e nagyobb tudományi értékű, önnálló művem megírására.

Polgári hő üdvözetem Kolozsvár művelt és szabad érzésű s gondolkozásu fiainak és leányainak!

Irtam Kolozsváratt, deczember 31-én, 1868-ban.

JAKAB ELEK.

KOLOZSVÁR
TÖRTÉNETE SZINTERÉNEK

ÁTTEKINTÉSE.

ELSŐ RÉSZ.

KOLOZSVÁR

FÖLDIRATI FEKVÉSE, LÉGKÖRI VISZONYAI

8

HELYIRATI RAJZA.

Kolozsvár fekszik Magyarország erdélyi részében, az erdélyi történet és alkotmány szerint úgynevezett *magyarok földén*, Kolozsvármegyében, a Ferro szerénti délvonaltól számított hosszúság $41^{\circ} 20'$ -e, az északi szélesség $46^{\circ} 46'$ -e alatt ¹⁾.

Az idő- illetőleg órabeli különbséget néhány nevezetes hely és Kolozsvár között a következő táblácska mutatja.

Mikor d. 12 óra :	akkor	ó.	p.	mp.
Washingtonban	Kolozsváratt	6	42	52 e.
Greenwichben	„	1	34	40 e.
Párisban	„	1	25	20 e.
Rómában	„	12	44	46 e.
Berlinben	„	12	41	5 e.
Bécsben	„	12	29	4 e.
Budán	„	12	18	28 e.
Athanaeben	„	11	59	45 r.
Konstántinápolyban	„	11	38	4 r.
Jeruzsálemben	„	11	13	54 r.
Moszkauban	„	11	4	22 r.
Madrasban	„	8	13	43 r.
Bataviában	„	6	27	13 r.
Cantonban	„	6	1	44 r.

¹⁾ Megjegyzendő, hogy a legpontosabb és legtökélyesebb eszközökkel felszerelt állandó csillagdak észleletei után sem lehet a fekvést maig meghatá-

Helyzete következtében Kolozsvárnak a leghosszabb napja júniusban 15 ó. 49 p. 6 mp. a legrövidebb deczemberben 8 ó. 28 p. 28 mp.; mely adatokat Európa különböző pontjaival összehasonlítva láthatni ím e táblácskában :

Város	Szélesség	Leghossz. nap	Legrövid. nap.
Tornea	65° 51'	22 ó. 42 p.	2 ó. 39 p.
Petersburg	59° 57'	18 „ 44 „	5 „ 47 „
Stockholm	59° 21'	18 „ 32 „	5 „ 58 „
Edinburgh	55° 58'	17 „ 32 „	6 „ 52 „
Koppenhága	55° 41'	17 „ 28 „	6 „ 56 „
Bérlin	52° 30'	16 „ 46 „	7 „ 36 „
Amsterdám	52° 22'	16 „ 44 „	7 „ 36 „
London	51° 30'	16 „ 34 „	7 „ 46 „
Páris	48° 50'	16 „ 7 „	8 „ 11 „
Bécs	48° 13'	16 „ 1 „	8 „ 16 „
Buda	47° 29'	15 „ 55 „	8 „ 23 „
Kolozsvár	46° 46'	15 „ 50 „	8 „ 28 „
Róma	41° 54'	15 „ 11 „	9 „ 4 „
Konstántináp.	41° 13'	15 „ 6 „	9 „ 9 „
Palermo	38° 7'	14 „ 46 „	9 „ 28 „
Athenae	37° 58'	14 „ 46 „	9 „ 29 „
Algir (Afr.)	36° 47'	14 „ 39 „	9 „ 36 „
Alexánd. (Afr.)	31° 13'	14 „ 8 „	10 „ 4 „

Léggöri viszonyainak érthető előadása szükségessé teszi helyirati fekvése s viszonyai általános ismertetését.

A város ¹⁾ épült abban a völgyben, melyet a Kis-Szamos vize

rozni oly móddal, hogy éppen semmi kétség fenn ne maradjon. Nem kell tehát csodálkozni azon, hogy Kolozsvár földrajzi fekvése kimutatásában nem mentünk a másod, hanem csak az első perczekig, sőt hogy ezekre nézve is csak a különbségeket tüntethetjük ki a meglévő adatokból. Így p. o.

	Hosszaság			Szélesség		
Lipszky szerint :	41°	14'	28''	46°	44'	8''
A budai csill. naptár szer.	41°	28'	30''	46°	44'	0''
Kreil szerint	41°	19'	51''	46°	45'	33'' ₅
					46°	45'

¹⁾ A várost képezi az ősz alapítású Ó-vár, a későbbi eredetű Új-vár és szintén más-más korokban alapult hat külváros; az 1852—1857-n készült felmérési hivatalos munkálatban az I-ső határ-rész névvel van megjelölve, feloszlik tizenkét tizedre.

A) BELVÁROSI TIZEDEK.

1. *Óvári tized*; utcái: seruteza, vizuteza, kenyériteza, óvári kis piacz, klastromuteza (régén sikátor), toronyuteza, Candia-uteza, szent lélek-uteza

vájt a közte és az Aranyos közti vízválasztó vonal hosszában, s a mely csekély eltéréssel nyugatról keletre, pontosabb meghatározás-

bástyauteza; beligazgatási tekintetben hozzá van csatolva a keleti oldalánál elterülő hídutca is.

II. *Bel monostorutczai tized*; utczái: bel monostorutca, rózsautca, kis mesterutca, piacz-sor nyugati része.

III. *Bel szénutczai tized*; utczái: bel szénutca, búzautca, fogolyutca (a seminarium megett), bel Torda-utca nyugati része, bel farkasutca, boszorkányutca, a reform. főtanoda nyomdájától északra le a királyutczáig.

IV. *Bel közép-utczai tized*; utczái: bel királyutca, csillagutca, bel közép utca, (orvostudor Szabó József házától a gr. Teleki Domokos szeglet házáig 9—456. ház-szám.)

V. *Bel magyarutczai tized*; utczái: bel magyarutca, (a Szathmári ezüstműves házától vagy is a nagy piacz keleti részétől tart le a magyar kapuig s vissza az ágost. hitvallásuak templomáig, görbe szappanyutca, kurta szappanyutca, hosszu szappanyutca.

B) KÜLVÁROSI TIZEDEK.

VI. *Kül magyarutczai tized*; utczái: kül magyarutca, új utca, más néven: tizenhárom város.

VII. *Kül közép-utczai tized*; utczái: kül közép-utca, kül farkasutca, Pata-utca, agyagdomb, új-sor, ezigány-sor, kül Torda-utca déli része a zsidó temetőig.

VIII. *Kül szénutczai tized*; utczái: görögök sikátora, májális-utca (régén házsongárdutca), szénutczai piacz, muzeumutca (eddig alsó szénutca), közép szénutca, kökértutca, felső szénutca, holdvilágutca, új-sor, akasztó oldala.

IX. *Kül monostorutczai tized*; utczái: kül monostorutca, Földesi-sikátor, Haller-kerten átvivő út, libuczgáti malom sikátora, új-sor, Wesselényi-utca újabban London-utca, Páris-utca, gatyaszárutca, sétatérutca.

X. *Kétvízközi tized*; utczái: malomutca, Széchenyi-tér (régében barompiacz), timárutca, Bayer-utca, Eperjes-utca, csertörő-utca, téglamelléke, Wesselényi-utca, Krizbai-utca, Ágoston-utca, Lázár-utca, hosszu utca.

XI. *Hidelvi tized*; utczái: kül királyutca három sikátorával, u. m. dézmacsűri sikátor, Lupsa és sziget nevű; új utca, a királyutczai és új utczai két sikátorral, hidelvi nagy utca, ebben van: boldog utca, kis utca, Gáspár-havasa sikátora, Jelen Pál-utca, bácsi utca, sáncz-oldal, sáncz-alja.

XII. *A XII-ik tizedet* képezi Felek nevű oláh falu, mely a város magántulajdoni természetű majorság birtokán települvén: 1848-ig irányában úrbéri viszonyban állott, sőt politikailag maig kiegészítő része; ezért is e munkában, mely Kolozsvár 1848 előtti történetét tárgyazza, s melyben azon inneni adatok és történelmi részletek csak esetleg és a munka s olvasó különös érdekében vannak használva, a várostól külön nem választható. Az egy tömegben levő tizenegy tizedben az 1866-ra tett hivatalos házbérfővedelem-bevallási

sal ny. d. ny.-ról k. é. k.-re vonul. A völgy lapályos feneké a város nyugati részén oly keskeny, hogy az épületek egy része a völgy két oldalát alkotó emelkedésekre húzódik fel. Kelet felé azonban, hol a Szamosba balfelől beszakadó Nádas terével összefág, kiszélesedik a lapály, melyen a város keleti része terül el. A Szamos és Nádas között a *Fellegvár* nevű domb vagy hegytető, hajdan *Kőmál teleje* fokot — promontorium — alkot, mely a város tere felett 29° b. ölnyi $175'$ -nyi, a tenger színe felett $212^{\circ} - 1272'$ b. lábnyi magasságra emelkedik. Maga a belváros tere a közepe táján¹⁾ 183° -nyire van emelkedve a tenger színe felett. A város déli oldala mellett magasan végig vonuló *Felek* nevű hegységen, a Tordára vivő országút legmagasabb pontja a tenger felett $358^{\circ} - 2148'$ b. l. a város tere felett $175^{\circ} - 1050'$ b. lábnyi magasságu.

A szél- viszonyok. A völgynek kijelölt iránya és szük-volta nagy és nevezetes befolyással van a szél-irányra. Az északi passát ugyan is nagyobbára é. ny. szél képében, a déli passát pedig mint d. ny. szél jelenvén meg : a völgy vonala mint egy nyugatkeleti csatorna mind a kettőt nyugatírává változtatja, úgy, hogy néha csak a melegmérés-letnél, vagy a légsúlymérő állásánál fogva vagyunk képesek megkülönböztetni, hogy melyik passát módosulása a Kolozsváratt nyugatról fúni látszó szél. Kelet felé sokkal nyiltabb levén a völgy : az a tájról, de jóval ritkábban²⁾ fúvó szelek irányában több változást és észrevehetőbb különbséget tapasztalhatni. Átalában mondható, hogy az uralkodó két szél Kolozsváratt az é. ny. és d. ny. A mikor az első túlnyomó, szárazságot okoz ; esőt csak úgy várhatni, ha a második válik uralkodóvá, váltakozva az é. ny.-val.

A légnyomásnak a légköri folyamatok által okozott különbségeit a következő számok fejezik ki jellemzőleg :

ivek szerint volt 2915. ház-szám, az 1857-ki összeírás szerint 21446 lélek; a tizenkettődik tizedben szintén az 1866-ik évi házbérfővedelem- bevallási ivenk szerint 305 ház-szám s 1289 lélek; együtt : 3210 ház-szám és 22735 lélek; az 1870-ik évi összeírás szerint 24826 lélek.

¹⁾ A piac közepén levő *oszlop* fekvési helye.

²⁾ Légköri-történeti tekintetben megjegyzendőnek látom, hogy egy szaktudós 1847-n egy évi e tárgyú észleletei eredményét följegyezvén : tizenkét hónap közül egyedül novembert találta olyannak, melyben a keleti szél uralkodott, a többiben mindig a nyugatival egyesülve. *Berde Áron*, Légtünetnytan Kolozsváratt, 1847. 88 — 89 ll.

A kéneseő oszlop magassága, köz. sz.	27''	10''' ¹⁾
Legmagasabban állott 1864 febr. 1	28''	6'''
Legalantabb 1864 márcz. 28.	27''	2'''

E szerint tehát mostanság a légsúly ingadozása 16 vonal, u. m. a közép számon feljül is, alul is 8 vonalnyi.

Melegségi viszonyok. A melegség viszonyaira nézve általában megjegyzendő az, hogy a nap sugarai, már földirati fekvésénél fogva, az egész magyar földet tehát Kolozsvárt sem érintik soha függőlegesen; továbbá az, hogy egy 1836—1840-n tett számítás szerint Kolozsváratt 12 év alatt a hévmérő legalsóbb állása — 21° legfelsőbb 32° volt; a hőmérsék-ingadozás határközét tehát 53° fejezi ki: nagyobb mint Franciaországban, Angliában, Lombárd-Velenczében²⁾. Húzasomos évi észleletek szerint azonban e viszonyokat ím e számok mutatják:

Az évi közép melegség köz. sz.	7°	17° R.
Az évi közép m. 1841-n	8°	17° „
„ „ „ 1864-n	5°	03° „

Szélsőségek gyanánt megjegyzendő, hogy 1863-n jul. 24. délben 23° 1 R. meleget és 1864 jan. 20 reggel 23° 4 R. hideget mutatott a hévmérő.

De van följegyezve a lefolyt 66 év alatt 32° meleg és 25° hideg is. Utóbbit illetőleg áll az, hogy nálunk télben gyakran oly hideg és tömött a lég, mint Oroszországban vagy éppen az északi foknál, hol a leghidegebb hónap közép hőmérséke — 4, 5°, Kolozsváratt pedig — 4, 8°³⁾.

Kolozsvár légköri változásai felől való némi tájékozás végett ide igtatom még a fennebb érintett írónak ezelőtt 20 évvel erre nézve tett kivételes tapasztalását. „Kolozsvárnak — úgymond — sajátos égalja van. Mint Európa bármely tenger melléki vidékén, oly sok eső esik e városban. Oka abban lehet, hogy körülötte hideg havasok terülnek el, melyek gyakori gőz-sűrűedésre, esőzésekre adnak alkalmat. E város égalja Udine olasz városával egyezik.”⁴⁾ Ugyan azon író jegyezte meg, hogy Kolozsváratt a

¹⁾ A mértékszám a bécsi lábba vonatkozik.

²⁾ Légtüneménytan sat. II. rész 63—74 ll.

³⁾ Légtüneménytan II. rész 211 ll.

⁴⁾ Légtüneményt. II. rész 127—131 ll.

keleti vagy délkeleti esős idő ritkaság, az legtöbbször észak-nyú-
gatról következik ¹⁾).

A lég nyirkossága meghatározására évekig folytatott számba-
vételek hiányában csak az 1863 és 1864 éveket vehetni fel pél-
dával biztosan:

1863 a vizgöz nyomása	6''' 9
1864 " "	6''' 6

volt, melyek közül amaz a meleg-mérsékletnek megfelelő teliség-
nek, az az annyi nyiroknak, a mennyit a levegő az illető foknál
megbir, ⁵⁹/₁₀₀ részét, ez pedig ⁷⁷/₁₀₀ részét tette.

Eső-viszonyok. Az évenként lehulló eső-viz magasságát hüvelyk-
ekben s a hüvelyk tized és század részeiben fejezván ki, a követ-
kező összehasonlító táblácska tiszta fogalmat ad róla.

	Téli eső	Tavaszi eső	Nyári eső	Őszi eső	Egész évi eső
Avignon	4.04	6.05	3.61	8.21	21.91
Bécs	3.13	3.76	6.28	3.85	17.02
Belgrád	4.66	6.16	8.28	6.08	25.20
Bern	9.28	8.89	15.58	10.70	44.16
Sz. Ber.-hegy	17.95	15.82	10.00	17.46	61.23
Bordeaux	7.00	5.06	6.01	6.02	24.09
Brassó	4.39	8.16	11.68	4.99	29.22
Brüsszel	6.18	5.98	8.00	7.28	27.44
Buda	3.14	4.17	4.32	4.84	16.47
Czernovitz	3.22	5.46	11.93	4.03	24.64
Dresda	3.70	4.39	7.96	4.41	20.46
Dublin	6.53	5.66	8.75	8.06	29.00
Innsbruck	3.93	8.06	11.61	4.21	27.81
Köln	4.68	6.20	7.71	6.89	25.38
Kolozsvár	1.41	7.68	8.30	6.57	23.96
Lancaster	10.03	6.15	10.82	11.25	38.25
Lemberg	3.73	6.47	10.01	4.51	24.72
Limerick	7.70	8.20	8.92	8.81	33.63
Lőcse	4.46	5.90	11.84	3.24	25.44
London	3.88	3.64	5.43	5.61	18.56
Manchester	7.84	6.61	9.52	10.22	34.19
Nercsinszk	0.31	1.62	11.65	3.29	16.87
Nîmes [Fr. or.]	5.39	5.47	4.39	9.71	23.96
Orel	4.96	6.14	7.22	4.45	22.77
Orenburg	3.46	3.89	5.38	3.68	16.21
Prága [Cs. or.]	2.45	3.57	6.03	3.00	14.75

¹⁾ Légtűnem. II. rész 146 II.

	Téli eső	Tavaszi eső	Nyári eső	Őszi eső	Egész évi eső
Salzburg	8.33	10.40	17.19	9.25	42.17
Strassburg	4.31	6.04	9.33	6.65	26.33
Stuttgard	4.04	5.46	8.18	6.58	23.36
N. Szeben	3.23	5.83	12.44	5.60	27.10
Tiflis	2.30	6.67	7.95	3.33	22.25
Utrecht	7.29	5.64	8.12	8.06	29.21
Versailles	4.22	5.78	6.16	5.23	21.39
Zürich	5.22	7.45	11.44	7.89	32.00

Európa éghajlatának, esőzés tekintetéből, három arcza van. Az elsőt, melyet délen, a földközi-tenger mellékén észlelhetni, a téli esőzés és főképpen a nyári esőtlenység jellemzi; a másodikat, az atlánti-tenger mellékét a nyárral versenyző s azt sok esetben meghaladó őszi esőzés; legterjedelmesb tért foglal el a kiválólag *szárazföldi éghajlatnak* nevezett harmadik, melyet a nyári esőknek minden más évszakét túlhaladó mennyisége különböztet meg. Kolozsvár, valamint egész Erdély, mint a feljebbi lajstrom kimutatja, a száraz éghajlat alatt fekszik.

Kolozsvár és határai kiterjedését ¹⁾ hivatalos adatok nyomán következőleg részletezhetni.

- I. Város területe [kiterjedését láthatni hátul e Rész végén].
- II. Borjumál holdszám szerinti kiterjedése . . . 148 hold 1571 □ öl.
- III. Fellegvár 8 „ 170 „
 Ez tulajdonképpen a városhoz tartozik, de minthogy avval csak egy pár száz öl hosszú felvivő lépcsőzet s fa-sor által van összekötve, a felméréskor el lőn szakitva.
- IV. Kőmál 30 „ 284 „
- V. Borjumál és Fellegvár háta mege 119 „ 1200 „
- VI. Nádas innenső melléke 173 „ 658 „
- VII. Nádas tulsó melléke 188 „ 600 „

¹⁾ Láthatni az I. és II. táblán, a RAJZOK külön kötetében. Hogy az olvasó Kolozsvár helyirati fekvéséről tiszta képzetet alakíthasson, s az itt következő összevont táj-jellemzéseket, valamint a hátrább olvasandókat ismert helyekhez köthetve, könnyebben megérthesse: egyfelől a városról, annak határaitól, ugy a szomszéd faluk ezekkel érintkező határ-részeiről mérnök Tompa János urtól, saját mérésein alapuló, célnak és adott útasításomnak megfelelőleg készült két egészen eredeti rajzot szereztem meg, s művemhez csatolva, a midőn itt azokra útalok, egyszersmind ide igtatom a határ-részek neveit s holdkiterjedésöket azok telekkönyvi egymás után következői rendje szerint.

VIII.	Túzokmál és Asszupatak közötti határ-rész .	141 hold	500	□ öl
IX.	Asszupatak	151	„	647 „
	E helyen gazdas. épületei és 100 holdnyi tagosított birtoka van Hintz György ágostai hitvallásu kolozsvári első papnak, mintegy 45 holdnyi Boheczel Sándor naszód vidéki főkapitánynak s kisebb mennyiségben többeknek.			
X.	Asszupatak	}	háta megett és	
XI.	„		felett	
			együtt	
		375	„	1000 „
	E határ-rész neve a régi oklevelekben: <i>Andornokmál.</i>			
XII.	Túzokmál	55	„	900 „
XIII.	Csere alatt	270	„	1400 „
XIV.	XV. XVI. Hegyes domb. Itt van a néhai Pataki József-féle ¹⁾ szépen rendezett tagosított birtok a szükséges épületekkel; tovább Zsidó, Csatorna, Brétfő	289	„	1292 „
XVII.	Lomb, alsó, felső: a) Kakuk, b) Hendely c) Csillaghegy	187	„	800 „
	Itt van özv. Stasiczki Pálnénak szép tagosított birtoka, háza, sok gazdas. épülete.			
XVIII.	Nádas tere: alsó, közép, felső,	91	„	1300 „
	Itt van Dézsi József b. ü. m. hivatalnoknak a jód-tartalmu Nádas vizén levő fürdő-helyisége a brétfői híd-átjárásnál.			
XIX.	Brétfő és Nádas tere alja	251	„	200 „
XX.	és XXIV. Kajántó völgy innenső oldala, termékeny és terméketlen együtt	1332	„	400 „
	Itt van a Biásini Ferencz-féle tagosított birtok. ²⁾			
XXI.	Lombi legelő	654	„	1200 „
	Ebből 22 hold erdő.			
XXII.	Lombi csere, erdő	194	„	1300 „
XXIII.	Csonka, erdő	90	„	1300 „
XXV.	Kajántó völgy tulsó oldala első része	147	„	1308 „
XXVI.	XXVII. Kajántó völgy tulsó oldala második, harmadik része	1443	„	894 „
	A három együtt: 1591 hold 602 □ öl			

¹⁾ Művem e része a kitünő férfinak még életében készen volt. Az igazságnak teszek eleget s a barátság kötelmét teljesítem akkor, midőn nevéhez fűzöm e helyet, hogy az, melyre annyi verítéke hullott, az ő mint a tagosítás egyik úttörője nevét örökre tartsa fenn.

²⁾ E helyhez is legméltóbban tehető e név, mint kezdeményező.

XXVIII.	Elővölgy innenső oldala első része	443 hold 1171 □ öl	
	E határ-részekben birtak hajdan szénafüveket a farkas- és közép-utczai úgy az óvári tizedek.		
XXIX.	Elővölgy innenső oldala második része	640	„ 1974 „
XXX.	Plébánus [most a r. kath.] tölgyesi legelője	159	„ 400 „
XXXI.	Elővölgy tulsó oldala első része	676	„ 37 „
XXXII.	Előv. tulsó old. második része	536	„ 970 „
XXXIII.	XXXIV. XXXV. Harmadvölgy 1-ő, 2-k, 3-k rész	1496	„ 565 „
XXXVI.	XXXVII. Nagy- és Kis-Morgó	537	„ 1540 „
XXXVIII.	Kis tartsai legelő	319	„ 200 „
XXXIX.	Kis tartsai rét	80	„ 400 „
	XL. Nagy Tartsa első része	294	„ 1100 „
	XLI. „ „ második része	339	„ 300 „
	XLII. Tartsai baromlegelő első része	379	„ 760 „
	XLIII. Tartsai baromlegelő második része	282	„ 1110 „
	XLIV. Tartsai-város udvarházához tartozó-határ-rész	77	„ 690 „
	A tartsai határ-rész neve a régi oklevelekben: <i>Tarchahaza</i> másképen <i>Ondotelke</i> .		
XLV.	Filléres járás, első rész	232	„ 1270 „
XLVI.	„ „ második rész	332	„ 1100 „
XLVII.	Melegvölgy	435	„ 400 „
XLVIII.	XLIX. Kullanesos és Bakamál	959	„ 868 „
	L. Elővölgy innenső oldala harmadik része	360	„ 95 „
	LI. Gerla	284	„ 1200 „
	LII. LIII. Szent-györgyhegyi gerla és sz. györgy- hegyi új-hegy	277	„ 735 „
	LIV. Cambiatori legelő	88	„ 1000 „
	LV. Sz. György-hegy alatti tér	185	„ 1500 „
	LVI. Kölesföld	268	„ 900 „
	LVII. Téglá melléke, kaszáló és szántó	189	„ 298 „
	LVIII. Tó köze	171	„ 1300 „
	LIX. Város tója	162	„ 300 „
	LX. Eperjes tere	310	„ 1000 „
	LXI. LXII. LXIII. Nagy Szopor 1. 2. 3. rész	1185	„ 522 „
	LXIV. LXV. Borhánts első, második rész	437	„ 1400 „
	LXVI. Szent Jakab tere	205	„ 1417 „
	LXVII. Alsó köves pad	213	„ 1308 „
LXVIII.	Felső „	401	„ — „
	LXIX. Békáson inneni rész	453	„ 800 „
	LXX. Békás-pataki szőlőhegy	100	„ 100 „
	LXXI. LXXII. Békáson feljüli első, második rész	728	„ 400 „
LXXIII.	Házsongárd feletti első rész	117	„ 800 „
LXXIV.	„ „ második rész	266	„ 1300 „
LXXV.	Házsongárd, szőlőhegy és gyümölcsös	116	„ 1330 „

E határ-részekben van együtt 11,173 önálló darab föld — parcella — vagy a terményágak szerint :

7262	hold	1129	□ öl	szántó
9730	„	305	„	kaszáló
470	„	105	„	szőlő
3889	„	1437	„	legelő
313	„	210	„	erdő
920	„	1248	„	terméketlen föld.

A határ-részek terület-
kiterjedése együtt: 22,567 hold 634 □ öl¹⁾

Az olvasót történe helyem felőli könnyebb öntájékozhatása végett a szomszédos falvak távolságával is szükségesnek látom megismertetni. E távolsági mérés a piac-sori *osztóptól* indul ki, s alapul a helybeli volt cs. kir. építészeti hivatalnál levő egy hiteles felmérési munkálaton.

Kolozsvárral határos falvak nyugatról indulva el :

Kolozsmonostor, mezőváros, fekszik	0 ² / _s	mérföldre	napnyúgra
Kardosfalva, [praedium]	0 ⁶ / _s	„	„
Bács, falu	1 ¹ / _s	„	é. ny.
Papfalva, falu	1	„	„
Kajántó, falu	1 ⁴ / _s	„	é.
Fejérd, falu	2 ⁶ / _s	„	é.
Felső-Zsúk, falu	2 ⁶ / _s	„	é. keletre
Nemes-Zsúk, „	2 ⁴ / _s	„	é. k.
Alsó-[másképp Oláh-] Zsúk, falu.	2 ⁷ / _s	„	é. k.
Apahida, falu	2	„	k.
Dezmér „	1 ⁴ / _s	„	k.
Pusztaszent-Miklós . . falu	1 ⁴ / _s	„	k.
Szamosfalva,	0 ⁶ / _s	„	k.
Györgyfalva,	2 ¹ / _s	„	keletdélre
Rőd,	1 ⁵ / _s	„	„
Bányabükk,	1 ⁶ / _s	„	„

Felek földrajzi tekintetben Györgyfalva és Bányabükk közé lenne sorozandó ugyan, de Kolozsvártól — melylyel politikailag egy — különválasztani, vagy — területén fekvén²⁾ — avval szomszédosítani nem lehet; egyébiránt távolsága 1 mérföldre délkeletre

¹⁾ A városnak az ideiglenes kormányzás ideje alatt hivatalosan készült eredeti földkönyvéből. A bel- és külvárosok területkiterjedését láthatni a határ-részekével egy összegben e **Rész** végén.

²⁾ E viszony közelebről némi változást szenvedett, a minek kivételes érintése e mű II-ik kötetébe tartozik.

A határ fekvését — mint előbb is említve volt — a Kis-Szamos ¹⁾ és Nádas völgyéből összeszakadó Szamos-völgy jellemzi. A Nádas völgye s az összeszakadáson alól a Szamosé meglehetősen egyenesben irányulnak nyugatról keletre; a Szamosé is a szakadáson feljül igen kevéssé tér el délre, úgy, hogy a két völgy igen éles szögletet képez egymással, és csaknem párhuzamosoknak mondhatni.

Az egész Szamos-völgy déli oldalát a széles értelemben vett Felek-hegy északi lejtője alkotja, melynek hullámzó emelkedéseit inkább csekély mélyedések, forrás-helyek s patakárcok választják el egymástól. Az emelkedések sorban nyugatról keletre, Házsongárd, Békás patak, Köves pad és Eperjes tere neveit viselik, az utóbbiak háta megett és felettök délre, Békástól keletre sorban sz. Jakab tere, Borhányes és Nagy Szopor határ-részek esnek Kolozsvár birtokában s mindnyájokon uralkodólag a tetőn — Felek falu és határa.

Eltáj mellék-völgyületei közt jelentékenyebbek: a *monostori patak* völgye, mint a Házsongárd nyugati határa; ez a város határán kívül esik és Kolozsmonostor nevű [hajdani mező-] városban szakad a Szamosba; *czigány-patak*, a Házsongárd keleti szélén a városba délről északra lejt be s vize a szénkapun kívül 40 — 50 lépésnyire fedett csatornába ömlik; a másik *czigány-patak* a Békás-tető irányában indul s a gazd. egyesület birtokán áthaladva, a külső farkasutczai kertek között lejt a kelet felőli külvárosnak; *békás patak*, mely a feleki határon ered s Békás patak nevű szőlőhegy déli oldalán elkarnyarodva a *kerek domb* alatt a Szent Jakab terén lejjövő *zavaros patak* kal egyesülve a Békás és Köves pad keleti határát képezi s a Szamos terén, az úgynevezett *Város tóján* ²⁾ át halad — Szamosfalvát megkerülve — a Szamosba; utolsó ez oldalon a *nagy szopori patak*. Mindezek folyása főiránya délrőlészakra tart, vizök többnyire csekély s száraz időben gyakran egészen elapad.

A Szamos és Nádas völgyeit a szilágysági Meszes-hegységnek egy kis ága, illetőleg a hegy-ág már előbb érintett előfoka választ-

¹⁾ Kolozsvár lakói *Nagy-Szamos*-nak mondják, a város egész hosszában átvonuló s *Kis-Szamos* nevet viselő folyamcsatornától vagy malomároktól megkülönböztetés végett — a régi oklevelekben: Zomus, Zamus, Somus — a mint később látni fogjuk.

²⁾ E hely hajdan a város halastava volt, ma füves, gyepes hely és nádas ingovány; története hátrább adva lesz.

ja el; a hegy-ágot a város határán kívül eső mélyedés vágja át, melynek közönségesen használt neve vágási út, hagyományos neve: *Törökvágás* ¹⁾. Az előfok tetejét — mint már feljebb említve volt — elfoglalja a Fellegvár ²⁾, egy 8 hold 170 □ öl kiterjedésű, köröskörül sánczokkal, hadműtanilag készült erőd [citadella], mely belől 34 lakrészre van osztva, az oldalát délről nyomorra mutató viskók sűrű csoportja, keletről szőlők borítják.

A Nádas-völgy és ezt folytató Szamos-völgy északi oldalát hasonlóképpen csekély mellék völgyekkel hasogatott magaslatok teszik, melyek szintén a Meszes-hegység szélső ágazatai. Ez oldalon levő városi határ északnyúgatnak irányuló szélénél a papfalvi völgy vonul jelentéktelen patakjával észak-déli irányban, s a vágásúttól nyugatra Kardosfalva-*praedium*mal szemben szakad a Nádas völgyébe; alább keletre a kajántói völgy északnyúgatról délkeletre; patakja a keleti külváros vége irányában szakad a Szamosba, a Nádas beszakadásán alól. A közbe eső magaslatok legmagasabb pontját egy kis csere-erdő, az úgynevezett *Kerek erdő* foglalja el; mely a város főtéri középpontja felett $167\frac{1}{2}^{\circ}$ [1005'], a tenger színe felett 354° [2124'] magasan fekszik. Ez alatt van az úgynevezett *Rozsakút*, a kolozsváriak kedves nyári mulató-helye; felséges vizű hideg forrás s abból eredő kis csermely, százados diófák árnya ³⁾, dús lombozatu vad virágbokrok, buján nőtt zöld fűgyep, s a városra való festői kilátás teszik e helyet kiessé, s az itt mulatókra tett benyomásokat feledhetlenné. E helynek a város főtéri középpontja feletti magassága 72° [432'], a tenger feletti 255° [1530']. A többi részeket erdős foltok, legelők, mivelts darabok, kopár oldalak és az aljban szőlők képezik.

A határnak a kajántói úttól keletre fekvő részét egy nagy kiterjedésű hullámzatos hegy- vagy inkább halomtömeg teszi, melynek *Kolozsvári Szénafű* a neve. Ezt a Szamos völgyével hegyes szögletet alkotó irányban a kajántóival csaknem párhuzamosan vonuló két völgy két halom-vonalra osztja. Az egyik, a Szamoséhoz közelebbi völgy fenekén a csekély s gyakran kiapadó *sós patak* foly, a másikén a *tarcsai patak*.

¹⁾ A történeti részben bővebb emlékezés lesz róla.

²⁾ Története hátrább jó elé, képe látható a RAJZOK kötetében IV sz. a.

³⁾ E fákat e munka elkészülése után következett csaknem kamtsatkai két évi hideg tél szinte semmivé tette.

A Szamos folyam illetőleg a Kajántó-patak és a sós patak közti halom-vonal legmagasabb csúcsa a *Lyukas csúp*, mely a város felett 159° [954'], a tengerszín felett 342° [2052'] magasságra van. Az ettől délkeletre nyuló bérc-orom kevéssel alantabb fekvő azon tájának, melyet a szénafüvekre vivő mezei út átmetsz, *Tekintő* a neve. Ennek a város piacz-része feletti magassága $88\frac{1}{2}^{\circ}$ [531'], tenger feletti $27\frac{1}{2}^{\circ}$ [1629']. Ezen belől nyugatra van egy három dombból álló hegyesoport, melynek neve *Pokol kapuja*. A vonal déli lejtője többnyire legelő és kopár oldal, az alján Sz.György-hegy nevű jókora darab szőlő; ennek teteje a szénafüi úton a város piacz-része felett 35° [210'], a tenger felett 218° [1308'], az északi lejtő *Elővölgy* nevet visel s kaszálókból áll.

A sós patak és Tarcsa pataka közti halom-vonal déli lejtőjének felső része az Elővölgyhez tartozik; az alsóbbak Bakamál és Melegvölgy nevek alatt ismeretesek. Az északi azaz a Tarcsa patakára lejtő oldal neve feljebb *Harmadvölgy*, alább Kis- és Nagy-Morgó. Eddig elé a határszél Tarcsa pataka jobb partján húzódik el. A Morgókon alól azonban útesap a patakon s a szóban forgó völgy egész nyílását, a két patak közti halom-vonal előfokát a Városnak *Tarcsa* nevű praediuma foglalja el. ¹⁾

A Szamos-völgy talpa teres ugyan, de oly keskeny, hogy a város nemcsak egészen betölti, hanem a külvárosok két felől az oldalakra is felhúzódnak. A Fellegvár-fokon alól a két folyó egyesült tere jókorán kiszélesedik, a Szamos felől ismét egy nagy helyet a külvárosok terítnek be, a többi része szántó, kaszáló, gyp és ingovány.

A VÁROS HATÁRHALMAI ÉS HATÁRJEGYEI.

Kolozsvár határ-területe a régi oklevelekben így van körülírva. A határjegyek kijelölése, az oklevéli bizonyítékok kezdete óta délről indul ki; itt első határos falu Bányabükk, [melynek egykor Magyar- és Oláh- előneve volt.] A kölcsönös határhalmok és jegyek kezdődnek kelet felől egy hegyoldal lejtőjén a liget-

¹⁾ Az elszámolt mellékvölgyek fenekai vagy semmi vagy itt-ott néhány lábnyi teret képeznek. A völgy oldala legtöbbnyire a patak árka szőlétől mindjárt kezd emelkedni.

ben — egy nagy tagba szakadt hársfánál, hol két nagy földhatárjegy van, az északi Kolozsvár városáé — *Cluswar* —, a keleti Röd falué — *Reud* —, a harmadik dél felől Bányabükké — *villa Bana-büke*; ezek közelében észak felől Kolozsvárnak, dél felől Bányabükknek két határhalmja van; nyugat felé a hegyről leereszkedve, egy völgy közelében, a régi halom körül ismét egy, a város és falu határát elválasztó szokásos új határjegy; áthaladván a völgyön kinyúló hegy oldalában két új határjegy, az északi Kolozsvaré, a déli Bányabükké; kissé tovább nyugatra ismét más, még tovább nyugat felé egy völgyi átjárónál — *portus* — egy új; egy kis patakon átugorva egy egyenesen nyugatnak menő hegy oldalában mindkét félnek egy közös határjegye; felhaladva a hegycsúcsra, az azon levő két régi halom mellett két új határjegy; onnan lefelé nyugatra menve, a Bányabükkéről Kolozsvárra vivő nagy út keleti felén az úthoz közel egy szokásos új határjegy; átmenve az úton nyugatra, az út közelében két régi mellett két új; innen kissé délre hajolva, átlépve egy patakon s a völgyen jódarabig haladva, egy — azon patakocska feletti — hegy oldalán két régi mellett egy új határjegy; ezentúl a fennebb érintett nyugati rész felé kanyarodva, a hegyen fel, később aljára lehaladva egy közönséges határjegy; megint jódarabot menve tovább nyugatra a hegyen elé egy nagy térségre, a régi határjegy mellett ismét egy új; innen a többször említett nyugat felé tartva jó nagy távolságra, ama hegyecske lejtőjénél levő térségen, a régi mellett egy új; innen a hegyről lefelé, egy nagy völgyben egyenesen a nyugati résznek tartva, ama hegy oldalán egy szokásos határjegy; ettől egy nagy hegy tetejére jutva, két régi határjegy mellett két újonnan állított; innen lefelé indulva egy nagy út mellett ismét egy szokott határjegy; itt egy völgyen áthaladva s nyugat felé tartva, egy hegy élén új szokásos határjegy; tovább az út mellett, mely Kolozsvárról Járába visz, két régi határjegy közelében két új, mely a monostori apát birtoka határjegyeivel érintkezik, ezek egyike Bányabükk déli határszélét, az északi Kolozsvárét jelöli, a hol a monostori apát a maga részéről egy új határjegyet állíttatott. ¹⁾

¹⁾ E határjárást kolozsvári Miklós birónak, Tamás fiának és László esküdt polgárnak, Lőrincz fiának a kolozsvári polgárok és vendégek nevében költi kérésére s Lajos király parancsára végrehajtotta László veszprémi püspök s királyi cancellár, Bencdek a király káplánja és esperest, maguk mellé fel-

Visszatérőleg oda, hol a város és Bányabükk határjegyei végződnek s onnan keletnek tartva, több helyen új halmok vannak hányva; átmenve innen egy kis tón, s rajta túl azon nagy úton, mely Kolozsvárról — *Cluswar* — a ródi nemesek faluján át Tordára viszen, azon tó mellett, hol Kolozsvárnak a györgyfalvi nemesekkel való határhalmiai végződnek, s a hol a ródiak határjegyei mind a Kolozsvár város, mind a Györgyfalva határaival érintkeznek, két határjegy van téve. ¹⁾

Az 1377-en költ I [nagy] Lajos király korabeli sarkalatos határlevében, ²⁾ mely Kolozsvár határegyenetlenségéinél századok óta alapul vétetik, Kolozsvár és Rőd határai részletesebben vannak megjelölve. Az első két határjegy — így szól az — mely a Gerendi Miklós és Kolozsvár határait elválasztja, van a Felek ³⁾ hegyen a keleti és déli tájak között, ezt hajdan László veszprémi püspök állíttatta; ettől azon a hegyen egy kőhajtásnyira menve keletnek, a ródi nemesek s kolozsváriak két határjegye; innen a hegyen lemenve kelet felé ismét két földhatárjegy; tovább a hegyen még inkább le s kelet felé menve a Rödrről Kolozsvár városába vivő út mellett két földhatárjegy; az úton áthaladva, kelet felé kanyarodólag egy hegy oldalában két földhatárjegy; innen a hegyen kissé felmenve ismét kettő; tovább kanyarodva a hegyen megint három: egyik Kolozsvár városé, másik Rödé, harmadik Györgyfalváé. Itt Kolozsvár határa Rőd határával többé nem érintkezik.

vett Otto kolozsmonostori apáttal; az ellenfél volt Gerendi Miklós s ennek képviselője Benedek itélőmester; a király parancslevele költ Gyula-Fejérváron márczius 26-n 1368-n, a kijárási napja virágvasárnapja előtti hatodnap, a jelentés költ a határjárás 4-k napján, a királyi megerősítő levél pedig Csík-Székhelyen — *Datum in Chyk Zekel* — ápril 16-n. [Fasc. M. Nr. 9. *Oklevéltár*, XXXIV szám.]

¹⁾ E határjárás királyi parancsra történt 1370-n Judica vasárnapja után harmad nappal, végrehajtották a felek megegyezésével s kölesönös belenyugvása mellett Benedek királyi ember, az egri egyházhhoz tartozó pantoktai esperest és Simon, királyi jegyző, jelen voltak Kolozsvár város részéről a királyi küldöttek, a ródi nemesek részéről Turi János. Költ Tordán, Judica vasárnap után az ötödik napon. [Fasc. M. fasc. 11. sz.]

²⁾ E fontos okmány kelési idejét s körülményeit a határjegyek leírása rendén hátrább adom.

³⁾ Az oklevélben végig *Flek*-hegy.

Innen észak felémenve Kolozsvár határai Györgyfalváéval érintkeznek; a XIV. században birták János, Mihály fia, továbbá Mihály, Tamás és László, mindnyájan Henke nemzetségbeliek, Imre, Bacho fia és Miklós, Pethő fia. A határjegyek kiindulási pontja az úgynevezett Felek-bércz — *Felek Berch* —, a hol két régi földhatárjegy van, s mellette két új, egyik a Kolozsvaré — *Cheswar* — másik a györgyfalvi nemeseké; e táj déli részéről alá szállva, egy kis erdőn át, azon út mellett, mely Ajton — *Colhun* — faluba visz, egy hársfa — *Hasffa* — alatt egy új földhatárjegy; az erdőn északra átmenve egy nyil lövésnyi távolságra a Felek pataka mellett egy szokásos földhatárjegy; tovább menve északra, azon út mellett, melyen Kolozsvárról Györgyfalvára mennek, és a melyet közepén átmetsz a határpataka nevű folyamka s hol a város határában egy kis kanyargót képez, van egy új határjegy. Onnan északra tovább menve, egy szopor bércz — *Zupor berch* — nevű cziheres hegynél, azon út mellett, mely Szamosfalvára — *Zamosffalwa* — viszen, ismét van egy új földhatárjegy. Innén az úton északra és Szamosfalván át szopor bércznek menve, két régi határjegy mellett két új; a szopor bérczen tovább haladva északra egy hegyes halom — *Hegeshalom* — nevű hegyeskén két régi s mellette két új határjegy; a szopor bérczen kissé tovább menve, Csere bérce — *Chere berche*¹⁾ nevű berkes hely körül három régi határjegy van: egyik Kolozsvaré, másik a györgyfalvi nemeseké, harmadik a szamosfalvi nemeseké, s mindenik mellett egy új is. Itt végződnek a Kolozsvár és györgyfalvi nemesek birtoka közti határjegyek.

Tovább keletre egy Baglyastó nevű halastó alsó részén, a Pathába vivő út mellett két régi határjegy van s mellettek két új; tovább menve az Erős patak-fő — *Ereospatakfeo* — nevű helyen azon kúthoz, melynek neve sós kút — *Sooskuth* — Györgyfalva és Dezmér között keletre, a Csere nevű berek körül, ezen sós kútat egy akarattal határjegynek ismerték el; még tovább menve keletre egy Akna tere nevű réten át, ott is egy régi és egy új határjegy van állítva. Itt végződnek a Györgyfalva és Dezmér közötti határjegyek²⁾.

¹⁾ Olvasható így: csere berke és csere bérce — egyiránt, mivel ék-ezés az akkori írásokban nincs, a hosszú / betű-alak pedig z-t és h-t jelenthet, elannyira, hogy én nem merem erősíteni, hogy vajjon a bércz és berek fogalomszók nincsenek-e olykor roszul használva.

²⁾ E határkijárást a kolozsvári esküdtek és polgárok kérése folytán Lajos

Az 1377-beli sarkalatos határlevélben ¹⁾ az itt leírt határjegyek így fordulnak elé:

A györgyfalvi, ródi és kolozsvári hármashatárhoz a berkeken kissé lemenve, kelet felé azon út mellett, mely Ajtonból — *villa Ahton* — Kolozsvárra visz, van egy, a két helység határát elválasztó közönéges földhatárjegy; tovább menve le a hegyen s a berkeken át a keleti tájra, a Györgyfalváról Kolozsvárra vivő nagy út mellett egy patak nevű folyamka mentében hasonló földhatárjegy; itt a nagy úton átmenve s egy más kisebb út mel-

király parancsára végrehajtofta Széri Posa fia, István mester s királyi udvari nemes, a király káplánjával Benedek pankotai esperesttel, Henrik kolozsmonostori frater és custos mint felvett tanu jelenletében, kiadta a kolozsmonostori konvent 1366-n jul. 17-n, átiratta s megerosította Zsigmond király 1425; újból átiratta Báthori Kristóf fejedelem 1580-n a Fejérváratt tartott Reminiscere törvénysszaki gyűlés ötödnapján. Megjegyzendő, hogy ez oklevélben a szopor bérec öt alakban van leírva. Óvatosságra intő adat arra uézve, hogy az idegen nyelvű papok és királyi jegyzők leírásai után a magyar helynevek leírásánál vigyázva menjünk. [Fasc. M. nro 48, *Oklevéltár*, XXXII. szám.]

¹⁾ E határjárásí levél keletkezése. A város kijáratta volt határait korábban, Benedek, pankotai esperest és István Pousa fiával, de arról bizonyos akadályok miatt levelet nem eszközölhetett. Később 1377-n Demeter zágrábi püspök és királyi cancellár, Zéchi Miklós Horváthország bánja, a húsvét utáni nyolczadnapos törvénysszakon Erdélyben Tordán a nemesekkel s más állapotu emberekkel közgyűlést tartván: Miklós, Tamás fia mint kolozsvári bíró, és ugyan Miklós, Hassensarch János fia, odavaló polgár, az ott jelenlevő országbárokát megkérte, hogy e kijárásra nevezzenek ki más királyi embereket. A gyűlés kiküldötte Zömlyni Ramaz Mihály királyi udvari jegyzőt és solyomkői Bothos János gyűlési esküdt úlnököt, a kik azon évi szent-György napján Kolozsvár határára menvén, a Benedek esperest és Pousa István által kijelölt határokat újból kijárták s megjelölték s arról jelentésöket a királynak beadván: a király ezt helybenhagyta 1377-n sz. háromság ünnepeén Székely-Vásárhelyen költ királyi nyílt levelében, s kijelentette, hogy ha ezt előtte annak idejében bemútatják, kiváltság alakjában azonnal ki fogja adatni. Bemútatják tehát Miklós kolozsvári plébánus és Miklós, Tamás fia ugyan kolozsvári bíró, azon városi polgárok és vendégek nevében; a király kedvezőleg fogadta, az abban való határkijárást és határ-megjelölést szóról szóra a kiváltságlevélbe ígtatta s azt a nevezett polgároknak és vendégeknek, jogutódaiknak és örököseiknek mint királyi tekintélye által örökérvényűvé váltat megerosítve, megszentésítve kiadatta — épen maradván azonban mások joga. Kiadta Demeter, zágrábi püspök és alcancellár 1378-n julius 14-n. [Látható egész szövege az *Oklevéltár* I.V. száma alatt.]

lett, mely a nagy útból indulva ki, keletre viszen, egy földhatárjegy; onnan a Felek-hegyről lemenvé és az említett keleti táj felé haladva, egy hegy végénél két földhatárjegy; innen kelet felé kissé tovább menve, egy hegytetőn két földhatárjegy; a tetőről lehaladva, kelet felé azon út mellett, mely Felek-hegyről Szamosfalvára visz, három földhatárjegy: egyik Kolozsvár városáé, a másik Györgyfalváé, harmadik a szamosfalvi nemeseké.

Következnek a Szamosfalvával érintkező határ-részek. Ezek határjegyeit így írja le az érintett sarkalatos határlevél.

Az iménti hármastól kissé lefelé menve s folyvást keletnek tartva, azon hegyen egy szokásos földhatárjegy; innen eltérve, a kelet és északi tájak között át, s a mondott hegyen lemenvé, egy másik hegy oldalán hasonló földhatárjegy; a mondott két tájon át egy mocsáros völgyen vivő út mellett, mely Pathából Kolozsvár királyi városba — *ad Civitatem regis Cluswara* — mentek, egy kis halmocskán — a köznépi nyelven szólva: dombon ¹⁾ két földhatárjegy; ezen túl jó messze haladva észak felé Szamosfalvához közel — *Zamosfalva* — ²⁾ két hegyecske közt két földhatárjegy; innen folyvást északnak tartva, s valamivel tovább áthaladva egy Vásár-rév — *Wasarrew* — nevű patakot, melynek az oklevél szerént más neve sós patak, s mely a város halas tavából foly ki, egy nagy út mellett, melyen Szamosfalváról Kolozsvárra mennek, két földhatárjegy; innen észak felé egy kőhajtásnyi távolságra a nagy útnak másik szélén egy szokásos földhatárjegy; innen némi térköz után észak felé menve, a Szamoshoz közel, a vizen való átjárásnál két földhatárjegy; azon át-menőleg egy kis szigetbe jutva, egy folyó földhatárjegy, s innen azon szigetben egy nyillóvésnyire, észak felé menve, egy más folyó földhatárjegy; innen a szigetből kihaladva, s a Szamoson átkelve folyvást észak felé, egy hegy alatt, melyben szőlő van ültetve, kissé tovább menve, hasonló földhatárjegy; innen északra azon a hegyen átmenvé, s rajta kissé leereszkedve, egy bérczen — *Berch* — két földhatárjegy; a hegyen még kissé alább szállva észak felé egy közösleges földhatárjegy; innen eltérőleg keletre, közel egy nagy árokhoz, melynek neve Bocstele-

¹⁾ Vulgariter: *domb*. A királyi jegyző a *vulgaris nyelvé alatt nyilván a nemzeti nyelvet* értette.

²⁾ Ez oklevélben a *Zamus* és *Zomus* szóalak a hányszor eléjő, annyiképpen változik.

ke pataka, egy közönséges földhatárjegy; azután egy hosszú völgy oldalában dél felől azon keleti résznek tartva nagy darab térköz áthaladása után egy hegyecske, rajta egy hasonló földhatárjegy, s innen kelet felé menve egy hegyoldalban azonút mellett, melyen Kolozsvár városából a város Taresaháza másképpen Ondotelke — *Tarchahaza alio nomine Ondoteleke* — nevű birtokába mennek, van két földhatárjegy. Itt a városnak Szamosfalvával való határjegyei elvégződnek.

E határhalmok iránt 1381-n egyenetlenség támadván, új kijárással enyésztték el; mely alkalommal a határok így lőnek kijelölve: először egy kettős meglevő földhatárjegytől fel felé egy bércnek s a szőlők felett északnak tartva egy út mellett van egy régi földhatárjegy, a mit megújítottak; onnan északra lemenve két közönséges határjegy; kevéssel messzebb egy más földhatárjegy, mi ismét meg lőn újítva; tovább egy nagy árok mellett, melynek neve Bocstelke [vagy Bóstelke] pataka — *Bochtelke pataka* — egy másik, a mi szintén meg lőn újítva; keletre azon völgy és hegyecske végénél, melynek neve a köznép nyelvén Kapus, a melyen egy köz út ment át, van a peres hely határának s a viszálykodást okozó igen nagy távolságu térköznek vége, a hol a határjegy megújítatott, mindenik fél tulajdonát birtokába adták, s minthogy egyik fél is ellene nem mondott, őket e határjegy-távolsági ügyben örök hallgatásra útasították. ¹⁾

Következnek Kolozsvár és Pusztaszent-Miklós szomszédos határai. Ezeket egyedül az 1377-ki határlevél szabályozta.

¹⁾ E határ-kiigazítás eredete ez. János, budai prépost, a király papja s királyi ember és Bubál Mihály mester s királyi udvar vitéze, az erdélyi részekbe küldetvén a végre, hogy a László erdélyi vajda és zonuki ispán és a részén levők t. i. egyfelől az ispánok, várnagyok és tisztviselők, másfelől az ország nemesei közt fennforgó egyenetlenségeket megorvosolják s egyúttal azon országrész népei és a királyi vendégek — *hospites regales* — határait megvizsgálják: ő az erdélyi nevezett vajdával s az országnak Kolozsváratt egybegyűlt főrendeivel törvényszéket tartott; jelen voltak László és Tamás, Kemény fiai, úgy Szamosfalvi Mykola László, a kik panaszyán, hogy az ők és kolozsváriak határai közt Demeter zágrábi püspök és Zéchi Miklós a király udvarbirája oly távol állította a határjegyeket, hogy azóta folyvást egyenetlenségben éltek, kérték sérelmök orvoslását. A király küldöttei tehát mindkét részről felvett tanubizonyságok jelenlétében, mindkét fél beleegyezésével határaikat kijárátták és megjelölték. A határlevél költ Kolozsváron — *in Cluswar* — 1381-en Mária Magdolna napja előtti szombaton. [Fasc. M. Nr. 12.]

A tarcsaházi fenn említett két határhalmon túl folyvást délre hajolva — így szól ama határlevél — egy nyillövésnyi távolságra van két földhatárjegy; egyik a Kolozsvár, másik a szentmiklósi nemesek birtokai határszélét jelöli; innen a bérczen fel keletnek tartva, annak végén két földhatárjegy; a bérczen lejöve s kevésbé a keleti tájak felé menve, egy mivelés alatt álló földön egy földhatárjegy; ezentúl tovább is keletnek tartva a Szamos mellett éppen szembe a boldogságos szűz kápolnajával, mely a Szamoson túl a kolozsmonostori apátság földén van épülve, két földhatárjegy; egyik a Kolozsvár, másik a Szent-Miklós határa szélét jelöli. Ezen túl a két helység határszélei nem érintkeznek.

Kolozsvár és Zsúk határjegyeire nézve szintén alap az iménti sarkalatos határlevél.

A Szamos mellett annak folyamát követve, — így szól az — egy jókora távolsáig menve s határjegyül mindenütt a folyamot hagyva hátra, van egy határjegy, mely Kolozsvár Tarcsaháza másképpen Ondotelke nevű birtokát a zsúki — *Súk* — nemesek birtokától elválasztja; innét balra térve észak és nyugat közt egy kis árkon a hegyre feljutva, annak oldalában az árok mindkét részén két-két földhatárjegy; a hegyen felmenve s a keleti és északi tájak közt jókora távolságra haladva két földhatárjegy; innen mindig a hegyeken, ugyanazon tájak közt, feljebb haladva a hegyen egy közönséges földhatárjegy; ugyanazon hegyen, a mondott tájak közt, még feljebb menve s egy magas bérczen jó távolságra elő haladva, hasonló földhatárjegy; ezen túl a bérczen, a mondott két táj között két földhatárjegy. Itt a Kolozsvár és zsúki nemesek határai egymást érinteni megszűnnek.

E határjegyekben 1545 és 1553-n javítás történt. Az első kezdődött a Szamos mentében kelet felé levő kukurító — az oklevél szerint *kukuritho* — nevű peres helynél, a hol egy régi határjegy volt.

E hely végénél a Szamos és országút mellett a kukurító farkánál Oláh-, mai néven Nemes-Zsúk felé egy megújított határjegy, balra azon tó közepe táján, melyet más néven kukuritou-nak ¹⁾ hívnak, egy másik; a tón átmenve egy nagy árok felé, mely a hegyről jö le s egyik végével érinti a Válaszút felé vivő utat,

¹⁾ Az oklevélben betű szerint így van.

az árok alsó végénél balról fel felé menve, oldalvást az árok közepe táján az ötödik földhatárjegy; onnan az árok oldalánál északra felmenve mintegy két nyillövésre a bércezen a hatodik új határjegy; onnan a bércezen Fejérd felé tovább menve a megújított hetedik földhatárjegy, a mi régen is ott volt. Tovább a hegyen végig Fejérd felé mindenütt látszanak a kolozsváriak határjegyei. ¹⁾

Kolozsvár és Magyar- s Oláh-Zsúk határai az 1377-ki határlevél alapján 1553-n is kijáratván: midőn az e végre kiküldött ítélmester a tanukkal Szent-Miklos falu határát elhagyva a Szamos vizén átkelt s jókora távolságra folyvást a mellett ment, határu a folyamot jelölve ki, némi távolságra egy földhatárjegy volt, mely a Kolozsvár Tarcsaháza másképpen Ondotelke nevű határ-részét a Sukiak birtokától elválasztja; innen a Szamos partja közelében, a szántóföldek végénél a Szamostól mintegy 42 lépésre az Asszonyfalvára vivő út mellett egy elavult határjegy, balra menve észak és nyugat közt s egy árkon a hegyre felmenve, az árok mindkét oldalában ismét egy-egy elavult határjegy, melyet a Sukiak nem akartak elismerni, s a határt egészen máshol állították elvonulni; azonban, hogy a Kolozsvár régi határlevele határhalmi megmaradjanak, az egymás iránti gyűlölséget és ellenkezést szíveikből kiirtani kívánván: megegyeztek abban, hogy az ítélmester az imént érintett helyeken a határjegyeket megújíthassa, de tovább újakat ne állítasson, mivel Fejérd felé a hegyen végig a régiak mind látszanak. Nagy új halmot hánytak tehát az asszonyfalvi út mellé s abba egy dárdahegy — *cuspidem* — és veres borral töltött szűk száju üveget temettek. Innen a baloldalra térvén, nyugat és észak közt, az árok alsó végénél a hegy oldalában, a Kolozsvárról

¹⁾ E határjárás levél 1545-ből való, kijárta Kolozsvár város kérésére a kolozsmonostori konvent két világi emberrel apostalok oszlása napján, jelen volt Szamosfalvi Mikola László királyi al-helytartó; mindkét fél leveleit elolvasták, a Sukiak egy 1326-ki határlevelet mutattak elé és több tanuk hallgattattak ki, miben három óra telt el. A Sukiak eleinte akadékoskodtak, írományaikat a határjáró királyi küldöttek kezéből erőszakkal kicsikarták, s a határjegyeket más irányban akarván vitetni, eltávoztak; de később megjuhászodva visszajöttek s a kijárásnál végig jelen voltak; ellene egyik fél sem mondott. Ebből 1632-n fejedelmi parancsra átiratot készített szintén a nevezett konvent, Lőrincz nap után ötödnappal. [Fasc. M. Nr. 27.]

Válaszútra vivő út mellett ismét egy mást, a mely észak felől elválasztja Zsúk határát Kolozsvár déli határ-részeitől, s így ez ügyet bevégezték. ¹⁾

A Kolozsvár és Zsúk közötti 1377-n készült határlevél végső határjegyétől nyugatra térve s egy hosszú és nagy földtávolságra haladva, kezdődik Jánosnak Simon bán fiának Fejérd nevű birtoka, a ki nem levén jelen, a határjárás felőle meg nem történhetett. Azonban 1415-n ki lőn egészítve. Kolozsvár és Fejérd határjegyei kezdődtek — így szólnak a határjáró biztosok — egy hegyen, hol két határjegy van, egyik Zsúké, másik Kolozsvaré — *Clusvar* —; innen nyugatra menve egyenesen a hegy oldalán egy szokott határjegyet csináltak; tovább menve a völgyön a hegy vége felé egy másikat, azután egy rét közepében egy nádas patakocskához közel ismét egyet; ismét a rét és patak mellett Fejérd felől egyenesen nyugatra menve más földhatárjegyet, melytől a pataknak tartva, és a patak mellett jókora távolságra nyugat felé kanyarodva, a hol két patak ér egybe, a kettő közt egy földhatárjegyet; onnan kissé felmenve nyugatra, a város felől egy kő-kút-patak a — *Kewkuth-pathaka* — nevű patak vagy árok mellett felmenve ismét egy földhatárjegyet. A mint itt mind a nyugati részen haladva az árok mellé jutottak: hozzájuk közeledvén János, Nyir-Báthori György fia, az ő megegyezésével Fejérd felől két határjegyet csináltak; kimenvén az árokból, azon hegy oldalán kis távolságra ismét kettőt, feljebb menve ugyanazon hegyoldalon egy szokott határjegyet; ezután a hegy tetején egy kis dombocska közelében Fejérd felől két földhatárjegyet, s innen a hegyen vagy bércezen messze és nagy távolságra haladván nyugatra, két határhalmot; innen egy völgybe szállva a szántóföldeken két földhalmot, s innen a bokrok vagy berek közt felmenve ismét kettőt; innen felmenve két régi határjegyhez értek, egyik Kolozsvaré, — *Clusvar* — másik az apáté Kajántó határán, a hol Kolozsvár határa amattól elválván ²⁾, Ka-

¹⁾ E határjárást Bod Gáspár itélőmester hajtotta végre Báthori Endre erdélyi vajdának Kolozsmonostoron Judica vasárnap után másodnapal költ parancsára. Jelen voltak Suki János és Benedek; a határjáró-levél kiadatott a vajda nevében Ujvár várában húsvét utáni vasárnapon. [Fasc. M. Nr. 29.]

²⁾ Zsigmond király a boldogs. szűz születése másod napján költ kir. parancslevelénél fogva kibocsátotta Nádosai László erdélyi al-vajdát és bátor

jántóóval érintkezik. Az iménti két határjegytől — így szól tovább az 1377-ki határlevél — egy Tölgyespatak — *Teulgyspatak* — nevű árokhoz közel levő hegyecsúcsra felmenve van két földhatárjegy, mely a Kolozsvár és monostori apát Kajántó nevű faluja határait különíti el; a hegyen lejőve nyugat felé, egy hegyecskén egy nagy völgyhöz közel egy szokás szerénti földhatárjegy; innen a völgyet és egy a völgyben levő viz-eret — köz nyelven patakot — átlépve s a nyugati tájra balra átmenve, egy más nagyobb viz-ér, vagy vízfolyás mellett, mely a kajántói berekből foly ki, egy szokás szerénti földhatárjegy; innen tul egy viz-eren vagy folyáson ¹⁾ s egy dél és nyugat közt fekvő hegyen felmenve, egy szokás szerénti nagy földhatárjegy, mely a Kolozsvár, Kajántó és Papfalva határait választja el, s a hol Kolozsvárnak Kajántóval való határjegyei elvégződnek. E határokat Otto apát elfogadta és rajtok megnyugodott.

Következnek Kolozsvár és Papfalva határai. Eltérve innen

vitézt, illetőleg Stibor vajdát a végre, hogy a kolozsmonostori — *Klusmonostor* — konventtől maga mellé veendő tannival szálljon ki Kolozsvárra, hívja egybe a fejrői birtokosokat, s azok jelenlétében a város határait Fejrőd felől járja ki, a régieket újjítsa meg, s ha ellenmondó találkozik, határleveleit adassa elé, vagy mütattassa ki a régi igaz határokat; ha sem leveleiket elé nem adják, sem határt nem mütatnak, határozzon benne lelkiismeretesen, állítson határjegyeket s mindkét fél birtokait különítse el, ellenmondásnak helye nem lévén. Ő tehát a konvent embereivel kiment, meghívták Nyir-Báthori György fiait: Jánost, Antalt és Barabást, úgy Istvánt Szaniszló fiát oly formán, hogy minden leveleiket kivigyék sz. Mihály árkangyal ünnepe utáni nyolczadnapra Fejrödre, a hely színére. Az al-vajda a parancs szerént cselekedett, a meghívást megtette; Antal nem, de János, Barnabás és István megjelent; az al-vajda a konvent küldöttével a határkijárást megtette, a kijelölt birtokokat Kolozsvárnak átadta, s azokba beigattta. Az erről való határ-levél költ a vajda pecséte alatt Szent Imrén — *in Zenth Emreh* — szent Mihály nap után 16 nappal 1413. [Fasc. M. Nr. 14.] E határjárási jelentést a kolozsmonostori konvent is kiadta 1413-n ugyanazon kelettel, zöld és veres selyem zsinoron függő pecséttel erősítve. (Fasc. M. Nr. 15.), mit később 1414. october idusa 6-n a király Schlewny János bíró és Jakab, polgár és szabad művészetek mestere kérésére, neje, és a királyi tanács beleegyezésével megerősített s veres és zöld zsinoron függő pecsétes kiváltságlevél alakjában kiadott. [Fasc. M. Nr. 16].

¹⁾ Mai neve: határpatak.

egyenesen délnek — így szól a 1377-ki határlevél — keveset menve, van két határjegy, mely Kolozsvár és Papfalva határát elválasztja: innen dél felé egy nagyocska hegyen van egy szokás szerinti nagy földhatárjegy; kevéssel tovább ismét délre egy nagy vízérhez vagy pataknak nevezett vízfolyáshoz közel egy hasonló nagy földhatárjegy; innen még egy kissé délnek menve egy földdel felhánt fa-határjegy, neve: tölgyfahatár — az oklevélben *Tul fahatar* —; innen kevéssé nyugatra tartva egy nagy út melletti hegy oldalán két földhatárjegy; a hegyen lemenve s az úton átlépve kissé nyugat felé egy szokásos földhatárjegy; tovább az Andornokmál nevű hegyen lemenve s ott kissé nyugat felé haladva, két földhatárjegy; innen kissé a nyugati táj felé a mondott Andornokmál nevű hegyen át egyenesen egy patak nevű víz-érbe vagy vízfolyásba szállva le, egy kőbánya — az oklevélben *Kőbánya* — nevű köves hegy alatt két földhatárjegy, hol a Kolozsvár és Papfalva közötti határjegyek elvégződnek.

A határkijárást és megjelölést a Kolozsvár, Bács és Monostor közötti határokiig haladott elő, s midőn a király emberei, királyi udvari jegyző Ramaz Mihály és solyomkői Bothos János a Kolozsvár, Bács és Monostor határai kijárást tovább folytatni akarták — így szól tovább az 1377-ki határlevél — Otho monostori apát-ügyvéde és jegyzője István, ura nevében ellene mondott azonképpen, mint ezt — egy az előtt Benedek esperest és István, Posa fia által végbevitt — határjárásakor tette volt; mire nézve a határjárást végbevívó Miklós bán a feleket kiegyeztetni kívánván: kérésökre a határjárást kevés idővel később bevégezte. Egyik határjegy t. i. az első, Kolozsvár és Bács s Monostor határai közt, van a Papfalva-pataka nevű patak mellett, t. i. a mondott Kőbánya nevű hegy alatti két földhatárjegy alatt, az apát Bács nevű birtoka azon pataknak keleti oldalára esvén; azután a folyam mentében jó messze menve, a határszél azon pataktól átmegy keletnek, a hol a víz és út között két új földhatárjegy van, onnan Kolozsvár felé jó messze menve mindenütt az úton, a határszél a Nádas vizéig jó, hol az átjárásnál két út közt két határjegy van, hol a Kolozsvár és Bács közötti határjegyek végződnek s elkezdődnek a Kolozsvár és Monostoréi.

Innen a vizen áthaladva — mondja az 1377-ki határlevél — a határszél egyenesen délnek tart, a hol egy hegynek a csúcsán, a

szőlők felett, egy nagy út van, melyen a nyugat felől maradó Bácsból Monostorra mennek; itt van egy szokás szeréni földhatárjegy; a hegyen lemenve dél felé, a szőlők közt ismét egy más; innen a Szamos felé tartva s azon átmenve, közel két földhatárjegy; innen délre ismét az apátság Monostor nevű faluja végében a nagy országút és patak között két földhatárjegy; innen a határszél délnek irányul fel az akasztófa felé, melynek egyik oszlopa Kolozsváré, a másik Monostoré; innen délre a szántóföldeken felmenve egy földhatárjegy; — — ¹⁾ innen déli irányban egy bérczig haladva, rajta van két földhatárjegy; innen az apát szőlője és szántóföldei felett dél felé menve, a szőlőhegy egy szegeletében egy szokás szeréni földhatárjegy; onnan a szőlők közt és szántóföldeken tovább haladva egy más bérczen egy földhatárjegy; ismét egy más bérczen délnek tartva két földhatárjegy; innen mindig dél felé, egy berekben levő gyepes út felé megy a határszél s amaz úton egy kis patakhoz, azon áthaladva, egy hegy oldalán egy földhatárjegy; ezután egy nagy út felett dél-táj felé menve, e nagy út és egy berek között ismét egy szokás szeréni határjegy; innen egy bérczen dél felé menve s a berekben egy hegyecskére érve két földhatárjegy; innen a hegyecskén leszállva s egy jó darab térköz után egy más hegyecskére érve, annak csúcsán egy szokás szeréni földhatárjegy; innen egyenesen dél felé menve s az utat áthaladva és ismét hozzá visszatérve, az út mellett két földhatárjegy. Végre a déli és nyugati táj között a mondott úton jó messze haladva, van a három utolsó határjegy, melyeket egykor László veszprémi püspök állítatott, egyik Kolozsvár, másik Bányabükk — *Banabyk* —, a harmadik Monostor határszéleit jegyzi. És így a Kolozsvárral határos Monostor falunak határait minden ellenmondás nélkül, a tanuk jelenlétében kijárták s megigazították.

Eddig az 1377-ki határlevél. 1430-n versenygés támadván Kolozsvár és Antal kolozsmonostori apát között az utóbbi három falu, mint apátsági birtok és Kolozsvár határait nézve: ez új kijárást idézett elő, a mi legelőször is a kolozsvár-kajántói és papfalvi határon így ment véghez. ²⁾ Elkezdve egy hegy tetején a

¹⁾ Innen az oklevélből két szó kiszakadt.

²⁾ E határjárás eredete ez. Zsigmond király, Antal monostori apát ellen, Pavor Péter és Sufflar András kolozsvári — *Clusvar* — polgárok

Tölgyespaták — *Tewlgespatak* — nevű árok közelében, melynek tetején két kis dombocská van, két földhatárhalom volt, mely a város és Kajántó határát elválasztja, hol az apát ellenmondott. Innen a hegyeken a nyugati oldalra lemelve, egy hegyecsken, egy nagy völgy közelében, egy szokásos földhatárhalom, mely a domb tetején magasra kitént; az apát itt is ellene mondott. Innen nyugatra a völgyön egy patakocská mentében haladva s azon átmenve, egy nagyobb víz mentében, mely a nép nyelvén *pataknak* hivatik, mely a kajántói berekből jő ki, azon víz bal felén haladva egy szokásos földhatárhalom. Az apát itt is ellenmondott. Onnan azon a részen a víz mentében nyugatnak tartva fel felé, átmenve a berekbe, s dél-nyugat tájban felhaladva, egy nagy cziherbeli út mellett, nyugat felől egy nagy földhatárhalom; mely a Kolozsvár város és az apátság Kajántó és Papfalva nevű falvai és az odavaló nemesek határait elválasztja. Az apát itt is ellenmondott.

Másnap a kijárás folytattatván, a Kolozsvár és Bács s Monostor közötti határokat így különítették el. Kolozsvár határa kezdődik ama patak mellett, melynek neve Papfalva pataka t. i. két elavult határjegynél, kőbánya — *Kwbanya* — nevű köves helyen a mondott patak mellett, mely a város határát a papfalvitól elválasztja, s a melyet a kolozsvári polgárok és papfalvi nemesek most és hajdan valódi határjegynek elismertek és azokban kölcsönösen megegyeztek. Az apát itt is ellenmondott. Innen a víz mentében jókora távolságra menve, és a patak mellől nyugatra áttérve a patak átjárójánál a nagy út mellett két régi határjegy volt, azt megújították; itt az apát nem mondott ellent. Innen azon az úton egyenesen Kolozsvár felé egy darabocskát jöve, az út mindkét felén keletre és nyugatra — minthogy a régi határ kimutatva nem volt —

kérésére 1431-n minden szentek napja utáni ötödnapon Pozsonyban költ határ-visszajáró parancslevelet küldvén Csák László erdélyi vajdához és zónuki ispánhoz s általa a gyula-fejérvári káptalanhoz a Kolozsvár és Kajántó, Papfalva, Bács, Monostor és Bányabükk falvak közötti határkijárás ügyében: Csák vajda Varaskeozy Lépes Loránd al-vajdát nevezte ki, s az alperes részére László kánonokat, a város részére Daan Tamás kánonokat, a kik Mária Magdolna napja után negyednappal oda kiszállottak s az egybehívott tanúk előtt a kolozsvári bírák és esküdtek kimutatása szerint a peres felek jelenlétében a határjegyeket kijárták. A határ-levelet róla kiadta a gyula-fejérvári káptalan a határjárás kilenczvenötödik napján 1430. húsvét másodnapján. [Fasc. M. Nro 18.]

a félék megegyezésével most két határjegyet hánytak. Onnan azon az úton Kolozsvár felé keveset haladva, a Nádas vize átjárójánál a két út között egymás mellett két nagy határjegy volt, melyek Kolozsvár és Bács határait elválasztják; az apát itt sem mondott ellent, de még sem újították meg a határjegyet; itt a vizen átmenve dél felé fel azon hegy csúcsára, mely a szőlőkön átmenő nagy út felett van, s a melyen Bácsból Monostorra mennek, egy szokásos földhatárjegy van, a hol az apát ellent mondott; innen a déli tájra jövén le a szőlők felé, ismét egy földhatárjegy, az apát itt is ellent mondott. Innen dél felé nem messze haladva, közel a Szamos folyóhoz — *Somus* — ismét egy szokásos határjegy; az apát itt is ellent mondott; tovább menve délnek s a vizet áthaladva, a kolozsváriak mellette két határjegyet állítottak lenni, de nem voltak láthatók, a hol az apát ellenmondott. Innen kevésé délnek tartva és egy kertbe bemenve, azt mondották, hogy ott határjegy van, de nem látszott jele, az apát ellentmondott; onnan kijöve, Monostor falu végén a nagy út és egy kis patak között két határjegyet mutattak, de mivel nem voltak láthatók, az apát ellene mondott; innen azon hegy felé indulva, hol az akasztófa van, kevésé a szántóföldek felé hajolva, egy nagy szokásos határjegy, az apát ellentmondott; dél felé egy bércezen két jól látszó határjegy, annak is az apát ellene mondott; tovább délre egy más bércezen egy szegletben egy nagy földhatárjegy, az apát ellene mondott; kissé tovább menve, egy völgyben, állították, hogy egy földhatárjegy van, de nem látszott, az apát ellene mondott; innen a déli tájra menve át, egy más bércezen földhatárjegy volt, hol az apát ellene mondott; innen délre egy füvelbenőtt útbanegy berekhez érve s a berekben egy kis patakon átmenve egy cziherbe jutottak, s ott is egy szokásos határjegyet találtak, az apát ellene mondott; innen dél felé, a hegyen fel egy nagy úthoz értek, azon keveset fel felé menve azon út és egy berek közt egy szokott földhatárjegyet találtak, a hol az apát ismét ellene mondott; tovább a hegyen felmenve, és hosszas menés után tetejére érve, találtak két földhatárjegyet és megújították, ott az apát nem mondott ellene; onnan lejöve a hegyről és egy jó darab helyen áthaladva, ismét egy más hegyre s itt egy nagy út mellett egy nagy földhatárjegyhez jutottak, a mit megújítottak, az apát itt nem mondott ellent; innen délnek menve, az utat áthaladva és ismét ahoz visszatérve, azután két földhatárjegyet

találtak, melyet megújítottak, a hol az apát semmiben nem mondott ellent. Végre nyugat és dél közt nagy darab helyen áthaladva, a három utolsó földhatárjegyre érkeztek, melyek egyike a városé, másik az apaté, harmadik a bányabükki nemeseké, a hol az apát nem mondott ellent, de a bányabükki nemesek határjegyét újítatlan hagyták.

Ezután az apát kimutatása szerint járták ki a határjegyeket e szerint. Egy hegy fensíkján, melynek neve Tölgyespatak — *Telgespatak* —, közel azon út mentéhez, a hol ámbár az apát mondotta, hogy határjegy volt, de most semmi sem látszott, a polgárok ellene mondottak; nyugatra a mondott hegyen leszállva, egy völgy közelében levő hegyecskehez érkeztek, melynek csúcsánál az apát egy szokásos határjegyet lenni állított, de semmi jele nem volt, a hol a polgárok ellenmondottak; innen nyugatra haladva a völgyön lefolyó patak mentében, átszökve egy más viz-éren, ismét egy patakhoz érkeztek, a mely viz-ér az előbbi nagy hegy oldalából indult ki; ezek irányában felmenvén, a nagy hegy oldalában és maga a viz-ér mellett, balról az apát határjegyeket jelölt ki, de nem volt semmi nyoma, a polgárok ellent mondottak; onnan egy nagy hegy felől délnek hajolva, annak csúcsa felé fel egy cziher körül az apát határjegy helyét mutatta, de semmi jele sem volt, a hol a kolozsvári polgárok és papfalvi nemesek ellentmondottak, s állították, hogy ott soha határjegy nem volt, és így azon per alatt levő helyet az ott levő nemesek két királyi ekére való kiterjedésének — *ad duo aratra regalia* — becsülték. Ezután a mondott ünnep utáni ötödnapon tovább menve, az előbbi két határjegy körül, a mondott kőbánya — *Kwbanya* — nevű köves hegy alatti Papfalvapataka néven nevezett viz mellett — mely hely mintegy kőhajtásnyira van egy nagy út mellett — kelet felől határjegyet állított lenni az apát, de semmi jele nem volt, a polgárok ellene mondottak. Onnan egy darab távolságra a város felé menve, egy hegy alatt, melynek neve Sirópatak — — ¹⁾ a hol a Papfalva pataka átjárójánál az apát kelet felől határjegyet lenni állított, de semmi jele nem volt, a polgárok ellene mondottak; az itt levő peres hely kiterjedése egy királyi ekényi föld felét tette. Ezután a Nádas mellett a város felé menve s a vizen átkelve, a kelet-déli részen le, onnan a patak felé

¹⁾ E szó végső két tagját nem tudtam kiolvasni, hasonmása ím ez:

propathaktbehegh

tartva a szőlők felett egy hegyre jutottak, melyről az apát azt állította, hogy ott mintegy oldalaslág, határjegy lett volna, de nem volt semmi jele, a polgárok ellentmondottak; azután a hegyen átkelve s kelet-dél felé lehaladva, a szőlők között a hegy oldalán, az apát határjegyet állított lenni, de nem volt jele, a polgárok ellentmondottak. Végre jöttek a Szamoshoz — *Zomus* — s átkelve a vizen, az apát a város malmához közel két határjegyet állított lenni, de nem volt jele, a polgárok ellentmondottak. Onnan egy keveset le felé menve, egy kert mellett az apát ismét határjegyet lenni állított, de nem volt, a polgárok ellentmondottak. Dél felé tovább menve, egy újdun épült kápolnának ajtójához értek, a hol az apát két határjegyet lenni állított, de nem volt, s a polgárok ellentmondottak; onnan felmenve a hegyre s a város akasztófáját dél felé elhagyva, egy dombra jutottak, a melyen állott az apát szerént az akasztófa; onnan a szántóföldeken keveset haladva, a hol az apát a határt állította lenni, nem volt jele, a polgárok ellentmondottak; azután délre menve egy köves bércezen az apát két határjegyet állított lenni, de nem volt, a polgárok ellentmondottak; onnan azon irányban jöttek az apát szőlője felett, a hol az ismét határjegyet állított lenni, látszott is, de a polgárok ellentmondottak; tovább menve a szántóföldeken egy út mellett, az apát két határjegyet állított lenni, de nem volt jele, s a polgárok ellentmondottak; innen dél-nyúgot közt tovább menve egy kis patak mellett, egy berekben a fűzfák közti út mellett határjegyet állított lenni, de nem volt jele; onnan egyenesen délre menve, egy kis liget mellett az apát ismét földből hányt jegyet lenni állított, de nem volt s a polgárok ellentmondottak; utoljára az erdők közt fel felé délnek menve, egy hegy csúcsán két földhatárjegyet lenni állított, azokat mindkét fél megegyezéséből megújították s így a határjár-tató feleknek határkimutatásait, a határjegyek megújítását, ellenmondását és tiltakozását kezdettől fogva végig, mint előtők élő szóval előadottakat leírták.

Később 1460 az apát és kajántói jobbágysai foglalást tettek a kolozsváriak határában; Wingárdi Geréb János az erdélyi részek al-kormányzója Mária születése utáni harmadnapon költ parancslevélben Temesvári János itélőmestert és vajdai jegyzőt határkijá-rásra bocsátván ki, egyidejűleg meghagyta a fejevári káptalan-nak, hogy hozzá hiteles emberét adja. Mellé lőn rendelve János

ugocsai esperest; nemeseket és szolgabírókat vettek fel, a régi levelek és kiváltságok alapján a kijárást sz. Mihály árkangyal ünnepe előtti harmadik napon megtették, a határokat megújították ¹⁾ az utolsó határjegyig, a melynél a város bírása és két esküdt polgár az ország szokása szerént a királyi kiküldöttek előtt a kijárt földek és határjegyek igaz voltára meztelenül megesküdt, de a kijárásnak Domokos, Benedek-szerzeti barát és zárda-őr ellene mondott s azt meggátolta ²⁾.

¹⁾ Egészen az imént említett 1430-ki határjárás alapján.

²⁾ Költ 1460-n a határkijárást tizedik napján. E határkijárást a fejevári káptalan 1577-n Simon és Judás apostol ünnepe utáni harmad napon a kolozsvári bíró és esküdt polgárok kérésére a fejedelem parancsa következtében átírta és kiadta [Fasc. M. Nro 19.]; nem különben Mátyás király is megerősítve kiváltság alakjában kiadatta 1468-n Antal hitvalló ünnepe után harmadnappal [Fasc. M. Nro 2.]; később pedig 1474-n Budán, boldog asszony születése utáni második napon Magyar Balázs erdélyi vajdához intézett parancslevelében meghagyta, hogy mintán a Kolozsvár város és Kajántó falu között bizonyos szántóföldek iránt támadt s Geréb János al-kormányzó által az akkori apátsági kormányzó orvostudor Bertalan és a kolozsváriak között kellő módon bevégzett határegyenlenség már akkor el volt intézve, új határjegyek állítottak és azok hitelességére eskü tételével: ez okból a Péter apát kérésére e már egyszer elenyészett és bevégzett ügybe ne avatkozzék, sőt Kolozsvár várost igaz jogaiban minden háborgatók ellen oltalmazza meg. [Fasc. M. Nro 22.]

1563-n megint megtámadták a kajántóiak e határokat, a régi határjegyeket titkon elhánták; de a midőn II János vál. király és fejedelem a kolozsváriak kérésére határjárókat küldött ki, hibájokat átlátták s a dolog kiegyenlítődt. [Fasc. M. Nro 30.] Egy év sem telt el eszedesen, ugyanazok újra megtámadták a határokat, harang-félreveréssel s 1 forint bírság terhe alatt hívták ki az egész falut s elhánták a határjegyeket. A fejedelem 1564-n február 12-n újból határkijárást rendelt ellenök, kiküldötte Mekchey udvarmestert, Wesselény Miklós közügyigazgatót néhány fejedelmi táblai ülnökkel; azok a határt kijárták, azután Kolozsvárról Invocavit vasárnap után 4-ed nappal törvényt ültek, s a kajántói bíró és négy esküdtet fejük s őket illető javaik elvesztésére ítélték, e felett arra, hogy az elhánt határjegyeket azonnal újítsák meg. Az alperes az ügyet felebbezte a fejedelemhez, de ott is vesztes lón; a fejedelem az érintett ítéletet helyben hagyta s az elhánt határjegyek két akkorára felhánysát rendelte, a fő- és jószágvesztési büntetést kegyelemből elengedvén. Költ Oculi vasárnapján 1564-n, átiratban kiadatott a kolozsváriaknak Laetare vasárnap utáni szombaton. [Fasc. M. Nro 31—32.]

Kolozsvár és Papfalva között volt egy derekas határkijárási 1561-n is, mikor az 1377-ki sarkalatos határ-levél alapján a határok így lőnek elkülönítve. Egy erdő felett Kajántó felől keletre egy nagy földhalom, tövissel, cserjével benőve, a mit a Kolozsvár és kajántóiak közötti határjegynek mondtak, ellenmondás nélkül meg lőn újítva. Innen az I. Lajos király-féle határ-levél nyomán dél-nyúgatnak menve fel egy hegyre, ott találták Papfalvi Nagy Benedeket, Nagy-Laki Choronk Márton fejedelmi tanácsos tisztét más papfalviakkal, ott is volt egy nagy földhalom, mely Kajántó, Papfalva és Kolozsvár határait választja el; a tanúk ezt nem tudták, de a királyi küldöttek gondos keresés után egy nagy tölgyfa alatt megtalálták, s nem messze az úttól a felek megegyezésével halmot hánytak. Innen délre egy bérceze jutván, a cserefák közt két régi határjegy volt, s azt megújították; azon bércezen nagy messze menve déli irányban egy hegycúcsra értek s az ott levő jegyet is ellenmondás nélkül megújították. Onnan délnek le felé jöve egy levágott erdő felé, egy más növekedő erdő felett egy más jegy, a melyet midőn megújítani s abba a kolozsváriakat beigtatni akarták, Nagy Benedek ellentmondott s nem engedte a tovább menést.

Az okadásra meghívott Choronk Márton meggondolván a per kétes kimenetelét, beléegyezett, hogy a kijárási az I. Lajos király-féle határ-levél alapján tovább folytattassék. Azért az előbbi helyen talált régi halom mellett újat állítottak; délnek jöve egy Csere nevű cziher felé, ott is egy szokott halmot találtak, melynek közepében egy tölgyfatörzsök volt, mit szintén megújítottak; alább az erdőben egy tölgyfánál levőt ismét meg; innen az erdőből kijöve a Lyukas-domb akkori leírás szerint — *Ljúkas-domb* — nevű hegy oldalában egy út mellett találtak két határhalmot, egyik földből volt nyugatra, a másik az út szintén nyugati szélén — mindkettőt megújították. Innen egy lankás hegyen vagy inkább az Andornokmál nevű bércezen nyugatra leszállva s keveset nyugat felé tovább menve, egy határhalmot állítottak. Onnan tovább menve azon Andornokmál nevű bércezen, a szántóföldek vége felé, hol egy patak nevű út mentében a mondott hegy végződik, egy köves hegy alatt, melynek neve kóbánya, a Papfalváról Kolozsvárra vivő út mellett két földhalmot hánytak, melyek Kolozsvár határát Papfalvától elválasztják. Ily módon az ezen túl való határjegyek, a

felek megegyezésével mind kijáratván, a kolozsváriak birtokába adattak.¹⁾

Még a Kolozsvár és Szamosfalva között 1579-n történt határigazítást említem meg, mely alkalommal a határokat így jelölték ki.

A Felek-hegyről Szamosfalvára vivő út mellett volt három határjegy; egyiknél végződik a györgyfalviak határa, a más kétónél kezdődik a Kolozsváré és Szamosfalváé; innen kelet-északra menve egy hegyen inneni árkon át egy más hegy oldalában, s innen ismét két nyilhajtasra két határjegy; a szántóföldeken tovább menve, a nagy út mellett, melyen Kolozsvárról Patába mennek, s innen egy szoros völgyen áthaladva egy út mellett, melyen Patából jönnek Kolozsvárra, egy kis dombon két határjegy; északon a város felé tartva egy pázsintos út — a köznép nyelvén *határ-út* — mellett nagy darabig tovább menve s az utat közösnek hagyva, tovább jó messze átugorva egy varsa-rév — akkori leírás szerint *Warsa rew* — vagy Sós patak nevű patakocskán, mely a város halasztavából foly ki, a nagy út mellett, mely Kolozsvárról Szamosfalvára viszen, két földhatárjegy; innen a Szamos mellé jöve, onnan ismét északra, a határjegyeket mindenütt megújították vagy újakat hányattak a szőlőig; kiérvén a szőlőkből egy kis réten s innen egy cseresznyefának menve, a mint a réten levő két régi határjegyet meg akarták újítani, a város ellene mondott azon okból, hogy Teremi Péter város bírása azt csak magára állította Mikola László erdélyi al-vajdával. A szamosfalvi nemesek e kijáráson megnyúgodtak.²⁾

A lefolyt századok alatt sokszor támadt határegyenletlenség Kolozsvár és a szomszéd falvak közt, de azokra nézve, a melyekről az I. Lajos király-féle 1377 — 78-ki határlevélben intézkedés van téve, mindig e sarkalatos oklevél értelmében költék úgy a

¹⁾ E határjárásra 1561-n Tordán májás 1-n költ fejedelmi parancslevél által kiküldetett Mekchey László ítélőmester, kiment Mária fogantatása utáni legközelebbi szombaton, mely napon azt bevégezte, s a fejedelemnek jelentését is megtette. Fodor István kolozsvári bíró kérésére hiteles alakban kiadatott a fejedelem által 1564-n, Filep és Jakab apostol napján. [Fasc. M. N° 33.]

²⁾ E határjárásra a fejedelem 1578-n Laetare vasárnap utáni szombaton költ parancslevéllel küldötte ki Wesselényi — akkori leírás szerint *Wysselen* — Miklós ítélőmestert; kiment 1579 Jakab apostol ünnepe utáni szombaton; a határkijárási iránti jelentése költ Kolozsvárat, Dénes vértanú ünnepe utáni harmadnapon 1579. [Fasc. M. N° 46.]

törvényszéki mint a politikai hatósági határozások és ítéletek; minél fogva méltó, hogy mint a városnak egyik örökbecsű oklevele a nagy király iránti hálával s az oklevél iránti hű emlékezéssel és kegyelettel megőriztessék. Az abban ki nem járt határ-részekre nézve közöltem a legrégebb s leghitelesebb oklevelek kivonati tartalmát, melyeket szintén régiség és sok vizzálynak azokon alapuló megnyugtató elintézése tesz a kegyelet méltó tárgyává.

Kolozsvár és határa köröskörül így megjelölt s a RAJZOK I-ső számú térképén vörös vonallal kitüntetett egész földterülete holdszám szerinti kiterjedése ím ez:

I. belváros:	Ó-vár — castrum —	9 hold	792 □ öl
	Új-vár	82 „	196 „ „
	belváros területösszege:	91 „	988 „ „
II. külváros:	Külmonostor-utczai tized	79 „	563 „ „
	Külszén „ „	205 „	1007 „ „
	Külközép „ „	157 „	503 „ „
	Külmagyar „ „	125 „	301 „ „
	Hídelve	176 „	860 „ „
	Kétvizköze	295 „	103 „ „
	külvárosok területösszege:	1039 „	137 „ „
	a bel- és külváros együttes területösszege:	1130 „	1125 „ „
	a határ kiterjedése:	22567 „	634 „ „
	az egész területkiterjedés:	23698 „	159 „ „
	Ebből a főpiacz elfoglal	3 holdat	1559 □ ölet
	Az óvári piacz	— „	750 „ „
	Trencsin-vár	10 „	1043 „ „
	Széchenyi-tér	3 „	1450 „ „
	A nagy köztemető	28 „	652 „ „
	A hídelvi kisebb, úgynevezett „Kis mező“	2 „	134 „ „
	A sétatér, melynek hossza 440 folyó öl	26 „	279 „ „
	Ide számítva Felek mint Kolozsvár XII. tizede és határa kiterjedését:		
	A falu kiterjedése	477 hold	7375 □ öl
	szántóföldei „	1010 „	168 „ „
	réték és kertek kiterjedése	1117 „	486 „ „
	legelők „	162 „	1100 „ „
	erdők „	1327 „	886 „ „
	terméketlen helyek „	121 „	1224 „ „
	együtt	4217 „	389 „ „

Kolozsvár város I—XII. tizede, azok és határai összes területkiterjedése tesz: 27915 holdat 548 □ ölet. *)

*) Tompa János városi mérnök úr 1867-ik évi kiszámítása szerint.

MÁSODIK RÉSZ.

KOLOZSVÁR

és

HATÁRA FÖLDTANI TÖRTÉNETE. *)

A földtalajnak, melyen Kolozsvár fekszik, a városét megelőző története van; annak és a rajta tengő és élő növény- és állatvilágnak eredete, fejlődése s mai alkata szintoly tárgya az olvasó figyelmének, mint a politikai történet; s mint ennek kútfejei a levéltárak és oklevelek: úgy a föld talaja történetének tolmácsai a szirtrétegekbe becsukódott állatok és növények kiásott maradványai, melyekről a tudomány segítségével az őket évezredek előtt oda fektetett természeti temetés idejére a valót megközelítő lehetőséggel lehet következtetni. A geolog feladata rokon a történészével: ez a régi becses adatokat, okleveleket, amaz az őslényeket tanulmányozza; ketten egymásnak kezet nyujtva az ősidők homályos korszakairól levonják a fátyolt s a világosságot kereső lélek előtt feltárják az igazat.

Kolozsvár vidéke és talaja történetének érthető előadása Magyarország erdélyi része geológiája futólagos áttekintését teszi szükségessé.

Mint az emberi nemzet történetét, úgy a föld nagy átalakulási műfolyamát is, ős, közép és új korra szokták osztani avval a különbséggel, hogy amazokat kevesebb és bizonyosabb, a föld alakulási korszakait ellenben — hasonlóul az égi testek millió meg millió mérföldekre szabott körútjaihoz — szinte a végtelenségig terjedő évezredekre határozzák. Az évezredek e nagy folyamárjában ha-

*) Az ide tartozó geológiai térkép látható a RAJZOK III-dik tábláján.

zánkat sokszor borította részletenként tenger, de újra elvonult. *Az első korszak* kezdődik e földnek a világegyetem zűrzavaros gőzköréből kiválásával s tart a szerves lényeknek felszínén való előállításáig. *A második korszakban*, midőn a szerves teremtmények fejlődése kezdődött, a földnek már egy tisztább légköre volt, melyen át a nap clevenítő s éltető s sugarainak fénye szétterjedhetett. A föld egy, különbözőféle vízi növényekkel s állatokkal benépesített szelidebb hőségű világtengert hordozott fölületén, melyből hegyormokkal s völgyekkel tele kisebb-nagyobb szigetek emelkedtek felszínre; de még nem hirt csak levegőt lélező gerincesekkel, a szárnyasok tarka világával, nem az emlősökkel, legkevésbé pedig emberi lényvel. *A harmadik korszak* kezdődik a földövek különböző éghajlatainak beálltával. Ekkor pirult fel a földön a teremtés hajnala. A növények és állatok kezdettek a mostaniakhoz hasonlítani. Bolygónk felületét nem csak tengerek, hanem kisebb medenczéjü, édes vizü tavak is borították. E korszakot bezárja az emberi nem külön fajainak általánosan az egész föld színén megjelenése, mely után még jóval később emelkedtek szédítő magasságra az Alpések, és vált el az európai száraz-földtől Anglia.

Erdély mostani felülete az érintett *első korszakban* csaknem egészen víz alatt feküdt, melyet az őshegységek közeteiből alakult s különböző pontjain felmerült öt sziget mint itt-ott megtörött gyűrű vett körül. Ez, egykor létezett szigetek ma is megismerhetők hazánk határhegységei között, s jegezes tömeg- s palás ősközetekből állanak. *Az első sziget* az észak-keleti rész szögletét képezte s ma radnai havasoknak hívják. *A második* kezdődött a Székelyföld északi csúcsánál, a Kelemen-havas keleti oldalánál, s a gyimesi szorosig nyúlt le. E 10 mérföldnyi hosszú szigetnek legnagyobb szélessége Borszék körül 3 mérföld volt. *A harmadik* Brassón innen tűnt fel, s magába foglalva a mostani déli havasok roppant magasságu csúcsait, a Maros kifolyásánál merült lankásan víz alá. Ez volt szigeteink legnagyobbika; a bánáti oldalt is hozzá számítva, hossza megközelítette a 40, szélessége átlagosan véve az 5 mérföldet. A negyediket képezte a nyugati havasok egy része, mely különösen Offenbánya, Vidra és Gyálu között 20—25 □ mérföldnyi kerekded alakkal emelkedett ki az akkori őstenger hullámai közül. Az ötödik több apró csúcsokból állott s hazánk észak-nyugati részében egy egész szigetcsoportot alkotott; jegezes közeteit ma is

lehet látni Csucsá, Zilah és Szilágy-Somlyó körül, továbbá a Farnicza hegye és Tápos folyam mellett.

Az elésorolt szigetek vagy csoportok egyes kúpjaikkal sokkal magasabbak voltak akkor, mint most; mert azon roppant földtömeg, mely Erdély östengerének mély öblét kitöltötte, s ma hazánk belföldének hegyes-völgyes területét képezi, nagyobbára az említett őshegységek elmállásának eredménye, azokról mosódott le s ülepedett tengerünk fenekére. E hosszú időszakot a földtanban a *halak uralmi korszakának* nevezik.

Kolozsvár vidéke, minthogy ott jegeczes kőzetű sziklatömegek nem látszanak, sőt hihetőleg egész Erdély, az első korszak alatt folytonosan víz alatt volt.

A *második korszak* első felében Erdély feljebb említett határszéli szigeteinek arra alkalmas helyeit virágtalan növények — *Cryptogamae* — egész halmaza borította, melyből óriás nagyságu buja erdők emelkedtek ki. Bámulatra méltó, hogy akkor a föld minden tengereit egyenjellegű szerves lények lakták. Az ausztráliai ez időbeli kövült állatok ugyanazonosak az észak- és délamerikaiakkal, s ezek ismét feltalálhatók a jó-reményfoki s európai hasonnemű képletekben. E korszak közepét az Erdélyben is érdekes nyomokat mutató Jura-képlet alkotja, melynek tengereiben a polypok myriadjai és az Ammonitáknak száz meg száz fajai nyüzsögtek. Ekkor, éltek ama phantastikus küllemű vértezett *hüllők* is [Amphibium] melyek a természet legbizarabb teremtményeit képezik. Ezek voltak az akkori időben Neptun birodalma félelmes kalandorai, kik velök született páncéllal borítva, tetőtől talpig fegyverzetten, mint valódi tengeri kalózok, barangolták össze a Jura-képlet csendes oceánját s bozontos partvidékeit, sőt az ezeken tenyésző fák szellős koronái felett is a rejtélyes alakzatu szárnyas hüllők serge lebegett; de a melyek már ma a föld színéről végkép ki vannak irtva és családfájuk kiveszve. E korszak folytán törtek Erdélyben felszínre a különbféle *porphyrok*, melyek számos, eddigelé leülepedett réteges képződményeket kisebb-nagyobb hegyekké torlaszoltak, vége felé pedig a Jura-tenger is lecsapolódott és számtalan hátramaradt csigacsoportban tartotta fenn maig a Jura-képletet jellemző kövületdús, tömör mészkőzeteket. Erdélyben az úgynevezett *augilporphyrok* csaknem mindenütt érintkeznek a Jura-képletekkel, de legnagyobb mérvben a nyugati és keleti hegységekben láthatók:

amott Thoroczkó, Máda, Zám és Körösbánya környékén, itt Borszék, Balán, Vargyas és Brassó vidékein. Ezt a korszakot a *hüllők uralma korának* mondják. Be van bizonyítva, hogy ez időben Európa Amerikával egy földszoros által volt összekapcsolva.

A harmad-korszaki nagymérvű lerakódások, melyek a vidéken majd mindenütt észlelhetők, azt látszanak mutatni, hogy Kolozsvár vidéke a másod-korszak alatt is folytonosan víz alatt volt.

A harmadik korszak vagy az emlősök uralmi korszaka az, melyben Erdély földje mostani alakzatát nyerte, midőn a Kárpát-hegységek felemelkedtek. E korszak alatt egész Európa talaját számos vízmedence borította, melyekben nem egyszer hol sós, hol édes víz váltotta fel egymást, mit az ottani ülepedésekben létező kövült állatok világosan bizonyítanak. London, Brüsszel, Páris, Basel, Mainz, Varsó, Turin, Bécs, Pest, mind ily medenczék rakodványára épült. Egy ily nagyobb szerű tengeri medence volt Erdély belfölde is, partjait a határszéli hegységek képezték. Ez időben éltek ama csinos korong vagy lemez alakú kerek testű állatok, melyek neve: *nummulit*. Minthogy ez állatokból nagy köztömegek képződtek, az egész képződményt *nummulit-képletnek* nevezik. Számos fajuk volt tallérmagyságtól le a lencse-nagyságig, sőt olyanok is, melyek csak nagyító üveggel láthatók. Köznépünk e csigatekerces lapos kövületeket Szent László pénzeinek nevezi, amaz ismeretes monda után, mely szerint e dicső királyunk a pogányoktól üldöztetve, jolytonosan pénzt szóratt maga után, hogy üldözőit annak felszedésével késleltethesse, mignem szerencsésen megmenekült. Azonban — a monda szerint — Isten nem engedte, hogy üldözői e pénzeknek örvendjenek, mert azok csakhamar mind kövé változtak át. A nummulit-tengeröblök és nummulit-képlet nagyon el van terjedve hazánkban is határhegységeink keretje szélein: a magyarok földén Radna, Lápos, Zsibó, Gyerő-Vásárhely, Fejérvár, a Királyföldön: Talmács, Porcesud, a Székelyföldön: Nagy-Hagymás és Zsedánpataka környékei az ősidőkben mind ily nummulit-tengeröblök fenekét képezték.

Erdélynek e harmadkorszak alatti tengere tetemesen befolyt földünk gazdagítására. Ebből csapolódott le ama roppant sótelep, mely közel 400 □ mérföldet foglal el s néhol, például Parajdon és Szovátán 600 lábnyi hegygyé magasodik. E korszakban rakodtak le a különböző mélységben csaknem mindenfelé található barna

kőszénrétegek; valamint akkor ülepedett le azon terjedelmes tengeri fővény is, mely azon különös sajátsággal bír, hogy tömegében concretiokat képez, melyek utóbb nagy gömbökké nőnek; sok helyt találhatók hazánkban, de legnagyobb és legszabályosabbak a felekiek és oláh-lapádiak.

E korszak vége felé hazánk egész területe számtalanszor volt vulkáni rázkódásoknak s azokkal egybekötött földrengéseknek kitéve, a miknek következménye Erdély belföldének mostani egyenetlen hullámos alakja s lassankénti fölemelkedése. A harmadkorszak ifjabb ülepedései idejében törtek ki azon tűzroham — vulcanicus — kőzetek, az úgynevezett *trachytok*, melyek terjedelmökkel s tömegjökkel minden eddigelő hazánkban feltűnt vulcanicus kőzeteket feljűlmutnak s Magyarországot ezek classicus hazájává teszik. Ezek az erdélyi részekben is feltűnően vannak képviselve: keleti részében ott áll a 20 mérföldnél hosszabb Hargita-hegylánczolat, 5—6 mérföld szélességben; ezt egészen a szürke Andasit nevű trachyt képezi, s hasonlít a dél-ámérikai Andes-hegyláncz kőzetéhez; déli felében még ma is felgőzölög e roppant vulkán maradványa: a kénes *Büdös*, s tőle nem messze a czukorsüveg idomu hegykúp tetején egy tűzhányó katlannak beomlott kerekded száda látható, mely most vízzel telten *Szent Anna* tavát képezi. A természet szépségében gyönyörködő buvár előtt minden elenyészik azon bűbajos varázs mellett, melyet e tó-környék tündéri tájképe a fogékony kedélyre gyakorol. Északon a radnai havasok nagy része és a gyönyörű hármás ormu Czibles zöld trachytból állnak; hasonló kőzet alkotja nyugaton a 6 □ mérföld terjedelmű Vlegyásza hegyiség egy részét s a gyalui eruptiv területet. Jönek elé kúpos alakban kovagtartalmu trachytok is *dacit* és *rhyolit* név alatt.

A vulkáni működés tájkép-alakító hatályát hazánkban a bazaltok kitörésével, mint a harmad-korszaki roham-kőzetek legifjabb tagjával fejezte be. Legtöhb bazált-kúp Homoród és Héviz közt, úgy Maros-Brettyénél látható, legszebb Verespatak és Abrudbánya környékén a világhírű *Detonáta*.

E sok rendbeli működés által Erdély belfölde mostani magasságára emelkedvén, a medenczójében levő víztömeg roppant nyomásával a nyugati havasok által képezett gátat a Szamos és Maros kifolyásánál ketté vágva, a mostani Tisza-völgyet fedő tengerbe szakadt, hol később Magyarország nagyszerű pusztáinak homokja

rakodott le. Így kihúzódván az erdélyi medence tengervize, hazánk belföldjének mostani egyenetlen alakjában a harmad-kori képződmények kerekedtek felszínre. Ez időben volt Erdélynek legregényesebb arca. Mig belföldének hullámos területét meleg-égövi virány borítá, mely között egy sajátságos állatvilág tanyázott: addig a hó és jégfedte Kárpátok tövében fekvő kis völgyi tartományok: Radna, Borgó, Gyergyó, Csík, Erdővidéke, Háromszék egy része a Barcasággal és Hátszeg vidéke még víz alatt voltak. E gyönyörű lagunának sima tükreben a vízi szárnyasok serege uszkált és sátés partjain gólyák, gémek s más hosszú lábu gázlók tábora örködött. Akkor hazánk belföldét vízi lovak, ősgimek, hyénák, elefántok lakták; erdeinket pedig magnaliák, pálmák, babérfák díszítették. Ez ős állatoknak ma is bővön található maradványait a köznép egykor itt élt óriásoknak tulajdonítja; de ez óriások alatt nem embereket, hanem azon nagy állatokat kell érteni, melyek a harmad-korszakot követő vízözöni vagyis diluvialis képződmények ideje alatt éltek hazánkban s ma már nehánya csak az egyenlítő tájain lelhető.

Később az iménti vízözöni tavak is lecsapolódtak; tán fenekök emelkedése, tán az évezredek óta őket körző hegyekről medenczéikbe gyűlt víz nyomása — mihez földrengési erők is járultak — a gyengébb oldalt megrepesztvén, vizeiknek útát nyitott: a keleti részeken levőknek a szomszéd oláhországi tengerbe, mely útát ma az Olt jelöli ki, a hátszegvidékinek pedig a Vaskapun át. Evvel bevégeződött hazánk diluvialis képződménye; belföldét többé áradás nem bántotta, annál kevésbé a vízözön. Minden televény föld, melyből földmivelésünk s erdőszetünk táplálkozik, a különböző szirtnek elmállásából származott, mit a körlég élenye s nedülete lassanként idézett elé; a tőzeg s aranymosó torlaszföldi képleteink, mind a legújabb idők szüleménye.

Azon kis pontnak, melyen Kolozsvár épült s melyet határa elfoglal, tájképi alakzata a harmad-kori korszak alatt fejlődött ki; ennek minden szint-jét — *horizon* — felelhetni talajában; s bár felszínét a későbbi vízözöni vagy is legújabb áradmányi képződmények változtatták s ma is némileg változtatják: azért e vidék configuratioja ma is az, a mi évezredek előtt volt. Ha feltámadhatna sirjából ama kóbor-család, mely legelsőbben lépett vagy telepedett e vidék talajára, hol ma Kolozsvár fekszik, bizonyára

rá ismerne egykori hazájának tájképi alakzatára. A nagyobbára felhőkbe burkolt Vlegyásza kúpja, mely rhyolit nevű trachytos kőzetből áll, s — mint érintve volt — a harmad-korszak vége felől feltolva a föld gyomrából szinte 6000 láb magasságra, már kiemelkedése percében készen találta azon hegylánczot, mely a Kis-Szamos bal partja mellett vonul le, melynek ormait erdő ékesíti, déli oldalait szőlő, végsőcsúcsát a Fellegvár; meg volt alakulva a jobb-parti vonal azon része is, melyet most a monostori erdők fednek, s a feleki hegy zőme, csakhogy ez egy későbbi, ifjabb korszakban lőn újabb képződmények által burkolva s betakarva.

Talajunk geologiai korok szerinti történetét a mi illeti: már meg volt jegyezve, hogy azon tért, melyen Kolozsvár és határa fekszik, a két első korszakban tenger fedte, mely ha olykor el is vonult, hogy kiszáradt fenekén növény és állat lakhassék, a harmad-kori tengeri ülepedések és rakodványok által annyira fedve, oly vastagon van burkolva, hogy a talaját alkotó kőzeteket s azon egykor élt szerves lényeket még gyanítnunk is alig lehet. A szomszédos vidékekről következtetve azonban valószínűnek látszik, hogy legalsó rétegeit azon jegeczes palás kőzetek képezik, melyeken át a Meleg- és Hideg-Szamos vájtak maguknak medret és melyek a geológiában *gnaisz* és *csillámpala* név alatt ismeretesek. Ezekre ülepedtek később a Trias- és Jura-képletek, melyek nagyobbára fővény- és mészkőzetekből állanak, s rajtuk már egy sajátságos, a későbbi korszaktól egészen elütő növény- és állatvilág diszlett. E képletek a szomszéd nyugati hegységekben mind fellelhetők. Azonban az is lehetséges, hogy a harmad-korszaki telepek határunkon néhol közvetlenül jegeczes őskőzeteken nyúgosznak, mert a vidéken ez sok helyütt fordul elé, például Gyerő-Monostornál a nummulit-rétegek közvetlen a grániton, Nagy-Kapus és Egerbegy közt amphibol szirten fekszenek.

Kolozsvár talaja harmad-korszaki fejlődmény. Ennek megértése a négy al-korszak szerinti tárgyalást teszi szükségessé; ezek nevei: *Eocen*, *Oligocen*, *Miocen* és *Pliocen*-képlet vagy korszak,

A) EOCEN-KÉPLET.

A *kolozsvári medencze*. Midőn a Kolozsvár határán látható Eocen-rétegek képződtek, Erdély észak-nyugati részét — a határszéli hegyeken kívül — víz borította, az úgynevezett Eocen-tenger, melynek északi partját a lápos- és kővárvidéki, a nyugati a Meszes és királyhágói, a déli a kalotaszagi s Gyalu háta megett levő jegezes kőzetű hegységek képezték.¹⁾ E medret geológiai szempontból, a londoni, párizsi, bécsi és mainzi medrek elnevezése hasonlatára *kolozsvári medenczének* lehet nevezni; kőzeti, kövületi és rétegzeti szempontból ez leginkább a párizsihoz hasonlít, s az őt környező bérczkereteknek az a sajátja van, hogy hosszan nyúló hegygerincei meredek homlokzatukat mindig szembe állítják a jegezes kőzetű párkányhegységek rétegfejeivel, mely jelenség e külön nemű kőzeteknek egy későbbi korban egyszerre történt széthányatását bizonyítja. E medence szélére rakodtak le azon réteges kőzetek, melyek az eocen-képlet párkánybérczeit alkotják. Ezen bérczkeretek egyike Gyalun innen kezdődik, a Kis-Szamos partjai mellett vonul el, s benyulik a kolozsvári határba jobbról a monostori erdő széléig²⁾, balról a Török-vágásig. Ehez tartozik a Nádas völgyét képező papfálvi patak mellett lefutó hegyvonalzat: az előbbi egész zömestől, az utóbbinak csak alja, mert közepe és gerince már ifjabb képződmények, az úgynevezett *Cerithium*-rétegek által van tetőzve.

A kolozsvári eocen-bérczkereteket jellemző kőzetnekem következők: 1.) *Fővénykövek*, melyek apró kovag-szemerkékből állanak, bizonyos ragasszal egymáshoz forrasztva; a kovag hol finom homokforma, hol egyenetlen nagyságu szögletes darabkákból áll; a kötem [ragasz] nagyobbára márgás vagy meszes tézttaszerű anyag. Azonban jönnek elé oly fővénykövek is, melyeknek köteme is kova-

¹⁾ Ez öbölnek keletre meddig terjedése pontosan nem határozható meg, mivel ifjabb képződmények által egészen el van fedve; azonban hihető, hogy Erdély egész földére kiterjedt.

²⁾ Geológiai tekintetek szükségessé tették, hogy tanulmányozásunkban Kolozs-Monostor határát Kolozsvárához foglaljuk. Ezt egyszer mindenkorra meg kellett jegyeznünk.

gos ragaszt képez; mi által az ily kőzetek nagy szilárdságot nyernek. E képlethez tartozó itteni fővénykövek színökre nézve kékes szürkék, vagy rozsdás-sárgák, vagy éppen veresek; a két első színű mindenütt van, a veres fővénykő leginkább a Hója nevű hegy alsó rétegeiben. E hérczkeretek fővénykőzetei nagyobbára palás rétegzeteket képeznek, melyek könnyen elválaszthatók egymástól; de néha koczkázott ponkokat is alkotnak, például — a monostori gátnál. A meszes kötem gyakran nyomul előtérbe annyira, hogy ez esetben azokat meszes fővénykőzeteknek lehet nevezni. 2.) *A mészkövek* szintén számos képletben jönnek elé, néha csak nagyító üveg segítségével látható korállók, mohállatok és csigák mésztartalmu héjjaiból képződtek. Ugyanis e piczin állatkák az akkori tengerekben milliárd meg milliárd példányokban éltek, s halálok után azok fenekére szállván, hatalmas telepeket alkottak, de egyszersmind a vízben feloldva volt meszes kötemmel egymáshoz ragadván, szilárd mészkőzetté egyesültek. Ezen kívül jönnek még tömör és apró jegeczü mészkőzetek is elé, de kevésszer tiszta, hanem többnyire idegen alkatrészekkel vegyülve, minek következtében átmenetet képeznek másnemű kőzetekbe, mint a fővénykövek és márgák. Így állanak aztán elé a meszes márgák és meszes fővénykőzetek. E kőzetek állománya és szilárdsága nagyon különböző — a porhanyóságtól kezdve a közép keménységig; színökre nézve a fehéres, sárga és szürkések leggyakoribbak, de találtak tarkák és csikosak is. Ily mész- és meszes kőzetekből állanak a monostori, bácsi és Hója feletti kőbányák. 3.) *A márgák*, leginkább el vannak minden kőzetek között terjedve. E név alatt bizonyos agyag és mészvegyületet értünk. Azonban a természetben ritkán van itt a vegyész arány megtartva, hanem hol mész, hol agyag van több; gyakran fővény is vegyül közbe. Innen származtak az agyagos, meszes és fővényes márga nevezetek. Különösen a két utolsó nagy mérvben jó elé az említett helyeken, hol a mész és fővénykőzetek között fekvényeket képeznek többszörös változatban; leginkább a szürke, sárgás és kékes-szürke színűek vannak elterjedve; de néha vörhenyesen és tarkán sávozottak is mutatkoznak; szilárdságuk nem igen nagy és a légen könnyen szétmállanak, mivel likacsos laza természetöknél fogva a körlég nedületét csakhamar magukba veszik, és a körlégbelieknek (atmosphacriáknak) esnek áldozatul. 4.) *Görgyületek* [Conglomerat]. Ezek különböző kőzetek szétrombolása által eredett, és hömpölygés kö-

vetkeztében gömbölyített töredékekből állanak, melyeket bizonyos ragasz köt össze. Ily görgyületekből áll a papfalvi völgynek alja, különösen az Asszu-pataknál. A kőzetnek, melyekből az itteni görgyületek vannak alkotva, igen különbélek: öskőzeteken kívül található bennök mészköveket, kovag darabokat és régibb képlethez tartozó fővénykőzeteket egymással össze-vissza elegyedve, e fölött fényes márgás kötem által összeragasztva.

★ KOLOZSVÁRI EOCEN-BÉRCZKERETEK KÖVÜLETEI.

Az eocen-képlet legjellemzőbb maradványai a nummulitek. E nagy medernek észak-nyugati része, mint parti képződmény felette kedvező volt ez állatok tenyészetére. Minthogy Kolozsvár fennebb említett szamos- és nádasvölgyi határ-részei egyik ágát alkoták e bérczkeretnek, a nummulitek gyöklábu állatai családja itt is nagyon el volt szaporodva. A monostori, szamos-parti [a gátnál], hójabeli és bácsi mész-, fővény- különösen pedig márgakőzetek tele vannak ily lencse alakú kőületek példányaival, sőt némely rétegzetek egészen azokból állanak. Ezért e képződmények összegét *nummulit-képletnek* nevezzük; ezek kőzeteit pedig a ragasztó kötem szerint nummulitmész- vagy nummulitmárga-kőzeteknek. A nádas-völgyi kőzeteket leginkább a Nummulites mamillata és Nummulites perforata nevű fajok jellemzik; a szamos-völgyieket pedig a Nummulites laevigata és Nummulites Leymerici fajok.

Habár e lencse idomu *gyöklábuak* [Rhyzopoda] családja számra nézve legterjedtebb volt e képletben, de azért más alakú állatok is tanyáztak e helyeken. Különösen a *mohállatok* [Bryozoa] közül a nádas-völgyi kőzetekben az Operculina ammonica és Operculina granulosa, a szamos-völgyiekben pedig a Hornera, Membranipora, Lepralia, Defrancia fajok tűnnek fel mint jellemzők. Az *ázalagok* [Foraminifera] közül mindkét völgyben található a Nummulina radiata és Orbulina universa. Rendkívül nagy számban van képviselve a *tüskönczök* [Echinidea] családja is. A nádas-völgyi és a szamos-parti gátnál levő kőzetekben az Ananchytes, Echinolampas és Conoclypus fajok; ellenben a monostori erdei és Hójabeli kőzetekben a Laganum, Scutellina és Gualteria fajok, a család vezény-

lői. A *puhányok* [Mollusca] nagy osztályából csak a kagylók és csigák jönnek tetemes mennyiségben elé, azonban a fejlábuak [Cephalopoda] sem hiányzanak egészen.

A *kagylók* [Conchiferae] közül a következők legnevezetesebbek a kolozsvári nummulit-képletben:

<i>Ostrea latissima</i> , Desh.	<i>Spondylus bifrons</i> , Münst.
<i>Ostrea Budensis</i> , Pet.	<i>Pecten multistriatus</i> , Desh.
<i>Ostrea rarilamella</i> , Desh.	<i>Pecten multicarinatus</i> , Desh.
<i>Ostrea Svenoniensis</i> , Desh.	<i>Pecten ornatus</i> , Desh.
<i>Ostrea arenaria</i> , Desh.	<i>Pecten tripartitus</i> , Desh.
<i>Ostrea deltoidea</i> , Lk.	<i>Cardium rachytis</i> , Desh.
<i>Ostrea tuberosa</i> , Münst.	<i>Pholadomia Puschi</i> , Goldf.
<i>Anomia Casanovei</i> , Desh.	<i>Pholadomia nodosa</i> , Desh.
<i>Vulsella legumen</i> , d'Arch.	<i>Pholadomia [Lina] gigantea</i> , Goldf.
<i>Vulsella falcata</i> , Goldf.	<i>Corbis lamellosa</i> , Lam.
	<i>Corbis pectunculus</i> , Lam. sat.

A *csigák* [Gasteropodae] közül pedig a következők említendők.

<i>Terebellum convolutum</i> , Lam.	<i>Murex truncatus</i> var. <i>giganteus</i> .
<i>Pleurotomaria armata</i> , Desh.	<i>Nerita conoidea</i> , Lam.
<i>Xenophora cumulans</i> , Brong.	<i>Turitella imbricatoria</i> .
<i>Trochus margaritaceus</i> , Desh.	<i>Cerithium unisulcatum</i> .
<i>Ampularia spirata</i> , Desh.	<i>Cerithium crispum</i> , Defr.
<i>Natica angulifera</i> , d'Orb.	<i>Cerithium cornucopiae</i> , Sow.
<i>Natica ligaretina</i> , Desh.	<i>Cerithium giganteum</i> , Desh.
<i>Natica cepacea</i> , Lam.	<i>Melania Striatissima</i> , Zitt.

A *fejlábuak* [Cephalopoda] is vannak képviselve eddig tett észleletek nyomán két nemmel: egy *Belemnites*-töredékkal, a monostori Szamos-parti gát mellől, és a *Nautilus danicus*-nak egy nagy változatával ugyancsak a monostori gát környezetéből.

A kolozsvári medencze nummulit-képletét még azon körülmény is nevezetessé teszi, hogy az akkor élt állatok némely nemei, a mostaniakhoz mérve óriás nagyságu fajokban jelennek meg. Különösen a puhányoknál a *Fusus*, *Cerithium*, *Nerita*, *Terebellum*, *Ostrea*, *Pectunculus* és *Vulsella* nemek bírtak ily óriás fajokkal. Ez eset a párizsi medenczének a miénkhez hasonló alkatu képleteiben is előfordul, csak azon különbséggel, hogy míg nálunk az akkori puhányoknak csak belüregre tölt meg kövesülési anyaggal, a tulajdonképpen héj- vagy csigaház pedig szétmálván, végkép

eltűnt, [tehát ma már csak úgynevezett kőbél — Steinkern — alakjában találhatók]: addig a párizsi medenczében előforduló őskori puhányoknál maga a csigaház is eredeti alakjában legjobban megmaradt, úgy annyira, hogy Lamarek híres természetbuvár, ki éppen a puhányok ismeretében volt kitűnő szaktudós, egy *Cerithium giganteum* nevű őskori csigafajt egy a jelen korban élő fris példány gyanánt fogadott el.

A gyűrűnyők [Annelidae] osztályát a torha mészkő-képletben közönségesen elterjedve levő *Serpula variabilis* Desh. képviseli. A monostori gátnál és a monostori kőbányákban az előbbi kövületeket tartalmazó azonos kőzetben, bizonyos gerinczes állatnak lapoczkáját, oldalbordáit és agyarait valamint gerinczcsigolyáját bitumenes fekete mészkővé átváltozva található fel. Ez őskori állat eredeti kül alakjára e néhány darabból nem lehet biztosan következtetni; csak annyi gyanítható, hogy az a Jura- és Kréta-képletben, tehát a hullők uralmi korszakában élt csodás alaku óriás halgyíkok [saurier] egyik utódjának maradványai. Brassai erdélyi muzeumi igazgató úr őskori *ezethal* — *Halynassa* — maradványainak tartja, melyet a bécsi geológiai muzeumban meglehetősen ép példányban láthatni.

A kolozsvári medenczének nummulit-képződménye az utóbbi felfödözések által idővel nagy jelentőséget fog nyerni, mivel az ily telepekben még eddigelé ritkán vettek észre ehhez hasonló őskorosi maradványokat.

Lélekemelő a geologusra nézve az ily felfödözések. Ott, hol most Kolozsvár és határa elterül, maga előtt látja képzeletében az ősvilág oceánjának egyik öblét karélyos hullámaival; látja az ezek felett úszó felhőkben a cikázó villámok fényét, s nagy következményeit ama verseny-harczoknak, melyeket itt sok évezredek előtt a tűz és víz eleme, a vihar és menydörgés egymás között végig küzdött; látja a kolozsvári medeneze szirtes partjain csúszni-mászni a létezett s végkép kiveszett csigák és kagylók óriásait, hullámozó felületén csoportosan vitorlázni a révészek [Nautilus] seregeit; végre e meder sós vizében nyilsebosen úszni ama bizar alkotásu s rémes küllemű, de már kihalni készülő halgyíkokat, melyek fénykora a Jura- és Kréta-korszakban oly sokáig tartott, de a nummulit-tengerben e páncélos ragadozóknak már csak egyedül álló utódai kalandoztak még szanaszét, hogy bennök az évez-

redéken át uralkodott régi ős családfaj teljesen kiveszszzen. A látkör hátterében ott világolt örök fényben a vlegyászaí, sebesvári és Zilah mellett a mojgrádi trachyt vulkánok izzó tömege s felhőket érő lángja, hogy fényes tanubizonyyságot tegyenek mostani kialudt kúpjaikkal, e rég eltűnt földi világ egykori létezéséről.

Ma már az ősvilág nehéz, zavaros légkörének azon koromsötét felhői, melyekben csaknem örökös vihar honolt, vidám, szelid kinézésű göndör felhőkké alakultak át s hosszan nyulófürtökben lebegnek vagy gomolyokban úsznak a könnyű tiszta körlégben, honnan az enyelgő szellő is képes azokat véglegesen szétozlatni Minden a legtisztább fényben ragyog, s fejünk felett a felhőtlen ég azurjában lángoló nap tűzszikrái lövellik világító súgaraitat szerzetését, vagy a játszi hold enyeleg önmagával a tavak síma tükörében. A fennemlitett tenger évezredek óta elvonult itteni medencéjéből, s az imént elősorolt bízár őslényeket iszapjába temetve hátra hagyta az emberi nem számára, hogy ez buvár szellemével kibetűzhesse belőlök a csodaszertű ősvilágok sok ezer éves történelmének különböző korszakait.

B) OLIGOCEN-KÉPLET.

Mintán a kolozsvári medenczében a nummulit-képződmények befejeződtek, az az e rétegek lerakódásával az ezeket jellemző pénzígék rég kihaltak: kezdődött a ma Oligocen-képletnek nevezett rétegek leülepedése. Erdélyben több helyt mutatkozik e képlet; legszebben Kóródon és Magyar-Zsomboron, hol az terjedelmes kőszén-telepet képez. Ide tartoznak mind azon fekvények, melyekben az úgynevezett *borostyánkő* [Succinit = Bernstein] jó elé, mely a *Pinites succinifer* és *Thuja occidentalis* nevű tülevelű fáknak gyantája. Ezen fenyőfák az Oligocen-tenger partjain virultak, honnan a héjjaikból kicsepegett gyanta [néha rovarokat is zárva magába] könnyen juthatott a tenger iszapjába. Semmi kétséget nem szenved, hogy e gyantakő a toboztermő fáknak ásványult mézgája.

Kolozsvár határán e képlethez csak azon földnyelv tartozik, mely a Szamos és Nádas völgye között nyult be az Oligocen-tengeröbölbe, s melynek végesúcsán van a Fellegvár. A fellegvári Oligocen-képződmények a vágás-úton innen kezdődnek, déli olda-

lain a borjumáli szőlők, s a kolozsvári Lazaronik nyomoru viskói, északi lankás oldalán szántó-földek terülnek el; rétegeinek kiálló részei a déli oldal keleti végén meztelen szirt alakjában vannak szabadra feltárva, és 5 foknyi gyenge mélyedéssel merülnek lankáson észak-keletre, a harmad-korszak ifjabb képződményei alá.

E képlet kőzetei határunkon nagyon egyszerűek. Leggyakoribbak a könnyen szétomló, finom apró szemcséjű *fővénykőzetek*, melyek — a mint már érintve volt — nagyon lazán levén bizonyos márgás kötemmel összeragasztva, mihelyt a körlég hatálya alá kerülnek, gyorsan laza fővényynyé mállanak szét. Néhol a *márga* is jelentkezik vékony rétegekben. Azonban szilárdabb alkotásu ama *kovagos fővénykőzet*, melyben az összeragasztó kötem is kovagos gyurmából áll. A borjumáli Oligocen-képletben e kovagos ragaszú vagy kötemű fővénykövek kétfélék, u. m. apró szemcséjűek és nagyobb durva szemekkel bírók, tehát csaknem görgyület [Conglomerat] alakúak. A finom szeműek színe inkább vörhenyes, a durva- és görgyületeseké pedig rozsdás sárga. E kőzetek hol vékonyabb, hol vastagabb fekvényeket vagy rétegeket képeznek, és egymással többszörösön váltakoznak. A borjumál legalsó részében a görgyület alaku s kovagos kötemű nagyon szilárd fővénykő-rétegek és zátonyok [Bank] terülnek el, melyek az apró szemcséjű ugyancsak kovagos ragaszúakkal ismétlődve cserélődnek; azonban e rétegöslet [Complex] fedve van laza fővényes törmelékekkel [Detritus] és a leomlott fővénykövek és görgyületek halmaza által, mely a felsőbb rétegek kőzeteinek mállamából származott, vagy eldarabolódás s elválás következtében hőmpölygött le a meredek lejtőn és halmozódott össze. E szilárd fővénykő-rétegek a Fellegvár alatti délre néző szirtfalon is észlelhetők s itt is a lazább fővénykő és márgás kőzetekkel többszörösön cserélődnek s ismételten váltakoznak.

Mіндеzen különböző keménységű s állományu rétegek és fekvények tele vannak számos könnyen töredező, apró kagylókkal; a laza márgás kötemű fővénykövek éppen úgy, mint a kovagos ragaszú által szilárd állományuak és görgyületes alakuak. Ez utóbbiakban is a kövült kagylók gyengült kopácsai elég épen maradtak meg, de nagyon ritkán lehet azokat az anyakőzetből úgy kivenni, hogy szerte ne omoljanak. Ily alkalommal rendszeren mind össze szoktak porlani. Nevezetes jelenség itt még az is, hogy egyes kőzet-rétegekben ez apró kagylók folytonosan párhuzamos fekvényekben

terülnek el egymás felett, mi által némely kőzet barna és fejér csíkvá lesz. Ismét más rétegzetekben ez apró kagylóknak csak kő-belei látszanak, magát a csiga-házat alkotó anyag helyett pedig csak egy kevés meszes liszt-boríték maradt vissza, vagy még ez is végképpen eltűnt. Még azon eset is fordul elé, hogy két réteg, mely durva nagy szemű fővénykőzetből áll és tele van e kis kövült kagylók hófejjérszinű maradványaival, közbe fog egy olyan fővénykő-fekvényt, melynek szemcséje nagyon finom és egyetlen kövületmaradványt sem tartalmaz, vagy legfeljebb egyes példányokat itt-amott szórványosan zár magába.

Az egész Oligocen-réteg öszletben, mely csak a Fellegvár alatt van napvilágra tárva, nem igen sok faj mutatkozik, de a példányok száma rendkívül nagy. A kagylók közül leginkább egy *Corbula*-faj van elterjedve, mely kopácsának aránylag rendkívül nagy és izmos zárfoaga által könnyen megismerhető. A bécsi geologusok az egész fellegvári képződményt vagyis rétegszletet ezen *Corbula Henkehusiana*, nevű kagylóról *Corbula-ponknak* vagy *Corbula-zátonynak* [Bank] keresztelték el. A kagylók közül eléjőnek itt még: *Cyrena semistriata*, [Desh.] *Corbulomya crassa*, [Sandb.] továbbá a *Venus* és *Cardium*-nemnek fajai; a csigák közül pedig egy *Cerithium*, *Turritella* és *Serpula*-faj észlelhetők, sőt a laza fővényes közbenfekvő rétegekben a *Sphaerodus* és *Capitodus* nevű őshalaknak apró, zománzos fogai is feltaláltattak. Határunkon, az Oligocen-képlet nagyban kifejlődve más helyütt nem ismeretes. Azonban megjegyzésre méltó, hogy a kolozsmonostori határon a pap-patak csorgójánál feltárt szirtek egyikében a kóródihoz hasonló laza fővényréteg van, melyben a *Neithea gigas*, [Schloth.] nevű óriás kagyló-maradványai láthatók. Ugyan ezen kagyló Kóródon is eléjő, s némelyek az egész szintet [horizon] az Oligocen-képlethez sorozták.

C) MIOCEN-KÉPLET.

Hazánkban a Miocen-korszak alatt leülepedett képződmények közül négy csoportot lehet megkülönböztetni. A legalsó, tisztán tengeri képlet; utána jó a *kősó-képlet*; reá az úgynevezett *Cerithiumtelepek*; végre a *fél sós-képlet*; ez utolsót keserédes vagy poshadt vízi telepnek is nevezik, mivel az ilyes medenczékben a tenger sós vize, édes folyó vízzel volt vegyítve. Ilyen fél sós öblök ma is vannak a tenger oly helyein, hol nagy folyók ömlenek beléjük.

E négy képlet-csoport közül a három utóbbi Kolozsvár határán tisztán kimutatható. Csak a legalsó, az úgynevezett tengeri [marine] rétegösszetétel nincs feltárva, azonban nem lehetetlen, hogy későbbi tüzetes vizsgálat után ennek is nyomába jövünk. Ugyanis muzeumunkban Schütz Károly úr adományai közül három példány *Gryphea* látható, mely állítólag a Czigány-patak árkában találtott; azonban közelebről több ízben tett kutatások után sem volt található a nevezett árokban bárminő ilyszerű kövület. Ellenben az úgynevezett kősó-képlet nagy területet foglal el határunkon; s ha bár maga a kősó [mely ezen korszakban ülepedett le Erdély közép területe szélei körül] nincs is napvilágra tárva, de az azt kísérni szokott képződmények, melyek ugyanazon korszakból valók, oly nagy mértékben vannak kifejlődve, hogy e képletnek határunkon létezése iránt kétség többé nem lehet.

Egész Erdélyben a lerakodott kősó-tömzsöket és telepeket csaknem mindenütt bizonyos márgák, agyagok, és tuff nevű kőzetek kísérik. A márgás és agyagos kőzetek alkotórészeit már feljebb tárgyaltuk. *Tuff* [szivag] név alatt pedig oly képződményt értünk, mely különmemű kőzetek töredékeinek elegyéből származott; tehát a fővény-kőzetekhez hasonlóan a tuffok sem egyebek rom-kőzeteknél; nevökhez még azon kőzetet is szokás mellékelni, melynek eredetöket köszönik, azaz, melynek elporladásából származtak. Így vannak hazánkban *porphyr-*, *bazált-* és *trachyt-tuffok*, melyek többnyire azon kőzetek környékében jönnek elő, melyből eléállottak. A tuffok alkotása rendszeren laza és földes törésű; színökrenézve pedig anyakőzetök szerint igen különbözők. A só-telepeket hazánkban kísérő tuff-kőzetek rendszeren fehéres, sárgás és zöldesszínűek. Ezeket nálunk köz nyelven *paláknak* is nevezik. Gyanítják, hogy a zöldes tuffok, ha a só-tömzsök közelében előfordulnak, alját képezik a telepeknek; az pedig bizonyos, hogy a fehéres és sárgás palák, ha mint kísérők tűnnek fel, akkor tetőzik a só-telepeket.

Határunkon a fehéres és sárgás világos színű palarétegek, melyek nagyon tömött földes kinézésű és kagylós töretű tuff-kőzetekből állanak, már a papfalvi völgy bal felőli tetőzetén kezdődnek, és a határ egész északi részét fedik. Tehát e képződmény burkolja a lombi legelőket, kajántó-völgyet, az egész szénafüvet, sós-patak völgyét és a tarcsai legelőket. Ezen tuffok rétegei több helyt vannak az említett határ-részekén szabadra feltárva, például: a kajántó és sós-patak völgyében, de legszebben észlelhető a Tekintő *Hár-*

mas domb nevű helyén, hol a rétegek szélei napvilágra állnak, s a lég hatásának következtében kocka alakú darabokra válnak el, melyek ismét vékony lemezekre oszlanak szét. Az ily lemezeken nagyon csinos közös központi [concentricus] ereket és vonalakat lehet látni, mind meg annyi bizonyítékait az eredetileg lágy kőzet széthasadozása [Zerklüftung] és száradása alkalmával keletkezett egyes kockadarabok központos összehúzóási törekvésének. Határunk északi felének legmagasabb kúpja az úgynevezett Lyukas csúp is sárgás fejér tuff-kőzetekből áll.

Hogy a Meleg-völgyben a só-telep nem rejthetik nagyon mélyen, onnan is kiderül, hogy némely ponton a felsőbb helyekről leszivárgó vizek nagyon szikes tartalmuak, és elpárolgásuk alkalmával fejér por alakjában visszahagyják a talaj felületén az eddig oldva tartott szikes alkat-részeket. Ily helyeken szokás aztán nagy szárazság alkalmával mondani, hogy a talajon kifejlődött a sóvirág, vagyis *a föld kivirágzott*. Az ily talajoknak egy sajátos növényzete is van, melyet a fűvészek *sóvirány* névvel szoktak megjelölni, minthogy talajuk minőségét és tartalmát rögtön elárulják. A sós patak völgyének is van néhol ily szikes vagy sós talajt jelző viránya, de erről határunk növényzeti vidékeinek leírásában többet. A Békás nevű dűlőben is jelen van a só-telep, és talán még sekélyebben fekszik, mint az előbb érintett határ-részben; azonban itt nincs tuff-nemű kőzetek által tetőzve, hanem az egész helyet újabb képződmények fedik, melyekről hátrább lesz szó.

A kósó-telep után hazánkban a *Szarmáth-képlet* [Sarmatische Stufe] rakodott le, — melyet régebben *Cerithium-telepek*-nek hívtak. Ezek olyan fővények, márgás és agyagos kőzetek, melyekben a *Cerithium*, *Tapes*, *Donax* sat. nevű csigák mint jellemző kőületek jönnek elő. Határunkon a Szarmáth-telepek is el vannak terjedve. Ide tartozik a Házsongárd- és Felek-hegynek, továbbá a Kolozsvár és Papfalva között levő magaslatoknak termő-föld alatti burkolata, mely részint laza homokból, részint nagyon szilárd fővénykőzetekből áll és tartalmazza azon általánosan ismert fővénygömböket, melyeknek eredetéről eddigelé különféle nézetek léteztek. Véleményünk szerint e gömbkövek sajátos concretiók, az az: a fővénytörményeknek, egy központ körüli összecsoportulása.

Tudva van, hogy a mésznél, agyagnál s más homogén anyagoknál nagyon gyakoriak szoktak lenni a concretiók, azon általános

természeti törvénynél fogva, hogy a széljelszórt egynemű [homogen] anyagok ha nagy akadályra nem találhatnak útjukban, igyekeznek egymás mellé csoportosulni; mely összetartásra a minden testben eredetileg egyaránt rejlő vonzóerő ösztönzi. Azonban másként áll a dolog az itteni fővénykőzeteknél; mert ezek nem csak kovag szemerkékből állanak, hanem a kötem anyaga is szerepel bennök. Az itteni ragasz rendszeren márga, mely a laza fővény között is el van széledve, sőt kisebb-nagyobb tisztán márga göröngyöket is lehet látni mind a laza, mind a szilárd fővénykőzetekben. Sok fővénygömb tartalmaz közepében ilyen márga tömeget, mely körül a márgával vegyes fővényszemerkék szivár vizek segélye által mozgóvá tétetvén, az említett vonzeró hatályánál fogva csoportosultak össze. Azonban számos fővénygömb nem tartalmaz központjában ilyen márga-magvat; ez esetben az összecsoportosulás [concretio] csak úgy magyarázható meg, hogy az említett szivár vizekben feloldva levő meszes anyagok [miután az oldó szer telítve volt], örömet váltak ki és rakodtak le a laza homok közt már meglevő meszes [márga] vonzo-pontok körül, mely csoportosulási törekvésökben magukkal ragadták az útjukban levő fővényszemerkéket is. Ha ily úton bárcsak borsószem nagyságu gömböcske keletkezett is, már magvát képezhette, tehát nucleus gyanánt szolgálhatott a tovább fejlődő és ily úton növekedő concretióknak. E physikai törvényből lehet kimagyarázni a fővénykőzetekben gyakran előforduló sinor vagy kolbász alakú concretiókat is. Ezekben a vonzeró nem egyes pont, hanem számos egymás mellé sorozott pontok — tehát vonal alakjában működött. Ha a buvár a hely színén észleli a fővény-képletet, felette érdekes jelenségek tűnnek elébe; ugyanis az egész házsongárdi és feleki Szarmáth-telep legalsó rétege nagyon szilárd fővénykő fekvényekből áll, idegenszerű kisebb-nagyobb márga zárványokkal, és itt-amott megszenesült növénymaradványok nyomáival. E szabályosan réteges fővény-zátonyokon nagy laza homok-rakodványok terülnek el, hol finom, hol durva szemerkékkel. Ezen laza homokban képződnek a már említett fővénygömbök a légkörből lecsapódott szivár vizek segélyével. Serét nagyságtól kezdve egész ölnyi átmérővel bíró óriás gömbökig fokozatosan lehet találni e kerek köveket, melyek nem mindig gömb vagy golyó, hanem néha körönd vagy peténd [ellipsoid] vagy éppen laposra nyomott hengerded alakúak is. Gyakran a gömbök is összecsoportosultan

jelennek meg; vannak kettős, hármas és négyes ikrek is; sőt a golyók a körönd, lapos és hengerded alakakkal is egyesülnek, s ily úton a legbonyolultabb s bizarabb alakzatokat állítják elő. Az ily összekészült s bonyolodott idomzatok, valamint az ikrek eredete sem más, mint a főlebb tárgyaltaké, csak hogy itt az egyes vonzó-pontok közel állván egymáshoz, gátolják a gömbök szabályos fejlődését, és növekedésök idejében egymáshoz ragadnak; vagy a vonzási erő több irányból jöven, ferde alakokban nőnek, vagy bonyolultan csoportosulnak össze. Az az eset is fordul elé, hogy a szilárd fővénykő-réteg lapjára félgömb alakú dudorodások keletkeznek, melyek folytonos növekedés által végre nagy fél golyókat állítanak elő. Világos innen, hogy ez esetben a vonzó-pont a szilárd fővénykő-lapnak felszínén volt, s csak félkörben terjedhetett ki működése. Végre megtörténik, hogy az egész laza fővényhalmazatot néhol vasoldat által színezett vékony lemez alakú rétegek szelik át. Ha a gömbképződés történetesen ily helyeken kezdődik, önként következik, hogy a kifejlett golyókat is ily színes sávok övezik, melyek a körültek fekvő laza fővény sávjaival ugyanazon szintben — horizon — vannak. E jelenség is dönthetetlen bizonyosságául szolgál a gömbkövek *concretio* utjáni eredetének. Hogy Házsongárd valaha egy lett volna a Felekkel, és később esúszott vagy suvadt volna le onnan, minden alap nélküli hozzávetés. Az említett fővény-gömbök mindkét helyen jelenléte nem bizonyítja azt. Ugyanis azok határunk más részeiben is előfordulnak, sőt Erdély halmos belterületének több helyein kimutathatók.

A Miocén-képletet határunkon a *fél sós telepek* rekesztik be, és csak is Békás nevű dűlőre szorítkoznak. Említettük feljebb, hogy határunk északi felében rejlő kősó-képlet a Békás alsó szintjére is kiterjed. Ez állításunkat megerősíti azon körülmény, hogy a helyi szivár vizek a márgás rétegek közé gipszszel vegyült kősó lemezeket raknak le. Lehet, hogy a kősó-telepet kísérni szokott tuffos kőzeteket is fellelhetni mélyebb szintekben; azonban a felsőbb rakodványokat azon fél sós telepek képezik, melyeket jelenleg csak kőzet-rajzi szempontból áll hatalmunkban megítélni, mivel eddigelé egy *Pecten*-faj és egy kis hal lenyomatán kívül egyetlen kőület sem ismeretes előttünk e helyről. Leginkább el vannak a fakó és kékes márgák terjedve, melyek némely fekvényekben nagyon szilárdak; a hal-lenyomatok is ilyes rétegek közé vannak zárva. Az

itteni kőzetek közül legnevezetesebbek: a *bitumenes gipsz márgák*, melyek szenesült növény-maradványokat is tartalmaznak; ily esetben e zárványokat közvetlenül vékony gipsz-réteg kérgezi, melyet a szerves növényi test választott ki a márgából. Ilyen kőzetben rejlett a Pecten-kagyló-töredék lenyomata is. A bitumenes gipszmárga néha apró éles szögletű kovag-törmelékkel van telítve, mi által nagy szilárdságot nyer. Jönnek *szemcsés gipszmárgák* is elé, az az olyan kőzetek, melyek apró gipsz-szemerekből állanak márgás kötem által összeragasztva. Néha a gipsz-szemereken tisztán kivethetők a jegecz-oldatok; ilyenkor az egész kőzet gombostő-fok nagyságu gipsz-jegecezből áll márgás kötemmel és fővénykő küllemmel bir. Nevezetes még e gipsz-márgák azon változványa is, midőn a gipsz-szemerek nagyobbodni kezdenek, s a kőzet görgyület alakúvá válik. Ezeknél észlelhető a rostos gipszbe való átmenet. Az elősorolt gipszes kőzetek kősóval vannak vegyülve, mit nyelvünk érintésével is rögtön észre lehet venni.

Könnyen megeshetik, hogy későbbi nyomozások után ki fog derülni, hogy a békási képződmények a tulajdonképeni kősó-telepek kiegészítői. Jellemzők e telepre nézve a 2—7 vonal vastagságu rostos gipsz-fekvények, melyek az agyagos, márgás és szemcsés gipsz rétegekkel több ízben váltakoznak; vannak egy láb vastag fekvények is. Minthogy e telepekben nagyon gyakoriak szoktak a vasas és agyagos concretiók lenni, különösen az úgynevezett *solyomkövek* [Adlerstein]. Megemlítendőnek tartom, hogy Házsongárdnak termő-föld alatti fővény-burkolatában is meglehetősen mennyiségben jönnek elé e tojásdad alakú vasas concretiók. A solyomkövek barna vaskóból [Limonit] állanak; alakjuk hosszú tojásdad, vagy éppen köröndös [ellipsoid] és belől mindig üresek. Az ilyenmü concretióknál a feljebb tárgyalt vonzerő megfordított irányban működött t. i. a központból a kerület [periphéria] felé; ezért üresek belől a solyomkövek. A Házsongárdban még agyagból is alakulnak ilyen solyomkövekhez hasonló belüreges concretiók.

D) PLIOCEN-KÉPLET.

A harmad-korszak legfelsőbb — legújabb — telepei s rakodványai, hol édes vízi, hol tengeri ülepedésekből állanak, fővényes, agyagos és márgás képződményekkel. Ez legszebben ki van fejlődve

Felső-Olaszországban az Appenninek lejtőin, hol rétegeinek öszlete néhol 2000 láb magasságra is rug. Ezt hazánkban is több helyütt láthatni; például: a kolozsvári határon elég nagy területet foglal el, csakhogy mindenütt újabb képződmények által van borítva; de minthogy e burok nem igen vastag, a mélyebb pince- vagy kút-ásások alkalmával elérhető. Csak egy helyet ismerünk, hol a Pliocen-képződmények napvilágra vannak tárva, s ez a monostori határban folyó pap-patak, melynek partjában az úgynevezett csorgónál szabadon van. Kolozsváratt és Monostoron bármelyik telek birtokosa vehette észre, hogy kút-ásatás alkalmával ha a felső termő-földet, és az alatta fekvő kavics-réteget áttörték, egy kékes szürke színű márga-fekvény tűnt elé, hol kevesebb, hol több agyagtartalommal, csillám-lemezekkel, és itt-amott tengeri kővületek zárványaival. Ezen kékes szürke agyagos márga-réteg az itteni Pliocen-tergerszemből üledett le, melynek terjedelme, csak völgyünk alá szorított, és csekély mélységgel birhatott, mivel jellemző rakodványait sem a lejtők oldalain, sem a halmok tetőzetén észlelni nem lehet. Hogy e telep tengervízi képződmény volt, bizonyítják azon csigák, kagylók és habarczok maradványai, melyek több helyt történt ásatások alkalmával, de különösen az említett Pap-patak csorgójánál levő omlatagnál kerültek e csillámos márga-rétegből napfényre. A legnevezetesebb kővületek az *Ostrea*, *Pecten*, *Mytilus*, *Nuculas* *Pectunculus* és a *Venus*-nemből valók; ezeken kívül még *moh-állatok* [Bryozoa] is jönnek elé.

Igen érdekes körülmény még az is, hogy a Pap-patak csorgójánál e képlet alatt mind az Oligocen-, mind a nummulit-korszakbeli kővületek találhatók; például: *Neithea Gigas*, *Pectunculus Fichteli*, [Desh.] *Nummulites mammillata*, [d'Arch.] és *Nummulite*, *Leymerici*. [d'Arch.] Ennek következtében szinte hihető, hogy a kékes márga réteg is ezekhez sorolandó.

Végre a *negyed al-korszaki telepekről* vagy az *ember uralmi korszakáról* [Anthropozoische Periode] kell szólnunk.

Ezen nevezet alatt mind azon képződményeket értjük a geológiában, melyek a harmad-korszak befejezte után keletkeztek. Ezeket két csoportra szokták osztani, u. m. özőnvízi és áradmányi — diluvialis és alluvialis — csoportra.

Az *özőnvíz-telepek* [Diluvialis formatio] a pliocen- és jelenkori telepek között rakodtak le, és hazánkban hol emelvényeket [Ter-

rasse], hol halmokat képeznek, néha pedig az idősebb képződmények burokjait alkotják. Az özönvíz-telepek közvetlenül a történelmi korszakot előzték meg, és többnyire laza, porhanyós ásványi anyagokból állanak, melyeket egy általános és nagyszerű édesvízi áradat hozott létre. Azon lerakodványok közül, melyek hazánkban e korszakot jellemzik, legnevezetesebbek a *kavics-telepek* és a *válag* [Löss]. Az első alatt értjük egész halmazát mind azon különemű köveknek, melyek hosszas hőmpölygés következtében kerekdedek lettek és most minden ragasz nélkül telepenként egymás mellett hevernek. Ezen hőmpölyök völgyeink szélein vagy hegyeink lejtőin kavicsos emelvényeket [Schotter-Terrasse] vagy párkány-síkokat képeznek. Válag [Löss] nevezet alatt pedig értjük mindazon rakodmányokat, melyek agyag, mész és finom fővény-vegyítékből állanak s gyakran barna vas-málladékot is tartalmaznak. Az ilyes kőzetek földes kinézésűek, könnyen szét dörzsölhetőek, és sárga vagy sárgás barna színűek. A válag-telepeket azonban néha tiszta *agyag, tállyag* [Lehm], *omlék* [Frus], *törmelék* [Detritus] és durva fővény-rétegek is kísérik, s mind az özönvíz-csoportéhoz tartoznak. Ide sorolandók még aranyosó, torlott hegységeink is [Seifengebirge]. Ezen özönvíz-telepek rendszeren csak mint térek s völgyek töltvényei jelennek meg ugyan, de néha nagy magaslatokon is mutatkoznak; képződményeik vastagsága néhány lábnyitól kezdve több száz lábig terjed.

Az özönvíz-telepekben találtató szerves lények maradványai közül legjellemzőbbek a kihalt emlős állatokéi, melyeknek több fajai találtattak már hazánkban. Ezek között első helyen áll az *ős-élőfánt* [Elephas primigenius], melyet közönségesen Mammutnak is hívnak. E kihalt állat nagy esordákban lakta hazánkat, mert alig van olyan özönvízi képlet nálunk, melyben az őselőfántnak maradványaira ne akadtak volna. Leggyakoribbak az agyarok, alsó zápfogak és lábszár-csontok, míg a koponyák nagyon ritkák. Találtattak még hazánk özönvízi telepeiben a *küpfog* [Mastodon maximus] a forrói határon, az *ős-szarvorrú* [Rhinoceros tichorhinus] Póka-Keresztúron; az *óriási ősgim* [Cervus giganteus] Oroszfalunál Bethlen mellett; ezen kívül számos kihalt *ős-szarvas* faj; továbbá az *ős-ökör* és *ős-ló* [Bos taurus fossilis, et Equus caballus fossilis]. Végre a homoród-almási, oncsáczai s más barlangokban az *ős-medve* [Ursus spelacus] csontvázai. De legnevezetesebb lelet történt 1865. nyarán az alvinczi vas-úti vágásnál, hol e geologiai történet-rész

írója maga egy mammuth agyart egy kőből készült baltával együtt talált az özönvízi telepben. Tehát nincs kétség arról, hogy az emberfaj hazánkban is együtt élt az özönvíz előtti már kihalt állatokkal.

Kolozsvár határán az özönvízi telepek is képviselve vannak, s e város lakói csak örvendhetnek e képlet terjedelmének, mivel határunk legtermékenyebb része özönvízi emelvényeken fekszik. Ha a geologus Szász-Fenes felől Kolozsvárra sétál, a falun innen a völgy déli oldalán rögtön észreveszi az őzöni párkánysík kezdetét, mely némely helyeken a lejtők oldalaira meglehetősen magasságra emelkedvén, kevés megszakadással, a völgy déli részén egész Pusztá-Sz. Miklósig terjed. A Kolozsmonostor közelében levő dombokon átvonuló ország-út az özönvízi telepek kavics-emelvényeibe van bevágva, hol e képlet vastagságát jól észrevehetni. Kolozsmonostorhoz közeledvén, láthatjuk, hogy az özönvízi emelvény annyira kezd terjedelmében növekedni, hogy magát a Szamos-völgyet is jóval keskenyebbre szorítja. Ily emelvényre épült Kolozsmonostor, kálváriájával együtt; ilyenén terül el az egész Muzeum-kert szomszédos nyugati s keleti telkeivel a felső szénutczáig. Itt már — legalább szinteg — megszakadni látszik; de lejjebb a Györgyfalvára vivő út irányában ismét napvilágra tárul s megalkotván a Köves padot, Eperjes terét és a Város tója s Kölesföld közti emelvényt, [melybe a Beszterczére vivő út van vágva], Nagy Szopor nevű dülő lejtőjén vonul tovább keletnek s hihető, hogy a Nádas melletti két oldal is ilyen párkánysíkon lejt alá.

Azon kőzetek görgetegei, melyek határunkon az özönvízi telepek kavics-emelvényeiben összehalmazódtak, mind a Vlegyásza hegyecsoportozata környezetéből valók, s a nyugati havasoknak ezen részét alkotó szirteiről hengeredtek össze, hogy az akkori vizek segélyével határunkra hőmpölyögvén alá, a fenntárgyalt köves párkánysíkokat alkothassák. Ha e hőmölýöket apróra vizsgáljuk, könnyen ráismerünk eredeti lel-helyökre; ugyanis a jeges tömeg- és palás kőzetek közül: a *gránit*, *gnaisz* és *csillámpala* számos változványaival, valamint a roham- és telep-kőzetek közül: a *porphyrok* és *trachytok* különbnél különb válfajaikkal, továbbá a mészkőzetek és *Verrucano* nevű vörös görgyületek mind az említett szirtöszletből vándoroltak hozzánk. Ezen görgetegekből alakult emelvényekre rakodott később, de csakugyan e korszakban az agyag, mész és fővény-keverékből álló, úgynevezett *válag* [Löss],

mely minden talajok között legtermékenyebb s kevés kivétellel határunkon is a legjobb földeket alkotta.

Eredetileg a válag egy iszap-képződmény volt, mely a legkülönb nemű kőzetek málladékából képződött s a hegyek lejtőire vagy zugaiba, hossz- és haránt völgyekbe ülepedett le. A *vályog* [Lehm], agyagból és fővényből áll, tehát abban különbözik a válagtól [Löss], hogy nem tartalmaz meszet, tehát nem pezseg, mint amaz, ha savanyúval hozzuk érintkezésbe. A határunkon elé forduló és a téglavetők s fazakasok által használni szokott tisztább vagy vegyültebb agyagok és vályogok mind özönvízi képződmények. Ilyen főként az *Agyag-domb* a felső szén-utcza tetején; a Borjumál töve és a Kajántó völgye; továbbá a város-tói, téglamelléki és flistiki téglavető helyek. Habár e három utolsó, áradmányi [alluvialis] területen van másodsor leülepedve, de eredeti lel-helyök kétségkívül az özönvízi telepekben volt, s csak az újabb időkben rakodtak le a nevezett határ-részekbe. Az agyag-dombi képződmény még azért is érdekes, hogy tele van mészmálladékot tartalmazó erekkel és az egészet meglehetősen terjedelmű válag-képlet tetőzi.

Az özönvízi telepeket jellemző *szerves lények* közül a kolozsmonostori párkány-síkon találtatott az ős-szarv-orrúnak [Rhinoceros tichorhinus] egy zápfoga, mely leghátulsó volt az alsó jobb oldali állkapczában, s hasonlólag az ős-tuloknak is [Bos primigenius] egy foga; mindkettő látható Muzeumunkban. Ezeken kívül a bécsi geologusok Erdélyt tárgyazó munkájokban Kolozsvár mellett a Szamos völgyéből került Mammuth csontmaradványokról is emlékeznek, de a tulajdonképeni lel-hely nincs kijelölve. Végre az agyag-dombi válagban [Löss] a következő részint élő, részint végképp kihalt csigák fordulnak elő: *Helix hispida*, [L.] *Helix diluvii*, [Br.], *Succinea oblonga* [Drap.], *Pupa muscorum* [Drap.] és *Bulimus tridens*. [Pfeif.]

Meg kell említnünk, hogy az özönvíz vagy *Diluvium*-szó nem igen alkalmas kifejezés az említett képletre, mert könnyen vezethet oly nézetre, mely a tudomány mostani állásával megférhetlen; ugyanis az özönvízi telepek koránt sem szüleményei azon nagy özönvíznek, mely a Szent Irás állítása szerint földünkre rohant, hanem a régiebb kőzeteknek évezredek óta tartó s bár lassan de folytonosan haladó szétrombolásának és elmállásának egyszerű eredménye.

Az áradmányi telepek [alluvialis formatio] alatt azon rakod-

ványokat értjük, melyeknek eredete a történelmi korszakot feljúl nem múlja és képződésök jelenleg is folytonosan tart. A figyelmezőnek azonnal feltűnik, hogy kőzet-képződmények jelenben szemünk láttára is a legkülönbözőbb úton és módon történnek. Az esővíz a hegyekről a kőzetek törmelékeit és földek mállamait a völgyi patakokba hordja, ezek pedig a folyókba viszik, hogy legalább egy részét valahol lerakhassák. A folyamok néhol partmosásokat okoznak, hogy ez omladékokból egyebütt új talajt képezzenek; tehát kicsinben azt eszközlik, mit a tenger hullámai nagyban; következőleg földünk felülete habár lassu, de folytonos átalakításnak van kitéve. A kőzetek hol mechanikai uton képződnek, például : a folyók torkolatainál vagy a tenger partja mellett levő fővény-rakodványoknál, hol vegyészeti módon, például : a különemű forrás-vizekből lecsapolódní szokott ülepedéseknél. Azonban van még egy harmadik neme is a kőzetképződésnek : a *tőzeg-* [Torf] *telepek* és *koráll-szigetek* képződése : amazt a növényi, ezt pedig egy állati élet hozta létre.

Hazánkban e jelenkori képződményekhez vagyis az alluviumhoz soroljuk mind azon völgyi síkokat, melyek csak néhány lábbal emelkednek folyamaink tükre fölibe. Ezek rakodványai rendszeren víz-szintesen terülnek el, és iszapból, fővényből, kavicsból és hõmpolyókból állanak, melyek nagyobbára termõ- vagy televény-földdel [Damm-Erde] vannak borítva. A televény-föld a legkülönbfélebb kőzetek széttöredezése folytán eredett részecskék elmállásából származott, melyhez még az elkorhadt szerves testek, tehát állatok és növények málladéka is, a korhany — *Humus* — társult.

Kolozsvár határán az alluviumhoz vagy mostankori telepekhez számítjuk a Szamos és Nádas völgyében a két folyam parti képződményeit, melyek víz-szintesen terülnek el, és kavicsból, homokból, iszapból és televényes rakodványokból alakultak. Továbbá ide sorolandók a legújabb-kori édes-vízi mészkövek, az úgynevezett mész-szivagok [Kalk-Tuff], melyek meszet tartalmazó forrásokból rakodnak le. Ugyanis a szivár vizek ha meszes kőzetek mellett vonulnak el, kisebb-nagyobb mennyiségü szénsavas mész-éleget oldanak fel, melyet egyebütt ismét leraknak mész-tuff alakjában. Ezen ülepedések vagy mint külön álló rakodványok, vagy mint más kőzetek kérgei tűnnek elé. Minthogy határunkon a már tárgyalt nummulit-képlethez tartozó kőzetek nagy mész-tartalmuak,

világos, hogy ilyen mészkérgeszések [incrustatio] gyakran fordulnak elé. Legjelentékenyebbek az itteni kőbányákban levők. Különösen a bácsi kőbányában oly nagy mérvben történik e mész-szivag lerakódás, hogy az ottani üregekben mint önálló kőzet mutatkozik. Sőt még szépen kifejlett mész-csepegéseket vagy úgynevezett kősapokat [Stalactit] is lehet ottan észlelni. Megjegyzendő azonban, hogy nem minden mészvirágot lehet jelenkori képződménynek tekinteni, mert a szivár vizek a hajdankorban is hasonlóan működtek, s különösen a diluvialis korszakbeliek oly szoros összefüggésben állanak a mostan képződtekkel, hogy e két korbeli képződmény között éles határvonalat húzni teljes lehetetlenség. Nem csak köveken de szerves maradványokon is történnek a jelen korban ilyszerű mészkérgeszések. A monostori erdőkből lefolyó csermelyekben, különösen a Pap-patak árkában a legszebb ilyszerű kérgeszéseket lehet különemű maradványokon találni, melyek a közbe vegyült vastartalom miatt hol sötétbarna, hol rozsdas színre vannak festve.

Igazság szerint az egész száraz földnek, tehát egész határunknak is legfelső vékony kérgét a mostankori képződményekhez kellene sorolni, mivel az atmosphaeriliák romboló hatása most is mindenütt folytonosan működik és változtat; de meg kell gondolnunk, hogy például a homokot vagy szirteket borító felső málladékok csak újabb átalakulás, nem pedig lerakódás által származtak, tehát az új-kori képződmények nevezete alatt inkább csak máshonnan összehordott rakodványokat kell értenünk. Azonban ha a helyi átalakulások nagy mérvben létesülnek, például a tőzeg-[Torf] képződéseknél, akkor ezek is ide sorolandók.

Tőzeg nevezet alatt oly anyagot értünk, mely részint félig szenesedett, tehát a barna kőszénhez közel álló, részint félig mállott, részint pedig egészen földdé korhadt növényrészek keverékéből áll. Ezen alkat-részek sajátos modorban vannak összeszővődve s tömörülve, mi által a tőzegnek egy összetartó [compact] földes vagy nemezes [filzig] alkata lesz. A tőzégképződés a legújabb idők szüleménye, most is folytonosan tart, és álló vizek fenekén történik. Anyagul szolgál azon számos virágos vagy virágtalan vízi és mocsári növény, melyek évenként elhalván, s fenékre szállván, korhadásba mennek át. Világos, hogy mind a növényfajoknak, mind az időszaknak, melyekből és mely alatt az átalakulás képződött, nagy befolyása van a tőzeg küllemére s tulajdonságára. Ezért

különböző neveken jelzik azokat. Hazánkban leginkább a hanga-, moh-, réti és földes tőzeg van elterjedve; a két első havasainkon, a két utóbbi inkább alanti vidékeinken. Különösen a mezőség meglehetősen terjedelmű tőzeg-telepeket tartalmaz tavai környezetében. Határunkon mind azon helyek, melyek húzamos ideig szolgáltak álló-vizek gyűlhelyéül és mocsárt kedvelő növények tanyájául, rejtenek talajukban kisebb-nagyobb mértékben tőzeggé átalakult növény-maradványokat, de e telepecskéket alig lehetne szokott használatra alkalmazni, mivel igen sok iszappal s földes részekkel vannak vegyülve, mint ez a város-tói sánczásások körül elég jól észlelhető. Lehet azonban, hogy mélyebb szintekben tisztább tőzeg is fordul elé e helyen.

Az alluvialis telepekbe zárt szerves lények maradványai a még élő fajokhoz tartoznak és valódi kőületeknek nem is tekintendők, mivel az újabbkori kőzet-rakodványok sokkal lazábbak és az idő is sokkal rövidebb volt, hogysem azoknak megkövesülését eszközölhatték volna. Ilyszerű szerves maradványokat leggyakrabban a mész-szivagok és tőzeg-képletek zárnak magukban. A bácsi s monostori kőbányáknál valamint más helyi szivár vizeknél alakult mészvirágokban sokszor lehet növénylevelekre vagy szár- és ágrészekre akadni; a csigák közül pedig a jelenkori *Helix obvia* és *Helix instabilis* nevű fajok találhatók incrustálva; sőt az is megtörténik különösen a bácsi kőbányáknál, hogy a mostani mész-ülepedések a régiebb korszakokhoz tartozó s már egészen kőült csigákat is bekérgezik állományukkal, mi által a szakavatatlant könnyen tévedésbe, zavarba hozzák.

A város-tói tőzeges képződmények növény-maradványokon kívül csigákat és kagylókat is rejtenek magukban, melyek a mostanság is élő *Unio*, *Paludina*, *Limnaeus* és *Planorbis* fajaiból valók.

Ennyi kezdet gyanánt elég. Az észszerű folytatás a tévedéseket kiigazitandja. A nyájas olvasó fáradjon el erdélyi Muzeumunk geologiai termébe; ott három osztályu szekrényben megláthatja mind azokat a kőzeteket és kőületeket, melyek e dolgozat alapjául szolgáltak, éppen azon geologiai korszakok szerint rendezve, a mint azok itt elé sorolva vannak.

KOLOZSVÁR

ALAPÍTÁSA S EGYETEMES FEJLŐDÉSE

TÖRTÉNETE.

ELSŐ RÉSZ.

Ö S K O R.

I. FEJEZET.

AGATHYZ KORSZAK.

— Kr. e. 513—335. —

Azon földterületről, melynek mai neve Erdély, valamint lakóinak e korszak alatti mivoltáról és történeteiről a legélénkebb tudnivágyással párosult bármely kiterjedt nyomozás sem képes — azon kívül, hogy itt laktak — a történetirodalomban semmi teljesen bizonyost találni. Mind az, a mit és a minő alakban az ó görög és római, a középkori byzánti és latin történet- és földrajzírók nép- és világismerete a földirat- és időszámítástan fejletlenségével párosulva, fenntartani e tekintetben képes volt, csak egyenként álló homályos és elmosódott rajzvonások és történet-töredékek, melyek némelyike az azóta tett fölfedezések eredményeinek, más része az időszámítás és földirat, nagy része a bíráló történetírás kivánalmainak nem felel meg, melyekből tehát a valót kikeresni s egészsze alkotni nem lehetvén: kénytelen író és olvasó, valószínűvel, töredékekkel — amaz őskor így is érdekes maradványaival — megelégedni.

Ha ez Erdélyre vonatkozólag így van, nem lehet másként annak ama kis részére nézve is, melyet „Kolozsvár”-nak nevezünk, melynek földirati fekvése, s évezredes romokon nyugodt ős építkezéseinek gyér maradványai, a szintén elenyészve volt, de kutatások következtében újonnan feltárult romok és emlékek azt mutatják, hogy e szikláktól átölelt országnak napnyúgotról, kivált a rómaiak óta mindig, minden népek idejében védelmi pontúl e hely szolgált;

mindazáltal hogy mi volt ott ezelőtt kétezer s néhány száz évvel: szabad polgári alkotmányu néptelep vagy katonai tábortanya és erődítmény? melyik időben, minő történeti nemzetiség, meddig lakta, s mely évben és hogy vesztette el? határozottan megmondani akarni lehet, kívánni is igen, teljesíteni nem. Az embernem fajai a föld különböző pontjain századokig sőt évezredekig léteztek, mielőtt népesaládokká, ezek rendezett társadalmakká, országokká vagy politikai államtömbökké alakultak; gyakran új századok sőt ezredek teltek el, míg életök az emberiség közéletével és polgárosodásával egybe fonódván, annak külön folyam-ágát, viszontagságaikat a világtörténet köztengerfolyama önmagába fölvette. Sőt sok népnek, mely önálló létet kívívni, vagy sorsát önálló mivelt népekével, mindenik érdekét biztosító és fejlesztő módon egybekötni nem tudta, tetteivel és alkotásaival az emberiség fejlődésére és nemesítésére nem folyhatott be, a történelem alig emliti nevét, s egykor azt is elfelejti, mint nem érdemest arra, hogy e tudomány szép és nagy emlékekkel rakott tárházában értéktelen lomként helyet foglaljon.

Valóban mint egykor e földrészt ős erdőségek árnya: úgy borítja az agathyrz nép itt lakását a történetírás előtti korszakok sötéte. Herodotus — a történetírás ős atyja — a ki Kr. e. a 404-ik évben született, leírván Darius Hystaspes persa királynak az európai skythák ellen, ugyan Kr. e. 513-ban, az Ister — *Duna* — közelében viselt hadjáratát, azt jegyezte fel, hogy a mint ő a thrákokat meghódítván, indulófélben volt a skythák ellen, az együtt szövetségben élő s szomszédos skytha néptörzsek — *tribus* — között voltak a tőle fenntartott őskori monda szerint, a Borysthenes — *Dnieper, Danapris* — Pontus Euxinus — *Fekete tenger* — és a Moeotis-tó közt fekvő Hyläa-ból¹⁾ azon tájra költözött agathyrzek is, a kiknek királyát amazok a közös ellenállás iránt tartott hadi tanácsba, illetőleg segítségül hívták, de foganat nélkül. „Mi — mondának azok — a persákat soha sem bántalmaztuk, most sem akarunk elsők lenni a támadásban; ha ők országunkba jönnek s

¹⁾ Atlas Antiquus. Delineavit Dr. C. de Spruner XXVII. Tabulas coloribus illustratas et alias LXIV. Tabellas in margines illarum inclusas continens. Editio secunda. Gothae, sumtibus Justi Perthes. Anno MDCCCLV. I. és IX-dik tábla. Összevetendő: *Herodoti* Halicarnassei Historiarum Libri IX. sat. Industria Jacobi Gronovii sat. Lugduni Batavorum sat. 1715. Fol. Lib. IV. 228. l. 18. 19. szakaszocskáival.

minket megtámadnak, nem tűrjük el; míg ez nem történik, honunkban maradunk, nem hisszük, hogy ellenünk jöjjenek.¹⁾ Ez elhatározásukat később hadi követők által Dariusnak tudtára adván, egyszersmind országuk határait fegyveresen elállották. A fegyveres tiltakozásnak kivánt eredménye lett. Darius a szomszédságukban élt népeket északra-keletre lakhelyökből mind felzaklatta. Az agathyrzek békében maradtak hegyek között.²⁾ Ugyan e történetirő Darius hadútja irányáról, az agathyrz népről és skytha rokonaikról néhány érdekes földirati és népisme adatot is hagyott fenn. „Darius — úgymond — az Isteren átkelvén, torkolatától, hol két ágra szakad, két napi távolságra utazott a skythák és agathyrzek hazája felé északnyugotra. A skythák földéről — mondja tovább — öt víz foly az Isterbe, melyek közül első s legészakibb az, melynek neve a skytáknál Porata, a görögöknél Pyreton — ma *Pruth* — második Araros — ma *Szeret* —, harmadik Naparis — *Jalomnicza* —, negyedik Ordessos — *Ardisis* —, a legnyugotibb a Tiarantos³⁾, Ptolemaeusnál : Aluta, a Peutinger tábláiban : Alutus — *Olt*; — az agathyrzek országán át egy, Máris nevű víz⁴⁾ foly az Isterbe⁵⁾; azután megjegyzi, hogy a skythák földje lapályos és mezőségi természetű, az agathyrzeké köves; ezek férfiai bőségszeretők, többnyire aranyat viselnek; a skythák szokásai közül nevezetes a vérrelvaló szövetségkötés, kik karjaikból a borba vért eresztvén, abban a tört, nyilat, bárdot, parittyát megmártják, azután imádkoznak s úgy iszszák ki a szövetség-poharat kicsinyenagyja egyiránt⁶⁾).

Ennyi az, a mit Herodotus e két rokon néptörzsről följegyzett; pedig róla tudva van, hogy bőven ír, sokat utazott, a mit írt,

¹⁾ *Herodoti* Lib. IV. 259. l. 119. szakasz.

²⁾ Ugyanott 261. l. 125 szakasz.

³⁾ Dr. C. de *Spruner*, Atlas Antiquus sat. Látható a II-ik táblán ily ezim alatt : Orbis Terrarum notus usque ad Alexandri Magni tempora. Megnézendő a III. tábla is, melynek felirata ez : Regnum Alexandri. Öszszevetendő Herod. Lib. IV. 237. l. 48. szakasz.

⁴⁾ Herod. sat. L. IV. 237. l. 49. szakasz.

⁵⁾ Atlas Antiquus sat. III. tábla.

⁶⁾ *Herodot.* sat. Lib. IV. 243. l. Egyéb, itt felhozottak a IV. könyv, 9. 18. 19. 23. 48. 49. 70. 104. és 125. szakaszokéból vannak véve, egybevetve a Gr. Kemény és kivált Schuller J. Károly — alább kijelölendő értekezésével.

többnyire látta vagy tudós emberektől hallotta, s abban, hogy igazat írjon, akarata nem, csak olykor mesésségre való hajlama, olykor az elbeszélte idők távolsága gátolta¹⁾; de arról nem tesz említést: mi volt polgári vagy katonai szerkezetök, mily nyelvet beszéltek, maradtak-e fenn emlékeik²⁾. A Homerus idejéből — Kr. e. 900 évről — úgy a Hecataeus koráról — Kr. e. 500 évről — készült földrajzon egyik nép sincs följegyezve; ellenben a Herodotus korabeli — Kr. e. 400 év körüli — említi; a Nagy Sándor koráig

¹⁾ *Thucydides de Bello Peloponnesiaco Libri octo*, Christoph. Fried. Ferd. Haacke. Lipsiae MDCCCXXXI. De Thucydides vita et Libris XI. l.

A skythák őskori történetéről sok újat, érdekést és ránk nézve tanúságot olvashatni ily című jeles munkában: A Jász-Kúnok Története. Irta Gyárfás István, I. kötet 1—87. ll.

²⁾ A Persiában talált ékiratok skytha szövegéből — így ír egy kitűnő tudósunk — a legeldöntőbb nyelvemlékeket fedezték föl a turáni és árja nyelvet beszélő népek eredetéről. Müller Miksa, Bunsen, Oppert és Norris tudós utazók és nyelvészek legújabb időbeli nyomozódásai és fölfedezései összetett bírálatából a skythák nyelvének az ujjorokéval, Norris szerint, a magyar és osztják, wolgai finn és ugro-tatár nyelvekkel rokonságát, és azt, hogy ezek az ékiratok nyelvet beszéltek, teljesen bebizonyíthatni. *Csengeri Antal*, Történelmi Tanulmányok, 1870. I. k. 194. l. Ugyanez írónk részletesen is előadja a fenebb említett tudósok ide vonatkozó nézeteit. *Lathan*, Anglia jeles etymologia szerint a skythák legnagyobb része a turk családdhoz tartozott. Történ. Tanulm. I. k. 181 l. *Rawlinson* azt írja, hogy a nomád turk törzsek physisikai sajátosságai leginkább közelitnek a régi skytha typushoz. *Ugyan ott*, I. köt. 181. l. D'Omalius D'Halloy a turkokkal együvé sorozza a finneket és magyarokat, mint a régi skythák maradékait. *Ugyan ott*, I. k. 182. l. Csengeri ezeket nem tartja eldöntőknek, s ezért tovább megy idézeteiben. Azon néptörzsek, — írja Rawlinson után — melyek az ékiratok nyelvet beszéltek, ugyanazon nép vagy legalább is igen közel rokonok voltak a tulajdonképeni Skythia lakóival. *Ugyan ott*, 195 l. Oppert pedig így ír: a méd-skytha nyelv grammatikai formái minden tekintetben hasonlók mindenek előtt a magyar, aztán a turk, mongol, finn nyelvekkel. *Ugyan ott*, 196 l. Ezután Norris nyomán indulva előszámlálja Csengeri azon skytha szótát, melyek jelentése ugyanazon értelmű magyar szavainkkal egyezik, s végeredményül így nyilatkozik: 'A nyelvészeti vizsgálatok eredményeiből annyi bizonyos, hogy az ékiratok szerint azon őz nép, melynek az emberiség, történelmi tudomásunk szerint legrégebb mivelttségét, legelső írásrendszerét köszöni — a mint a tudomány ma áll — az altaji népesalád azon ágához sorozandó, melyhez nyelvénél fogva nemzetünk is tartozik.' *Ugyan ott*, 199. l. Gyárfás István azt írja, hogy az elől említett tudósok skytha pénzeket is fedeztek föl. *Gyárfás István*, A Jász-Kúnok Története I. k. 23. l.

ismert világrészről készített földrajzban az agathyrzek határozottan a mai Erdélybe vannak helyezve¹⁾).

Az első forrásu, őskori adatok e hiányát az újabb időbeli történetnyomozók a nyelvek történeteinek és alkatának nyomozóival kezeltfogva az újonnan felfödözött ékiratok írásjegyei és tartalma tanulmányozásával és az újabb időben nagy előhaladást tett egybehasonlító nyelvészet kutatásainak eredményeivel igyekeznek pótolni. Schuller J. Károly a Herodotus földrajzi tévedéseit, ismereteinek e tekintetben hiányos voltával mentegeti²⁾, gr. Kemény József kiegészíti és megigazítja³⁾, Heeren a botlások daczára oly bizonyosnak tartja az agathyrzeknek Erdélyben lakását, hogy a többi európai népek lakhelyének földrajzi meghatározásában kiindulási pontúl ezt választotta.⁴⁾ Származás és nyelv tekintetében Schuller az agathyrzeket a kelta törzshöz számítja, gr. Kemény a Herodotus leírása alapján őket tartja a legigazibb skytháknak, Horváth István, Fejér György, Csengery Antal, Gyárfás István és több magyar történet-nyomozók pedig eredetre nézve a skytha-hún eredetű magyarokkal, nyelv tekintetében az ural-altaji nyelv-családhoz tartozó kazarokkal, meg mások a skytha nyelvet átalában az ujgor és a turk — régi — és a ma is fenn levő osztják, wolgai-finn és ugratár nyelvekkel rokonnak állítják, s én e nézetet támogató érvek alapján hozzájok csatlakozom.

E sejtelemszerű nemzeti ösztön után indulva írják erdélyi történetiróink: Felmer⁵⁾, gróf Kemény⁶⁾, Schuller⁷⁾ és Kö-

¹⁾ Atlas Antiquus sat. I. II. tábla.

²⁾ Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen. Vierzehnter Band, Wien, 1855. *Schuller Károly* értekezése. 100 l.

³⁾ *Gr. Kemény József*, „Magyar historiai zsebkönyvhez való” — című értek. kéziratban: Miscellanea XX. köt. II. értekezés 3. l. Az erdélyi Muzcum birtokában.

⁴⁾ *Schuller* fennebbi értekezésében 99—100 ll. Heerennek Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt sat. című műve II. 275 l. után. [Én e kiadást nem találtam meg, a könyv címét az erdélyi Muzcum egy négy kötetes másik kiadásából irtam ki.]

⁵⁾ *Martini Felmer*, Primae Lineae Historiae, Transsylv. Cibinii et Claudiopoli [év nélkül] 30 l.

⁶⁾ *Gr. Kemény J.* fennebbi zsebkönyvi előkészületében 1—3 ll.

⁷⁾ *Joh. Carl Schuller*, a) Umriss und kritische Studien zur Geschichte

vári¹⁾, hogy az agathyrzektől lakott hegyes, köves, aranynyal bővölködő föld és ország a mai Erdély s ennek története e skytha törzsű ős néppel — a magyar faj legrégebbi őseivel — kezdődik. Szilágyi Sándor²⁾ a dákokon kezdi Erdély történetét.

Ez ugyan történelmileg még most nem teljesen hiteles³⁾, mert a midőn Herodotus az agathyrzokról értesíté nemzetét, a maga idő-kora előtt több mint száz évvel történt dologról irt, előadása egyéb részeiben gyakran mesés, s e felett amaz állítása, hogy a Maris folyó az Iszterbe szakad, oly földirat tévedés, mely csak úgy tehető jóvá, ha azt netalán újonnan felfödözendő adatok alapján a könyvkiadóra lehetne háritni; hézagai s egyéb botlásai pedig egyedül régészeti kutatások és eredmények által pótolhatók és helyre igazíthatók; de minthogy az ő itt létezésöknek, a Herodotustól fenntartott e homályos nyomokon kívül kételyt kizáró módon megállapított egyéb maradványa nincs: azt pedig szintén ő írja, hogy a skytháknak általában, tehát a törzsrokon agathyrzeknek is sem városaik, sem épített váraik nincsenek, hanem házaikat magukkal hordozzák⁴⁾: ennél fogva arról, hogy a mai Kolozsvár területén volt-e telepök vagy városuk, sem nála, sem a hagyományokban biztos felvilágosítást nem találhatni. Müller Frigyes történet-és régiségbuvár hazánkfia, Vocel prágai tanárnak, a réz-, bronz- és vas-műemlékek korszakairól felállított elmélete nyomán indulva, és saját tudományos összevetései alapján, azon nézetre jutott, hogy a hazánkban talált réz és bronz régiségek, a keresztény századok előtti korszakból valók s hihetően kelta-agathyrz, vagy góth-dák-műemlékek. Ezt Kolozsvárra is alkalmazólag, felhoz ott talált két

von Siebenbürgen. Erstes Heft. Hermanstadt 1846. 41.; b) Archiv für Kunde österr. Geschichts-Quellen sat. XIV. B. II. 97—107. ll.

¹⁾ *Kövári László*, Erdély Történelme I. k. Pest, 1859 2—4 ll.

²⁾ *Szilágyi Sándor*, Erdélyország Története, tekintettel mivelődésére. Pest. MDCCCLXVI, 2. l.

³⁾ Hogy az ékiratokból legősibb történeteinkre nézve gyakorlati tudományos hasznunk legyen, szükséges, hogy az agathyrzek itt lakásán kívül még a skytha történeti és nyelvemlékeket a hún-magyar nyelvvel egybeköt-nünk sikerüljön, a mit Hunfalvi Pál még most lehetlennék mond. *Hunfalvi Pál*, Magyar nyelvtudományi Emlékek, IV. k. 228—229. ll. Azonban ezelőtt ötven évvel az ékiratokról sem tudtunk. Ki tudja, mit hozhatnak újabb ötven évi szerencsés nyomozások napvilágra!

⁴⁾ *Herodoti Lib.* IV. 237. l. 46. szakasz. 262. l. 127. szakasz.

bronz csákányt¹⁾, egy hegyesfoku csákányt²⁾, a Felek-hegy oldalában talált kised gombokkal díszített bronz-gyűrűt³⁾ és egy szobrocskát⁴⁾, melyek közül az elsőket ha nem is, de az utolsót, azon oknál fogva, mivel a Felek-hegyen római telepítvény, tehát az emlékek összevegyülésére alkalom nem volt, rómaiak előtti, kelta korszakbelinek mondja⁵⁾. A piaczi nagy templom északi környezetében egy 1822-iki építkezéskor, mely hátrább a római korszakban ismertetve lesz, 10—12' mélyen, egyebek közt egy réz bikát lettek; a lelet magyarázója szerint ezt is némelyek az agathyrzek korából valónak állítják⁶⁾. Ackner, a nagy tekintélyű régész, egyik művében így ír: „Mindinkább s világosabban kitűnik, hogy a Kr. e. időkorból is vannak nálunk evő esészék és főzőfazakak, tálak, kancsók, házi szerszámok, harszi csákányok s más fegyverek. Vigyázni kell tehát, nehogy a rómaiak előtti régiségeket a rómaiakkal összetéveszszük⁷⁾”. Tudás-szomjam s régiség iránti előszeretetem, az elmélet és belőle elvont következtetés méltánylására ösztönöz; de az agg archaeologus intése — bár ellenkező irányban van téve — valamint történetírási igazságérzetem óvakodást parancsol. Én ez adatokból Kolozsvár helyén lehetett agathyrz-telepre nézve, bármi történeti valót elvonni, s művembe mint ilyet igtatni bátor nem vagyok. Azoknak, a miket csak mintegy tudásul elmondottam, teljes felderítése és megállapítása vagy megdöntése legyen jövődő idők kutatásainak fenntartva.

Az agathyrzek további történetei nincsenek följegyezve az ó-kori történetíróknál, valamint nevök is utoljára fordul elé a

¹⁾ *Dr. J. F. Neigebaur*, Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Kronstadt. Druck u. Verlag von Joh. Gött, 1851. 228. l. 37. szám.

²⁾ Ugyanott 38. szám.

³⁾ Ugyanott 231. l. 47. szám.

⁴⁾ Ugyanott 228 l. 34 szám.

⁵⁾ *Friedrich Müller*, Die Bronze-Alterthümer der ältesten siebenbürgischen Geschichte. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge III. Band 335—336. II.

⁶⁾ Unterhaltungsblatt für Geist, Gemüth und Publicität czímű lapban ily czím alatt: Nachricht über die im Sommer 1822 in Klausenburg entdeckten Alterthümer Nro 14. 15 von 22. September 1837. Verl. Joh. Gött in Kronstadt.

⁷⁾ Transilvania sat. 1856 aug. 22. 145. l.

Nagy Sándor utódai alatti — Kr. e. 250 év körüli — földrajzon, ellenben az Eratosthenes korabeli — Kr. e. 200 évi — a Strabo korabeli, — Kr. u. 20 és a Ptolemaeus korabeli — Kr. u. 160 évről készült — földrajzokon nem fordulnak elé; az újabb időbeli nyomozások eredményei pedig még nem állnak minden kételyen feljül. „Azon áthathatlan sötétből — írja Schuller J. Károly — melybe e nép sorsa temetve van, életének egy nevezetes mozzanatában előtűnt, hogy ismét elmerüljön, a nélkül, hogy nyomait tovább kereshessük¹⁾).

Herodotus érinti ugyan, hogy az Istertől délre lakó géták és az észak-keletre lakó agathyrzek közt sűrű közlekedés levén: utóbbiak már korán thrák — *géta* — szokásokat sajátítottak el; a későbbi földrajzírók is emlegetnek tarkán öltözködő agathyrzeket — *agathyrsi picti* —, de lakhelyöket oly különbözőleg adják elé, hogy azokból e nemzet egyediségére, a kettőnek nemzeti rokonságára vagy különbözősére nézve biztos következtetést vonni, általában a későbbi sorsukra vonatkozó történeti valót is megállapítani nem lehet. Némelyek azt állítják, hogy visszamentek Ázsiába, s ott a Káspi-tenger északi partján éltek századok során át akatzir²⁾, Jornandes szerint agatzir, akatizir név alatt³⁾, mások hazájokból a kelták által északra kiszorítottaknak⁴⁾, mások ismét a khazar népcsaládba beolvadtaknak írják. Ezek még bizonyításra várnak, de az teljes bizonyos, hogy a történetírás a Darius korabeli agathyrzeket a másodiktól fogva a nyolczadikig terjedő keresztény századokbeli khazarokkal, akatzirokkal még eddig egybekötni nem tudta; politikai életök megszűnését az Al-Duna vidékének Nagy Sándor általi elfoglaltatása idejére — Kr. e. 335. évre — teszik. Erdély lakója utánok a géta-dák nép lett.

¹⁾ *J. Karl Schuller* . . . fennebb idézett értekezése. 103 l.

Vesd össze *Spruncker* sat. Atlas Antiquus sat. című műve I. IV. tábláit.

²⁾ Lásd *Sprunckernél* a X. táblán.

³⁾ *Ea Gens [Acatziri] est Scythica, quae in potestatem Attilae devenit. Priscus Rhetor. Legationes ab Attila ad Theodosium sat. Stritternél* I. kötet 489. l. a 25. §. szövegében és az e) alatti jegyzés végén.

⁴⁾ Lásd: *Spruncker*, Atlas Antiquus sat. című műve IX. tábláját, hol az agathyrzek az európai sarmaták országának legészakibb részébe vannak jegyezve, közel a föld ismeretlen határhoz.

II. FEJEZET.

GÉTA-ÞÁK KORSZAK.

— Kr. e. 335 — Kr. u. 206. —

Ugy hiszem, nem térek el tárgyamtól avval, hogy e két nép ezen kori állapotainak ha bár homályosan is általános képét adom. Magamat és az olvasót egyiránt meg akarom nyugtatni az iránt: ha kimútatható-e az, hogy e két népnek a mai Kolozsvár helyén valami ott-létezési emléke lett volna? Azt, a mit felőlük e földtájon létük idejéből az őskor ránk hagyott, a lehetőségig híven s összevontan előadva, az imént tett kérdésre önként fejlik ki egy csaknem határozott felelet.

Dariusnak — a mint már érintve volt — midőn a skythák elleni hadjáratát megkezdette, a sajátképpen úgynevezett thrák nép önként meghódolt, a Dunán túl lakó géták — e vitéz és jogérző nép — erős ellentállás után legyőzötven, szolgaságba estek s a hódító seregéhez csatlakozni kényszerültek.¹⁾ Dák népet Herodotus még nem ismert, vagy ha igen, róla feljegyezni valót nem talált. Thukydides — a ki Herodotusnál alig pár évtizeddel volt ifjabb s a peloponnesusi háborúról irt történetéhez adatait épen thrák földön, húsz évig tartott ottani száműzetése alatt gyűjtven: a thrák-géta viszonyokat látásból ismerte — azt írja halhatatlan művében, hogy a géták akkor a Hämus — *Balkan* — hegyek, Ister és a Pontus Euxinus közötti földön laktak. Ő sem szól dákokról, s valamint a Homerus-, Hecataeus-, Herodotus- és Eratosthenes-féle, úgy a Nagy Sándor korabeli földrajzok sem említik, míg a géták hazája az utóbbi földrajzon is ki van jelölve²⁾. Strabo ellenben, ki a Krisztus korában élt³⁾, már mindkettőről terjedelmesen irt, nyel-

¹⁾ *Herodoti* IV. Libr. 93. 96. ll. *Spruner*, Atlas Antiquus sat. II. tábla.

²⁾ *Thucydidis* de Bello Peloponnesiaco Libri octo sat. II. könyv 96. fejez. Lásd *Sprunernél* az I. II. táblát.

³⁾ *Strabonis* *Rer. Geographicar.* Libri septemdecim a Guilielmo Xylandro Augustano sat. cím lapján ez áll: Basileae ex officina Henricpetrina; hátul is: Basileae, ex officina Henricpetrina anno salutis humanae MDLXXI. mense augusto, Praefatio 3. levél.

vöket, lakhelyöket kijelöli, kettős elnevezésökben csak földrajzi megkülönböztetést lát. „A dák föld ősrégi felosztása — úgy mond — az, hogy egy részét dáknak, a mászt gétának nevezik : géták a Pontus felé, keletre levők, inkább a közel lakó görögök nevezik így; az Ister forrása s Germania felé lakók pedig dákok, ezeket meg a szomszédos rómaiak hívják e néven.‘ A gétákról különösen azt írja Strabo, „hogy az Ister mellett mindkét part hosszában laknak¹⁾, földjük — nyugotról indulva, annak mentében — keskenyen kezdődik, szemben a hercziniai erdőkkel, északra kiterjed a Tyragétáig és Borysthenesig²⁾, azon foly át a Marisius — *Maros* — bele a Dunába³⁾, a melyen a rómaiak hadi szereiket szokták szállítani; ama víznek eredete felé t. i. a dákok földén, neve Danubius — *Duna* — a Pontus felé a géták szomszédságában : Ister.‘ Azonban ez író korabeli földrajzokba a dák föld még nincs bejegyezve⁴⁾. E földírat- és földrajztani adatok sem elég szabatosak, de annyit bizonyítanak, hogy a géta név még akkor használatban volt, s a géta-dák földterület a mai Erdélyt is magában foglalta. Egyéb történeteikről az író nem szól.

Ptolemaeusnál, a ki Kr. u. 140 évvel élt⁵⁾ már a géta név helyett a dák és Dacia név nyomul előtérbe; Dacia határai szerinte : északról a Kárpáthegy, nyugatról a Tisza és a Metanaszta Jászok földje, délre a Duna a Tisza beléömlésétől torkolatáig fel, keletre a Tyras, Borysthenes és Duna kanyarodása és Hierasus.⁶⁾ Ugyan ő a dák városokat is elősorolja, de történeteikről nem szól.

Mikorra esik e földön a géta-dák nép megtelepülése s országgá alakulásuk ideje, bizonytalan. Már érintve volt, hogy a géta nép Kr. e. 471-n a sajátképpen úgynevezett thrák birodalom szomszédságában lakott s délszaki hazája az Isterig terjedett. Dariusz alatt kezdettek egyesek északra a Duna felé, sőt a mai Erdélybe is bejöni,

¹⁾ *Strabo*, sat. VII. k. 334—335. ll.

²⁾ „ sat. VII. k. 335. 354. ll.

³⁾ „ e tévedése oka hihetően Herodotus hibás értesülésében van.

⁴⁾ Lásd *Sprunernél* az I. táblát.

⁵⁾ *Ptolemaei Pelusiensis Geographiae universae tum veteris, tum novae absolutissimum opus etc. Libri octo etc.* Illustrante Jo. Antonio Magino Patavino etc. 1597 Colon. Aggrippinens. Petrus Keschedt. Commentaria et adnotationes 6—8. ll.

⁶⁾ *Ptol.* III. k. 71. l. *Katanuchich*, *Orbis Antiquus* I. k. 368. l.

de tömegesen legelsőbbben Filep makédoniai király alatt nyomúltak át mint menhelyet keresők, amattól Kr. u. 335 körül, thrák szövetségeseikkel együtt megveretvén.¹⁾

Az ősi lakhelyöken maradtak, de makédoniai felsőség alá jutottak Kr. u. 330 körül Nagy Sándor alatt jármukat lerázni akarván : a thrákokkal másodszor is szövetkeztek, de most is legyőzettek, minek következtében „a géták egybegyűjtvén becsesb kincseiket magukhoz véve nőiket és gyermekeiket, elhagyott s járattalan helyekre húzódtak“²⁾. E leírás alatt sokan a mai Erdélyt értik. . . . Nagy Sándor halála után, birodalmának részint felosztása — Kr. e. 322 — részint Lisymachus és a következő makédoniai királyok szerencsétlen hadjáratai a görög után a makédoniai birodalomnak is elenyésztét idézték elé s romjai Róma világalomra emelkedésének lőnek alapjaivá. A thrák és géta nép nem egyszer hősileg küzdött ugyan a főléjük tornyosuló világ-ár ellen, de sikertelenül . . .

A thrák törzsfaj folytonos gyöngülésének s a római birodalom folytonos növekedésének látása a Duna torkolatánál lakott géta-dákokat is — mai névvel nevezve — a moldovai és erdélyi hegyek közé húzódásra birták. Ez — úgy látszik — Strabo korában már megtörtént volt, mert azok elhagyott régi lakhelyét — a mai Bessarabiát — „géták pusztaföldjének“ — *solitudo Getarum* — nevezte³⁾. E lakhelyváltoztatás őket a római provinciákhoz közelebb hozván : forgalomba jött a rómaiak által a „Dák“ és „Dácia“ nevezet. Az Erdélybe a thrák birodalomból és a Duna mellékén és torkolatánál levő géta-földről hosszu idő folytán lassanként beköltözött géta-dákok, a Duna mentében maradt rokonaikkal szövetséges államot képezve, századokig állottak fenn, érve jó és rossz történeteket; Kr. e. 56. évben Boerebistes alatt benn feltűnőleg megerősödvé, künn nagy tekintélyvel birva, győztes fegyvereikkel a Borysthenesig hatottak, s ott a görögök telepeit elfoglalták; délnyugotra legyőzték a bojokat, kik a mai Magyarország Dunán-túli részében laktak, s országuk határait messze kiterjesztették, sőt

¹⁾ *Jo. Christiani Engel* sat. Commentatio de expeditionibus Trajani ad Danubium sat. Vindobonae sat. MDCCXCIV. 95. l. Dio Chrys. XII. or. ed. Casaub. p. 198 sat. után.

²⁾ *Engel* sat. 97. l.

³⁾ *Strabo* sat VII. k. 357. l. *Herodotusnál* : deserta Scytharum. *Katanichich*, Orbis Antiquus sat. I, k. 370 l.

Julius Caesar alatt — Kr. e. a 46-ik évben — Róma pontusi tartományaiiba is benyomultak.¹⁾ Ugy látszott, mintha új dicső századok előkorát élnék A népek életkönyvébe egyéb volt jövő sorsukról beírva. Boerebistes után a géta-dák nép meghasonlván, hanyatlani kezdett : egyenetlenkedő királyai szomszéd fejedelmek segélyéhez folyamodtak, harczaiik jobbadán belháboruk s önvédelmiek, csatáik s apró győzelmeik kalandoriak inkább mint fegyelmezett sergek rendszeres csatái s győzelmei voltak ; birodalmuk határa a Dunáig terjedt, de ők nem voltak-e oly eszélyesek, hogy e határokat tiszteletben tartsák, vagy a világ-város volt immár túlnépesedve s háborura, hódításra és telepítésre maga keresett okot? nehéz elhatározni. A dák népnek nincs saját történetirása, Róma történetirói pedig azt hagyták fenn, hogy azok hol magukra, hol más népekkel szövetségbe, kivált télen, midőn a víz befagyott, a rómaiakkal barátságban élő szomszéd népek mezőn talált barmaid, sőt magukat az embereket is zsákmányul vitték, azoknak fejét és vállát a dák nők égő kanócczal sütögették²⁾; a mint a római legiók a római tartományokból eltávoztak, a dákok azonnal beütöttek, sőt gyakran azok őrségeit s táborhelyeit is megtámadták. E kalandos hadfolytatás a dák nép erkölcsére károsan hatott, Rómát bántotta s visszatörlésre hívta fel, de általa a katonaság edződött s kedvet és gyakorlottságot kapott rendes harczokra, elannyira, hogy a bátor lelkű Decebal trónra lépése — Kr. u. 89-n — a legalkalmasabb időben történtnek, s a dák népre nézve mintegy a jó szerencse művének látszott lenni. A dák király és hadsereg ez egymás hangulatában támaszt találó szelleme Daciát az eddigieknél nagyobb mérvű harczokba sodorta, a római tartományokba való erőszakos betörések és rendes csaták egymást váltották fel, Decebalt tekintélyes hadvezéri ügyessége és harzi szerencséje oly magosra emelték, hogy Domitianus, a géta-dákok és markománnok ellen viselt szerencsétlen háboruja következtében, tőle tetemes ajándék, évenkénti adófizetés s különbféle római kézművesek küldése árán vásárolt békét.³⁾

¹⁾ *Sueton.* I. k. 44. fej.

²⁾ *Columna Trajani*, sectio XXXIII.

³⁾ *Suetonius*, VII. k. VI. fej. *Eutrop.* VIII. k. *Cassii Dionis Coecceiani Historiae Romanae*, quae supersunt volumen II. sat. cum annotationibus

Ez volt a dolgok állása, midőn az agg Nerva császár Trajanust fiává s császár- és consultársává fogadta. E fejedelem a nagy ember és uralkodó minden tulajdonaival birt s hozzá — szerencsével is. Róma uralma Britanniától Armeniáig és a Káspi-tenger déli végeig terjedvén : határa mintegy ketté hasította a földgömb ismert részét¹⁾, középpontján azonban Dacia, az óriás-birodalom természetes határai egyenes irányát csorbitotta : elesése Trajanus becszomja kielégítésére s Rómára nézve egyiránt szükségesség volt. Ő a Róma nevéen s becsületén ejtett sérelem megtorlása végett Decebalnak hadat izent, két diadalmas hadjáratban teljesen legyőzte — Kr. u. 103-n 104 és 105-n; — az első után oly értelmű békét kötött, melynek tárgyamra tartozó egyik pontja szerént ez kötelezte magát : „hogy várait s minden erődeit lerontja s a rómaiaktól elvett tartományokból visszavonul sat.” Trajanus a kötött béke biztosításául táborát Zarmizegethusa körül hagyta, s az ország több pontjára római őrséget tevén²⁾, visszatért Rómába; azonban Decebal békeszegései és a Senátus végzése őt ismét a géta-dák földre hozta; Kr. u. 106-n már meg volt hódítva Dacia: önállása elveszett, királya — hagyomány szerént — Kolozsváratt a mai hídkapu helyén tört döfött mellébe, fejét Rómába vitték, teste — egy más hagyomány szerént — Déván lón eltemetve³⁾).

A géta-dák nép és ország politikai önállásának itt vége van; további sorsának czéломhoz képest a lehető legösszevontabban előadása a következő korszakba való.

Azonban szükségesnek látom még azon kérdést érinteni, minő nyelvcsaládhoz tartozott a géta-dák nép-törzs?

Az ezt tüzetesen és történeti szempontból tárgyaló egykoru írók művei: Criton és a Jornandestől történésznek nevezett prusa-i

Hermanni Samuelis Reimari sat. Hamburgi, Sumpt. Christiani Heroldi CIOIIOCLII. Lib. LXVII. 7. 1106. lap.

¹⁾ *Spruner*, Atlas Antiquus sat. IX. tábla.

²⁾ *Cassii Dionis* Coecceiani Histor. Rom. Lib. LXVIII. 9. 1126—27 ll.

³⁾ *Stephanus Zamoscins*, Analecta Lapidum Vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum etc. Patavii, apud Laurentium Pasquatum 1593. 73 l. (Mike Sándor gyűjtem. Benkő József saját kézírása szerént). Hogy Decebalnak ily vége lett, bizonyítja Rómában a Trajanus-oszlopon levő CXIX. tábla 310-ik képlete, mely szerént a kétségbe esett király térdére rogyva jobb kezében felfelé tartott s azután lehajtott törrel magát átszurja.

Dio geticá-i elveszvéen : részint a régibb, részint a későbbkori történet- és földrajzirók útmutatását elfogadnunk a kényszerűség parancsolja; ezek pedig csak homályos fogalmakat hagytak ránk, a miknek kitisztázása az újabb nyomozódásoknak még eddig nem sikerült. Strabo, a géta-dák népet thrák nemzetiségűnek tartja, melyet a görög gétának, a római dáknak nevez¹⁾); szerinte mind hárman egy nyelvet beszéltek²⁾); a görögök általános hiedelme volt az, hogy a géták a thrákokkal egy törzsű nép, saját nyelvöken nevezték *Γεταί*-nek, miből lett a géta s azért ismerték és nevezték őket így, mivel gyakran látták szomszédságukban az Ister hol egyik, hol másik partjára költözni; és mivel sok mysiai és thrák volt közéjük vegyűlve³⁾), együtt laktak tiznél több néppel, melyek idővel Európából mind elköltöztek, csak a mysiai maradt velök⁴⁾); az ő korában annyira meg volt fogyva erejük, hogy a kik régen 200,000-et, akkor alig voltak képesek 20,000 harezost kiállítani.⁵⁾ Mi volt a közös nyelv? volt-e saját betűjegyük? Maradtak-e fenn valami nemű emlékeik, s ha igen, hol, miben? Thracia és Dacia a thrák és dák uralkodók korában a thrák-géta-dák népnek közös — *collectiv* — neve-e, minők a skytha és german, elnevezések vagy a thrák és géta-dák két külön polgári kapcsolatban élő, de egy nyelven beszélő országnép nevét fejezte ki? Általában e név ősi, nemzeti, eredeti elnevezés-e, vagy kölcsönzött és későbbkori római íróké? E kérdésekről az aikkori írók hallgatnak, s az újabb időbeliek kielégítőleg felelni nem tudnak. Nyelvöket és törzsüket, némelyek keltának, mások germánnal vegyűltek, meg mások szlávnak, végre némelyek önálló eredetinek mondják, de írásjegyeik — a betük — sehol följegyezve nincsenek. Thukydidés az éles figyelmű s örökhírű történész a thrákok között hosszasan élt, Ovidius, a közéjük száműzött költő beszélt és irt mind géta, mind sarmata nyelven, de betűjegyeiről említést egyik sem tett. Az újabb időben roppant előhaladást tett nyelvészet sem tud a dák nyelvre nézve semmi határozott eredményt felmutatni. Grimm a

¹⁾ Gothicar. et Langobard rer. Scriptores sat. *Jornandes*, Episcopus Ravennas De rebus Geticis sat. Lugduni Batavor. 1618. IX. fej. 29. l.

²⁾ *Strabo* VII. k. 335. l.

³⁾ *Strabo* „ „ 343. 353. l.

⁴⁾ „ „ „ 353. l.

⁵⁾ „ „ „ 353. l.

hires nyelvbuvár nem ismer több dák szót, mint az első keresztény században élt Dioskorides által fenntartott 32 vagy 33 növénynevet.¹⁾

A legújabb nyomozódások szerint dák pénzek és feliratok léte lehetségesnek kezd látszani. Azonban a történeti bebizonyítás még eddig nem teljes hitelű; az ő legyőzetésüket ábrázoló pénzek római pénzek vagy hitelnélküli utánzások.²⁾ Bántás azt tenni fel róluk, hogy ők a maguk gyalázatát ily módon örökítették volna. Hogy a Philippus Arabs — Kr. u. 246—49 és Gallienus alatt — Kr. u. 268 körül — a bitor Sponsianus által veretett pénzeket szintén nem mondhatni dák nemzeti pénzeknek, világos abból, hogy az elsőkre *„Dacia ugyan nemzeti süveggel van rá metszve, de a XIII. és V. római legio zászlói között”*³⁾ a mi a dák nemzetet inkább lealázott és szegyenítő mint önálló s önzérzetemelő állapotban tünteti fel. Az utóbbi is nem mint dák király, hanem mint római bitorló Róma nevében uralkodott rövid ideig⁴⁾ s pénzeinek csak aranya és ezüstje dák : verete, czímere s körirata római.

A dák romok, edények, házi eszközök, gazdasági szerszámok kérdése felett is a kelta emlékek nyomozóinak megbecsülhetlen fáradozásai következtében némi hajnal kezd derengeni. Fegyvereik és ruházatuk iránt a római történetírók és a Trajanus-oszlop dombor metszései kielégítő felvilágosítást adnak.

Pénz-, kő- és más feliratokról nem lehet addig szó, míg megállapított betűjegy — *alphabetum* — nincs. A történelemnek az ő történeteiket tárgyazó folyama, nemzetiségöknél, nyelvöknél és írásjegyeiknél egy kérdőjellel — ? — végződik.

A géta-dák nép nemzetiségét és nyelvét borító e világtörténeti nagy sötétségbe lövell-e valaha fényt az erdélyi vagy külföldi régészeti és történeti kutatás? a jövő titka; a legújabb nyomozódások után remélnünk lehet, munkálkodnunk rajta kötelesség; de eddigelő semmi teljesen bizonyos fölfedezve nincs.

¹⁾ *Friedrich Müller*, die Bronze-Alterthümer etc. Archiv für Sieb. Landeskunde, Neue Folge III, Band 368. I. Jo. Christ. Engel sat. 72—74. II.

²⁾ Ilyen ama két darab pénz, melynek rajza az *„Archiv des Vereins für Siebenbürg. Landeskunde sat.‘* I. köt. I. füzetében 1843. megjelent s melynek koholt voltát gr. Kemény József a *„Magazin für Geschichte, Litteratur sat. Siebenbürgens“* czímű folyóirat I. köt. I. füz. 67—79. II. kiműtatta.

³⁾ *Jo. Christ. Engel* sat. 273 l.

⁴⁾ *Jo. Christ. Engel* sat. 256—7. II.

Itt előadásom Kolozsvár ó kori történetével egy monda közvetítése által érintkezik. A hídkapun kívüli Szamos-árok, úgynevezett *Kis-Szamos* köhidja alsó vagy keleti oldalában a felső szegleten ma is látható egy feliratos kő¹⁾, mely hajdon a maig fennálló²⁾ tornyos hídkapunak ezelőtt néhány évtizeddel lebontott elő-erőde felvonó kapuja felett a homlokzaton volt s onnan 1831-n lőn mai helyére téve.

E felirat jegyeit a monda Decebal dák király idejéből való dák betűknek tartja s Benkő³⁾, Huszti⁴⁾ s más késő századi írók műveikbe felvevén, a mondát kiegészítőleg azt írják, hogy abban a szerencsétlen királynak a hídkapu előtti téren történt önkivégzése emléke volna örökítve. Szerintök t. i. a mai Kolozsvár helyén a Domitianus császártól békedíj fejében kapott kézművesek és mesteremberek segélyével már Decebal kezdett volt várost építtetni, s ő az építés, vagy alattvalói az ő itteni halála emlékére vésették köre ama jegyeket sat.⁵⁾ Azonban e hagyomány hihetőségét elenyésztetni azon történeti bizonyosság, hogy ama jegyek arab számok, melyek a XIII. századon kezdve a XVII. végeig gyakran fordulnak elé az oklevelekben és feliratokban, s itt — a monda szerénti — egyik történelmi mozzanatot sem, hanem tisztán az 1477. évet mint az említett előerőd vagy inkább a külső hídkapu-bástya építési évét jelölik⁶⁾.

A tárgyalt géta-dák és következő római korszak némely eseményeinek s a Kolozsvár helyén volt római telep nevét illető különböző véleményeknek világosabb előadhatása végett ide igtatom a Strabo-, Ptolemaeus- és Peutinger-féle földabroszokon megjelölt géta-dák-római nevezetesebb városok nevét, az eredeti kútfők után; — utóbbit a Katanchich meghatározásai szerént . . .

¹⁾ Látható a RAJZOK külön kötete illető tábláján.

²⁾ E munka megírása és megjelenése közben a nagy emlékekkel díszlő hídkapni bástya közlekedési és utezaszépitési tekinteteből — fájdalom! — lerontatott; rajza s története hátrább adva lesz.

³⁾ *Benkő Josephus*, Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae Principatus, dum Dacia Mediterranea dicta sat. Pars Prior sive Generalis Tom. I. Vindobonae MDCCLXXVIII. 14. l.

⁴⁾ *Huszti András Ó és Új Dacia, azaz Erdélynek régi és mostani állapotjáról való Historia* sat. Kiadja Diénes Sámuel Bécsben 1791. 15. l.

⁵⁾ *Erdélyi Nemzeti Társalkodó*, 1840. II. félév 45—46. ll.

Emléklapok Kolozsvár előkorából, *Vass József*, Kolozsvár 1865. 20. l.

⁶⁾ *Erd. Nemz. Tár.* fennebb idézett helyén. *Pergyer János*, Bevezetés a Diplomatikába sat. I—III. Rész. Petroszai Trattner János sat. költségével 1827. 130—131. ll. I. táblázat 7. szám.

STRABO ¹⁾	PTOLEMAEUS ²⁾	II. THEODOSIUS korából való vagy Peutinger-féle hadi földabrosz. ³⁾
	Aconia	Acidava VII. a.
		Acomana pontica IX. c.
		Ad aquas (Hydata) VII. b.
	Amutrium	Amutria VII. a.
Angustia	Angustia	
Apulum	Apulum	} Apulum _____ IX. a. } Apula _____ VII. b.
Arcobadara	Arcobadara	(lásd B. alatt Bad I. d Badera)
Argidana	Argidana	Arcidava VI. c.
	Augusta Praetoria	Augusta pretoria II. c.
Carsidana	Carsidana	
	Comidana	
Dierna	Dierna	(lásd T. alatt Tierna)
Docirana	Docirana	
	Druphegis	Drubetis VII. a.
Hydata	Hydata id est aquae	(lásd A. alatt = Ad aquas)
Lizysis	Lizisis	
Marcodana	Marcodana	
Napuca	Napuca	Napoca VII. c.
Nefindana	Nefindana	Netido VII. d.
Paloda	Paloda	
	Parolissum	Porolisso VIII. a.
	Patridana	
	Patavissa	Patavissa VII. c.
Patruissa	Patruissa	
Petrodana	Petrodana	Petris VII. b. IX. c.
Pinum et Pirum	Pinum et Pirum	
	Phrateria	
	Rhuconium	Pretorio VII. a. b. l. e. (3 ily nevű város)
Rhamidana	Rhamidana	
	Salinae	Salinis VII. c.
Sandana	Sandana	Sanderva VI. b.
		Sarmategte VII. a. (l. Egeta és Zama név a.)
Singidana	Singidana	Singiduno VII. b.
Sornum	Sornum	
Tiasum	Tiasum	
Tibiscum	Tibiscum	Tivisco VII. a. (2 ily nevű helység)
	Triscum quod jam Taros dicitur	Tierna (l. D. alatt Dierna.)
Triphulum	Triphulum	
	Vlpianum	
Vtidana	Vtidana	
Zarnizegetusa	Zarnisegetusa regia	(lásd Sarmategete, Zama IX. c. Zamaregia IV. f. f.)
Zermizirga	Zermizirga	
Zeugma	Zeugma	Zeugma XI. d.
Ziridana	Ziridana	
Zuribara	Zuribara	
Zusidana	Zusidana	

1) Strabo VII. k. 350—51 lapjain, *Tabulae Thraciae* név alatt.

2) Ptolemaeus III. k. VIII. fej. 72. lapon, *Daciae Situs* név alatt.

3) Peutingeriana Tabula Itineraria sat. Vindobonae, Typographia Trattneriana MDCCLIII. Segmentum VII, VIII, IX, XI. A Peutinger-féle földrajz című könyvből először a névmutató nyomán igttattam ide a Strabo és Ptolemaeus által feljegyzetteknek megfelelő városokat s helységeket, aztán magáról a földabroszról, azon sorban, a mint az út iránya ment, utána téve a Katanchich meghatározásait.

Ujabb kiadású földrajzokban és írónál a dák városok „dana” helyett *dava* végzettel vannak írva, de én Strabo és Ptolemaeus leírásait tartottam meg.

A DACIA BELSEJÉBE VIVŐ HÁROM HADI ÚT KATANCHICH MEGHATÁROZÁSAI SZERÉNT: ¹⁾

Első hadi útirányban fekvő városok és helységek:

Hajdan alsó Moesia, most a Szerb-Bánság.	}	Lederata — Új Palánka. Apo — Fejértemplom. Arcidana — Szászka (az, a mi Ptolemaeusnál Argidana.) Centum Putea — Alibunar (Archiv des V. szerint Oravitza.) Bersouia — Bershova, mezőváros. Ahihis — Tsákova. Caput bubali — fekvése ismeretlen. Tiuisco = Temesvár (Ptolemaeusnak Tibiscon.)
--	---	---

Második útirányban fekvő városok és helységek:

Temesi Bánság.	}	Tiera — Orsova, Csorna folyam mellett (Ptol.-nak Dierna.) Ad Mediam — Mehádia. Praetorio — Tergova, (Ptolemaeusnak Phrateria.) Ad Pannonios — Fenish falu. Gaganis — Gogény. Maselianis — Káránszék. Tiuisco — Kaveran. Agranic — Kristna. Ponte Augusti — Marga falu, (Ptolemaeusnak Zeugma, Mannertnek is ez a nézete.) E volt ez útirányban az első római telep a mai Erdélyben Vaskapu táján.
A mai Erdély földje nyugattól északkeleti irányban átmenetesen Várhelytől Tordáig; azon túl némelyek szerint a Marosvölgyön fel Szász-Régen—Beszterezéig; mások szerint Tordáról át Kolozsvár, Szamosújvár felé szintén Beszterezéig.	}	Sarmategete — Várhely, (Ptolemaeusnak Zarmisgethusa.) Ad aquas — fekvése ismeretlen. (Ptol. Hydata.) Petris — Barts falu. Germizera — Szászsebes, (Ptol. Zarmizirga.) Blandiana — tán Alvincz körül, de meghatározni nem lehet. Apula — Gyula-Fejérvár (Ptol. Apulum.) Bruela — Ényed, (Ptol. Marcodana.) Salinis — Torda, (Ptol. Salinae.) (eddig a Marsigli meghatározásai szerint.) Patavissa — fekvése ismeretlen, (Ptol. Patruissa.) Napoca, (Ptol. Napuca), Sponius szerint Kolozsvár, Mannert szerint Nyárádtő, D'Anville szerint Szamosújvár, Optabiana — Sáromberke, Mannert szerint Gerayeszeg. D'Anville szerint Dées. Largiana — helye ismeretlen, D'Anville szerint Bethlen, Mannert szerint Szász-Régen. Cersie — Alfalu (Gyergyóban), Mannert szerint Remete Marosszékbén. Porolisso (Ptol. Parolissum) fekvése ismeretlen, D'Anville szerint Beszterecz, Marsigli szerint Mikháza, Mannert szerint a Gyimes nevű útszorosnál volt. Itt volt határa a római Daciának az Antonínusok korában.

Harmadik irányban voltak:

Havasalfölde, ma Oláhország.	}	Drubetis (Ptol. Druphegis), Drivitz falu Szerbiában. Amutria (Ptol. Amutrium) Motra falu. Pelendona — Drosman falu. Castris nonis — Farkas m.-város mellett, (Ptol. nem ismerte.) Romula — Szlaviteshti mezőváros, (Ptol. nem ismerte.) Acidana — Almancshti, falu, (Ptol. Argidana.) Rusidana — Osztrov mezőváros. Ponte Aluti — Robesti, falu az Olt mellett (Ptol. Aluta.) Itt az út a mai Erdélybe ért:
Erdély.	}	Buridana — Verestoronny. Castra Tragana — Disznód körül. Arutela — Tamás körül. Praetorio — Szeben körül. Stenarum — Orláth, mások szerint Segesvár. Cedone — Szerdahely (Ptol. Comidana.) Acidana — Szászsebes, (Ptol. Ziridana.) Apula — Fejérvár.

¹⁾ Dr. Math. Petri Katanchich Orbis antiquus ex Tabula Itineraria quae Theodosii Imperatoris et Peutingeri audit, etc. Pars I. Budae. MDCCCXXXIV. X. fejt. 367—381 B. Lásd Sprunernek XVII. táblát.
 Megolvasandó ily című könyv is: Historisch-Genealogisch-Geographischer Atlas zur Uebersicht der Geschichte des Ungarischen Reichs und Seiner Nebenländer von Joseph Bedens von Scharberg — Hermanstadt 1847. Dritter Theil, Erste Karte: Zustand der Länder, in deren Mitte sich in der Folge die Ungern niederliessen zur Zeit der grössten Ausdehnung des Römischen Reiches gegen Norden.

Strabo 31 géta-dák várost és falut jegyzett fel, Ptolemaeus 44-t, a Peutinger hadi földabroszán a névazonosság és földrajzi fekvés nyomán alig találunk meg belőlök 22-öt, ellenben egészen új nevű várost és helységet 25-öt. Tudnunk kell, hogy a két első író az egész Dacia nevezetesebb városait adta elé, utóbbi azokat, melyek a mai Erdélybe vivő három római hadút közelében voltak. Annak kinyomozására, hogy ama városok s faluk helyein a maiak közül melyek fekszenek, a XVII-ik században Cellarius és Cluverius, később D'Anville, Mannert, Engel, Katanchich, Bedeus¹⁾, s egy név nélküli szász író²⁾, legújabbán pedig Justus Perthes³⁾ különbözőféle földrajzi és történelmi kísérleteket tettek, egyik az egykoru Itinerariumokat, másik Strabo és Ptolemaeus, harmadik Peutinger, Cluverius és Cellarius földabroszát használta, egyik ide, másik amoda tette ama városok, helységek fekvését, indulva a térképek rajzán, az adott távolsági mértékek s az itt-ott talált történelmi leírások és emlékek útmutató nyomán. Mindenik magyarázónál több a hozzávetés mint a valóság, a találgatás mint a bizonyos, a következtetés mint a történelmileg hiteles. Az elsőikkel czélt érni nem lehet: ásatás, buvárlat, iratos romok, emlékek felfedezése s azok tanulmányozása az erre vivő egyedül biztos út, s ha valaha sikerül is a helyfekvés meghatározása, kérdéseknél maradnak fenn: ha vajjon a Ptolemaeus által feljegyzett 12 új nevű város az ő és Strabo ideje között épült-e? neveik változtak-e meg, vagy az írók cserélték fel? Melyek voltak géta-dák, s melyek római alapításuak? Erről ők semmit nem jegyeztek fel. Annyi látszik, hogy Ulpia Trajana, Apulum, Napoca, Salinae, bár dák romokon, de kétségkívül rómaiak által épült, s Daciának a mai Erdélyt magában foglaló részében volt, a mi a következő czikk tárgya lesz.

Volt-e és melyik volt ezek közül a géta-dák korszakban a mai Kolozsvár helyén? E kérdésről az összes történetirodalomban nincs feljegyzés. Létezik azonban — a már fennebb említett — néphagyomány, a mi ha idővel felfedezendő emlékek vagy más adatok által biztos történelmi alapot nyer, tán tudunkra adja a Decebál

¹⁾ Az előbbi lapon idézett művében.

²⁾ Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde I. k. III. füz., Szeben 1845. 1—44. ll.

Összevetendő a Peutinger-földabroszról mellékelt kivonattal.

³⁾ *Spruner*, Atlas Antiquus sat. XVII. Tábla.

idejében e helyen volt védmű vagy város nevét, mely ha létezett, egyfelől maga Decebál által a Trajánnal kötött első béke következtében, másfelől — a mint hátrább eléjő — Traján által, utóbbi irtó hadjárata folytán saját győzelme, s az új szerzemény biztosításául kétségkívül leromboltatván : nem esoda, ha az irodalommal s művészeti emlékekkel nem bíró géta-dák nép bizonytalan létezésű védművének vagy városának neve is kiesett az idők emlékezetéből.

III. FEJEZET.

R Ó M A I K O R S Z A K.

— Kr. n. 106—274. —

A mint hagyományon s földrajzi és történelmi töredékeken alapuló homályos képnél nem egyéb az, a mit a dák népnek és földterületnek rómaiak előtti politikai, társadalmi és műveltségi állapotáról a történetírás felmútatni képes : a római korszakból éppen oly sok az írott történet, annyi a fényes történelmi emlék, a mi a polgári hatalom, művészi kéz s művelt ember-ész műve s egy erős politikai és katonai tartomány szerkezete határozott körvonalait mutatja, a miket az irodalom és a nagy emlékeket híven megőrző anyaföld fenntartott s a tudományszeretet újabb időben napfényre hozott.

A géta-dák nép itt-létezése anyagi és szellemi nyomainak eltűnését a századok, műveltségök alatt álló foka, elkeseredett ellenállás után történt leigáztatásuk, s Rómának példátlan nagyravágyással és türelmetlenséggel párosult észfensősége, egymásra kölcsönösen hatva idézték elé. Társadalmuk egy-két egyetemes, erősb vonása világot vet műveltségökre, sejtünk engedi nemzetök mivoltát. Házaik — így mutatják a Rómában levő Traján-oszlop dombormetszései — többnyire rakó-fából, négyszögre készültek, a szögletek szeggel levén egybe foglalva; az ablakok kicsik, a híjuk törpék, deszkából valók; némely ház kerekded alaku vagy oszlopokra volt építve, mint a mi galambbúgjaink, ¹⁾ táborhelyeik, várerődítéseik

¹⁾ Engel, Commentatio sat. 199. l. XVIII. tábla.

hasonlítottak a feljül hegyezett deszkából s czövekekből készült török-palánkhöz ¹⁾; némelyik négyszögre rakott fagerendákból állott ²⁾, városaikat rendetlenül egybehalmozott, közben-közben tornyos kőfalak vették körül ³⁾, némely irók szerint váraikat négyszögü kőből is építették ⁴⁾.

E könnyü építkezés, a hadviselő felek egymás megsemmisítésére törekvő szelleme s a római és dák katonaság kölcsönös bosszuja indokolják azon tényelődást, hogy Traján második hadjáratkor a dák székvárost ⁵⁾, mely némely történetirók szerint fából, mások szerint kőből volt építve, felgyújtotta s a földdel egyenlővé tette ⁶⁾. Julianus, Caesárokról írt művében azt mondatja magával Trajánnal, „hogy ő a géták (dákok) bosszantásai miatt kezdett ellenök háborút, az Ister melletti népeket megtámadta, öt év alatt semmivé tette s egészen eltörölte ⁷⁾. E lett sorsa a dákok lakhelyeinek az ország hosszában és szélében ⁸⁾; maga a nép ügyét veszve látván, felgyújtotta hajlékait s méreg és fegyver által vesztette el, vagy foglyul adta magát ⁹⁾; sokan nőtől, gyermekestől, barmostól együtt elköltözni kényszerültek ¹⁰⁾.

Ez élénk színezés alapulhat inkább Róma népének és iróinak dicsekvési hajlamában, mint valódi tényeken, sőt abban is, hogy római diadaloszlopra római művész keze a nemzeti hiúságnak hizelegve véste; a történelem is eleven példákban mutatja, mily nehezen írthat ki egy népet fegyver s bár a legsúlyosabb szolgaság is; de az bizonyosan áll, hogy Traján a géta-dákokat éveken át gyöngítette, fogyasztotta, kibujdosásra vagy önként beolvadásra kényszerítette; földjükön új telepeket, gyarmatvárosokat alapított, azokba az egész római birodalomból végtelen sokaságu népet hozott be, kikkel a földet miveltesse, városokat építtessen ¹¹⁾, s mint

¹⁾ *Engel*, Commentatio sat. 202. l. L. tabla.

²⁾ „ „ „ 202. „ IV. „

³⁾ „ „ „ 202. „ LXXXVII. tábla.

⁴⁾ „ „ „ 203. „ L. LVI. „

⁵⁾ „ „ „ 185. „ CI. CVI. CIX. „

⁶⁾ „ „ „ 226. „

⁷⁾ „ „ „ 189. „

⁸⁾ „ „ „ CI. CVI. CIX. tábla.

⁹⁾ *Heyne* leveleiből, *Engel* idézett művében 32—33. II.

¹⁰⁾ „ „ „ „ „ „ „ „

¹¹⁾ *Entropii*, Breviarium Historiae Romanae cum Metaphrasi Graeca

Julius Caesar írója a rómaiak politikájáról szólva megjegyezte: a legyőzötteket engedelmességben tartotta¹⁾, fővárosává Sarmisegethusa géta-dák főváros romjain épült s a maga nevét viselő Ulpia Trajana Sarmisegethusa városát tette²⁾. El lehet mondani, hogy a tartománynak csak neve, a faluknak és városoknak romjai, a népnek szétszórótt töredéke maradt fenn, csaknem beolvadt a szintoly művelt mint hatalmas világváros nagy államtestébe.

Nevezetes, a mit Róma Senatusáról s népéről két nagy író mond. „A rómaiak politikája a volt — írja Napoleon — hogy a meghódított területen a földmivelő és katonáskodó népet szaporítsa³⁾”. Mommsen szerint pedig: „az ő hadviselési és hódítási politikájuknak, valamint alkotmányuknak alapja és végcélja a volt, hogy a birtokos római polgárok számát minél nagyobbra neveljék. A legyőzött nép községeinek vagy egészen belé kellett olvadniok a római földmivesek osztályába, vagy ha e szélsőségig nem ment el a dolog, nem róttak ki rájuk hadi sarozot, vagy meghatározott adót, hanem földbirtokaiknak rendesen harmadrészéről le kellett mondaniok, a hová aztán római földmivesek telepedtek. . . . Sok nép volt győztes és hódító, mint volt a római, de úgy mint ő, arca verejtekével s ekevasával egy sem tudta sajátjává tenni s mintegy másodszer meghódítani a fegyverrel nyert földet⁴⁾”.

Hogy a rómaiaknak a mai Kolozsvár területén ily politikai, és katonai telepítvényök volt, az itt átmenő hadi utak, az Ó- és Új-vár majd minden pontján, a város határán és közelében több helyen, a föld mélyében és felszínén, romok közt és szabadon elszórva talált fedécserepek, vízesövek, jegyes és jegy nélküli téglák, edények, eszközök, fegyverek, érmek, fogadalmi táblák és koporsók szóval: számtalan iratos és iratlan emlék, irodalmi adat és a századokról századokra átszálló hagyomány kétségtelenné teszik. Sajnos, hogy a város és határa területe régészileg tüzetes kutatás és

Pataui etc. Recussit etc. Henricus Verheyk. Lugduni Batavor. MDCCLXXII. Lib. VIII. Sect. VI. 374. l.

¹⁾ *Napoleon*, Julius Caesar Története stb. MDCCCLXV. 21. lap.

²⁾ *Neigebaur*, Dacien. Aus den Uiberresten des Classischen Alterthums sat. Kronstadt sat. 1851. 19. lap. 3. 4. 5. 6. 126. l. 7. 9. számú feliratok.

³⁾ *Napoleon*, Julius Caesar Története sat. 92. l.

⁴⁾ *Theodor Mommsen*, Römische Geschichte, Erster Band sat. Vierte Auflage, Berlin, 1865. 187. l.

tanulmány tárgyává téve még nem volt, s így — a mennyire nem szakértő teheti — nekem kell teljesítnem a régész, s a mennyire ismét az ilyképen megállapított régészeti hiányos eredmények engedik, a történetíró tisztét. Mi más lett volna művem e része, ha a Kolozsvár helyén volt római telepek mint az alsó-ilosvai álló táborhelynek oly áldozó, éles figyelme és készült tanulmányozója¹⁾ akad, s az ott egybeállítva levő tanulmányi anyaghoz hasonló áll vala rendelkezésemre. Szomorú, hogy nincs így; a nagy vagyon és műveltség ez életteljes központján nem akadt oly régészetkedvelő, a ki ezt megtegye vagy tétesse! De ez engem nem ment fel történetírói kötelezettségem alól. A közönség megvárja, hogy a mi a maig történt felfedezések alapján tudható, elmondjam, s nekem meg kell felelni e jogosult várakozásnak. Hadd legyenek tehát mind egy csoportba gyűjtve a könyvekben, emlék-romokban és más leletekben valamint a hagyományokban és éltés emberek tudatában élő adatok.

Kiindulás-pontunk a hídkapu és Ó-vár.

A hídkapun — nincs kijelölve külsőn, belsően s mely helyen — írja Lazi²⁾ két feliratos kő van, egyik hátrább lesz adva, mint oda tartozó, a másiknak Seivert olvasása szerint magyar értelmé ez: *Publius Aelius Daciánusnak, (Lazi szerint: Trajánusnak). Élt*

¹⁾ *Torma Károly*, Erdélyi Múzeum Évkönyvei III. köt. I. füzet. Kolozsváratt, 1864. 10—67. II. I—XIV. kőrajzu magyarázó táblával. Régiségkedvelőknek élvezetes és tanulságteljes mű.

²⁾ PVBLIO TRAIANO (*Tröster is így írja 454. l., csak nála élől még ott van*: D. M. Seivert: DACIANO) VIX. AN. XXVIII. FIL. ET AEL. LIBERO ALVMNO. V. A. III. P. AEL. DA. [*Trösternél s Seivertnél*: CIANVS DE. ET. AEDIL. COL.] F. C.

Wolfyongus Lazius, Reipublicae Romanae in exteris Provinciis bello acquisitis constitutis Commentariorum Libri duodecim etc. Francofurti ad Moenum, MDXLVIII. XII. könyv. 930—31. II.

Seivert olvasása szerint:

[*Publio Aelio Daciano (Lazi szerint: Trajano) Vixit Annis Viginti Octo, Filio et Aelio Libero Alumno, Vixit Annis Tribus, Publius Aelius Dacianus Decurio Et Aedilis Coloniae Faciendum Curavit.*]

Joannis Seivert, Cib. Transilv. Inscriptiones Monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea. Vienna 1773. 84. I. CXIV. szám.

Tröster, 454. l.

Neigebaur, 233. I. 2. sz.

huszonnyolcz évet. Fiának és Aeliusnak mint szabaddá tett fogadott fiának. Élt három évet. Publius Aelius Dacianus, a Colonia főnöke és aedilise állíttatta.

A Kis-Szamos vagy malomárok szabályozásakor, annak medrében, a hídkapu iránt csonttal telt nagy földedényt¹⁾ s egy feliratos követ találtak, melyet Literati Nemes Sámuel a régi hídkapui előbástya helyén levő háza falába rakatott s mely hátrább szintén közölve lesz. 1870-n a belső kapubástya lerontásakor négyöt száz éves sötétségéből iratos felével falba berakott emlék-kő került elé, melyet hátrább ismertetek. A hídkapun belől egy házépítés alkalmával — nincs kijelölve : melyik? — durva mívű 4' magas bronz Venus-szobrot²⁾, 3' magas 2' széles emlékkövet találtak, melyre egy dombormívű szarvasfő volt vésvé, mellé hosszú öltönyű nő-alak s egy nő-fő, sok római fedélcserépet s római kőfalrakást a mész közé tört cserépdarabokkal, az ismert római cze-menttel rakva³⁾.

Az Ó-várba bemenve a falakban és falak környezetében, a vár területén szerteszt, ház-alapok, pinczék, kútak ásása alkalmával hol a föld felszínén, hol annak mélyében számos feliratos követ találtak, melyeknek megemlítése hátrábbra való, kettőnek azonban itt van helye. Az elsőt több kőfal-iratokkal együtt báró Jósika Jánosné küldötte fel Bécsbe Steinbüchel bécsi muzeumi igazgató-
nak s ennek kéziratából lőn az másolva 1817-n, lelhelye az Ó-vár melléke, a felirat ez :

*A nagy Ceresnek szentelve, Januarius, ezen udvar és gabnarak-
tár vidám rendezőjének üdvéért, a ki — — — —*⁴⁾

A másodikat szintén ott egy pincze ásása alkalmával — a hely
nincs megnevezve — 1791-n május 12-én találták, melynek feliratát

1) Neigebaur, 231. l. 49. sz.

2) Ugyanaz 228. l. 39. sz.

3) „ 228—29. ll. 40. 41. 42. sz.

4) CERERI AVGVSTAE

SACRVM

PRO SALVTE IANVARI

HILARIS DISPOSITORIS

AREAE ET HORREIHVIVS

QVI — — — —

— — —

Szathmári P. Mihály elolvasta, leírta, s később a követ megszerzésén, külső magyarutezai majorjába vitette. E helyen ma főhadnagy Szabó Ferencz úr nyári mulató-kertje van; ott van a kő is, de már csak egy része olvasható. Torma Károly első, ki azt közölte, után téve azt is, a mi Szathmári P. Mihály korában még olvasható volt.

A felirat kiegészítve ím ez :

Lucius Aelius Aurelius Commodus Caesar imperatornak, a kegyesnek, boldognak, felségesnek, Sarmaticus-, Germanicus-, Maximus Brittanicusnak, Aelius Constans procurator tízedosztálya (decuria) s Julius Pa — — — [hivatali állása kivételten] iránti tiszteletből, Maximus Januarius a Colonia augurja és Julius Flavius Germanicus, annak főnöke (decurio), mit a sereg szárnyosztályai ígértek vala, maguk költségén állították. A hely a tízedosztály végzéséből lőn adva¹⁾.

Ott találtak néhány évtized előtt egy víztartó medenczét s avval kapcsolatban egész vízvezetéki hálózatot, melyek hátrább tüzetesen elő lesznek adva. A régi Domokos-szerzetbeliek — ma szent Ferencz-rendiek zárdájában is volt hajdan három fel-

1) IMP Δ CAES Δ I Δ AELIO
AVREL Δ COMMODO
P Δ F Δ AVG. Δ SARMGER
MANIC Δ MAX Δ BRITT Δ
OBHONOREMDEC Δ
AELCONSTANTIS
PROC Δ EIVSET Δ IVL Δ PA
/ATLANI QVONØM
//// AXI Δ IANVA
///// Δ COL Δ ET
//////// VVS

[Imperatori Caesari L. Aelio Aurelio Commodo Pio, Felici Augusto Sarmatico Germanico Maximo Brittanico, ob honorem decuriae Aelii Constantis procuratoris ejus et Julii Pa (l.?) atiani quondam [hivatali állása] [M]aximus Januarius [augu]r Coloniae et Julius Flavius Germanicus decurio Coloniae quod decuriones alares promiserunt pecunia sua posuerunt. Locutus datus decurionum Decreto.]

Torma Károly, Archaeologiai közlemények IV. kötetében a 14—15. ll. közölte a Szathmári P. Mihály jegyzetei után.]

A következő sorok, a Szathmári olvasása, ma már nem látszanak:

DEC. Δ COL. Δ QVOD BC
ALARES PROMISE
RVNT Δ PECVNIASV
A Δ POSVERVNTLD.
D Δ D Δ

iratos kő, egyiknek előadási helye hátrább van, a más kettő¹⁾ ide tartozik.

Seivert olvasása szerint az egyiknek értelme ez :

„A halottak istenült lelkeinek. Aurelia Aureliana. Élt XVII évet. Fia Aurelianus Marianus egy évet, négy hónapot.“

A másodiknak ez : *„Fortunának, a fennségesnek, Cajus Aurelius Attilianus, Auraria Procuratura. (Lazinál : császári proconsul).“*

Szintén az Ó-várban a most Tauffer-féle szögletház alapja ásátásakor 10—12 láb mélyen, négyszögre faragott asztalnagyságu köveket — quader — találtak, melyek aprójából a legszebb falszinbe való vízvető köveket faragták, nagyját mint valami természetes sziklatömeget alapnak hagyván; ugyanazon ház építésekor a mondott mélységben csatornát, mely egy irányban a piaczi nagy templom, másban az ó-vári piacz felé vonult²⁾; a piaczi templom mellett északra levő, ma Tauffer Károly háza alapjában 1822-n egy második medenceze és fürdő romjait³⁾; ugyanott 1847-n a kapubejárásnál balra egy kőfal-alap ásásakor fogadmányi oltárt, mely egy szakállos férfit ülve ábrázol, balkezében kehely, középben gyerek, szőlő-gerezdet tartva kezében, mellette fátyolozott fejű nő; ismét öt roppant nagyságu sisakos főt, 1 $\frac{1}{3}$ hüvelyk magas ón tekegolyót beleöntött vasfogantyúval, régi kőfalrakást, egy márványfőt, melynek művészi hajzata még akkor is látszott⁴⁾; 1845 táján

1) D. M.

AVRELIA AVREL. VIX. AN. XVII

AVR. MARIANVS FIL. EIVS.

VIX. AN. I. M. I. III. AVR.

BABVS VET. PATER P.

FORTVNAE AVG. C. AVRELIVS

ATTILIANVS PROC. AVG.

Az AVG végső szót Seivert AVR-nak
AVRARIANAK olvassa.

Lazi, XII. k. 930—31. II.

Tröster, 454. I.

²⁾ Tauffer József, ma is élő háztulajdonos előadása után.

³⁾ Alább le lesz írva.

⁴⁾ Neigebaur, 228. I. 29. 30. 31. 46. sz. utóbbi egykor gr. Kemény József birtokában.

[*Dis Manibus Aurelia Aureliana,
Vixit Annis XVII. Aurelius Marianus
Filius ejus vixit annum unum,
Menses quatuor, Aurelius Balbus
(Lazinál : Babus) Vctorianus Pater
posuit.* —————

*Fortunae Augustae Caius Aurelius
Attilianus Procurator Aurariae (La-
zinál : PROC. AVG. Proconsul Augustus.)]*

Seivert, 120. I. CLXXII. sz.

Neigebaur, 224. I. 4. sz. — Tröster, 454. I.

Monostor utczában — *a találás helye nincs feljegyezve* — egy 1½ m. magos s 29 m. széles csigamészke fogadmányi oltárt, mely ezelőtt a Schütz-kertben volt, ma az erdélyi Muzeum birtokában van, ily feliratu :

A legjobb, legfőbb Jupiternek Aelius Maximus jós jeltre állította¹⁾; a görög katolikusok belső szénutczái papi telkén az egyház táján, egy hosszukó alaku kő-névlajstromot, melynek oldalirása feljülről lefelé jövő betűvel ím ez : *Irta Zoilianus'*, mely a papi lakház udvar felőli keleti oldalába van berakva²⁾; ugyan ez egyház

1) I. O. M.
EX VISV
P. AELIVS
MAXIMVS.

[*Jovi Optimo Maximo ex visu Publii Aelius Maximus.*]

Torma Károly, Archaeologiai közlemények, IV. kötetében a már idézett helyen.

2) *Neigebaur*, 225. l. 11. sz.

ZOILIANVS SCRIPSIT — látható alább oldalvást.

SEVERO ET QUINTIANO COS	NOMINA SASIANORVM	
GERMANVS	S — RIRAR . . AES	Z
TATTARIO	EPIPODIA MATER	O
ERMES	VALENTINA	I
DIZO	AVGVSTA	L
CAIVS	ASCLEPIODOE	I
HYIVS	TIBERINA	A
ZOILVS	MAXIMIAN	N
VALERIVS	TZINTA	V
ZOILIANVS	IVSTIAN	S
CRESCENS	CORNIPICIA	S
EPTALA	LONGIAN	C
VLPIVS	CORNELIA	R
MVCIANVS	VERA	I
CARVS	HILARA	P
SVRI	GREGA	S
TZINTO	RVPINA	I
LONGIMANVS	VICTORINA	T
VLPIANVS	PAVLA	
IVLIVS		
ERMES		
AGRIPPINVS		
VALERIAN — —		
CVRIN — — —		
REV — — — —		
CO — — — —		
V — — — —		
— — — — —		

mellett egy hat lábnyi magas homokkőből faragott férfi alakot, mely öltönyének felemelt előrészében szőlőt s kerti gyümölcsöt tart; fején edény helye látszott, a mi, valamint a kéz és láb is meg volt csonkítva, jobbában sas, bal lábánál balta-forma, melyen villám vonul alá a balkarig¹⁾; tovább azon egyház melletti telken 1846 őszén, midőn Kremer nevű kereskedő új épület-alapot ásott, tíz láb mélyen egy homokkőből durván faragott magas férfi alakot széken ülve²⁾; belső szintecza déli során régen Winkler-ma Grois-háznál — pince építés alkalmával hét nyolcz láb mélyen roppant nagyságu faragott köveket, melyekből részint falszinbe való vízvető köveket vágattak, részint újból az alapba rakták³⁾; a belső Torda-utczában a régen báró Jósika-ma Schütz-háznál pince építés alkalmával 10 láb mélyen televény földben egy °76 m. magas °91 m. csigamészkö fogadmányi oltárt, mely ma az erdélyi Muzeum birtokában van, felirata ez : *„A győzedelmes Vénusnak, Aurelius Umbrianus, a szabadító Colonia-főnök, szent fogadalmát önkéntes hajlamából teljesítette“*⁴⁾; az országház udvarán, hol most a kir. főkormánysház hivatal-helyisége van, mely épület hajdan a Jezsuiták Collegiumáé volt, 1845—1846 táján ásás alkalmával 12—14 láb mélyen egy °29 m. magas °13 m. széles és °23 m. magas °17 m. széles csigamészkö fogadmányi oltár töredékeit, melynek párkányzatát virágmetszések díszítik, a kő ily feliratu :

*„Végzés következtében — — — Aurelius
a Colonia augurja — — — —“*⁵⁾

¹⁾ *Neigebaur*, 227. l. 27. sz.

²⁾ Ugyanaz 228. l. 28. sz.

³⁾ Élő szemtanuk.

⁴⁾ VENERI

VICTRICI

AVR ▲ VMBRI

ANVS ▲ VIND

DEC ▲ V ▲ S ▲ L ▲ M

[*Veneri Victrici Aurelius Umbrianus. Vindex Decurio. Votum Solvit Lubens Merito.*]

Torma Károly, *Archaeologiai közl.* IV. köt. 15. l.

⁵⁾ // // // // // // NIAE

// // // // // DE DEC ▲

ÆAVREL // // // // //

ANVS ▲ A // // // // //

[*niae /// de /// decreto ///// et Aurelius ///* vagy megfordítva : *et Aurelius /// anus a[ugur coloniae /// de decreto.]*

Torma Károly, az előbbi helyen.

Neigebaur, 225. l. 10. sz.

Ugyanott találták egy 3' 11" magas szürke márványkőből való egész dombormű keretét, melynek felső párkányán jobbról le melléig ép madár áll, erdélyi sasainkhoz hasonló, balról egy fodrokba szedett dús hajzatu nő-fő; e rész 1' 4" magas és széles, szöglete azonban le van törve, s együvé tartozásukat csak a ráillesztés után ismerhetni meg¹⁾); most került még hozzájuk egy kemény égetésű, négyszöglábnyi, 2" vastag, egyik szögletén csonka téglá, a mi szintén rómainak látszik, a legio-szám azonban hiányzik. Ma mind három a muzeum birtokában van. Az egykor gróf Bánffy József-féle, ma orvostudor Szabó József házánál, a tanácsháznál és minoriták templománál talált római romokat hátrább adom elé. A gazdasági egyesület kertében, az úgynevezett *Czigány-sor* megett 1859—1860. egy kút ásása alkalmával 12—14 láb mélyen egy rendkívül nagy, durva mívű, szürke gránit kő-koporsót, s a benne levő földvegyülékben néhány darab pénzt és kisebb értékű régiséget, később ismét sok kisebb-nagyobb különböző alakú kőkoporsót sorban — úgy mutatják a nyomok — az út hosszában egymás mellé helyezve találtak²⁾); ez irányban nyugatra a tordai úton átmenve a Brühlné — ma Thoroczka-féle háznál három kőkoporsót, egyiknek a fedelén egy nő- és egy gyermek-alak volt, az utóbbi kezében kehely; a munkások összetörték, mielőtt az építető észrevette volna; ugyan azon irányban nyugat felé a Biasini-vendéglő építésekor 10—12' mélyen, 3' széles, 2' magas sarcophagot: fedél és alj együtt, felirat nélkül, benne hamvveder volt. A város éjszaki határ-részében a Nádas bal partján jött el, s az újonnan épült vasúti indóház nyugati végénél csapott át délnek az úgynevezett római út, melynek nyomai az alapfalak ottani lerakásakor teljesen letakarva látszottak. Az indóháztól észak-keletre 1869-n 6—8' mély, 3' 3½" magas, derekánál 1' 4", a párkányzatnál 1' 7½" széles fogadalmi táblát találtak, melynek párkányzata fél körívbe zárt rózsákkal van díszítve s hármassal homorú mélyedés választja el a kőlapoktól. A felirattól balra levő oldal való módra van kivésve, mélysége 5", hossza 2', szélessége 10"; talán a megtiszteltnek szobra volt bele illesztve; a kő hátulsó lapja durván van hagyva,

¹⁾ *Neigebaur* idézett műve, 227. l. 20. 21. sz. alatt a kettőt feleserélte; a nő-fő ugyanis csak 1' magas és széles, a másik ellenben 3' magas.

²⁾ Egynek alakja látható a RAJZOK illető tábláján.

a mi azt mutatja, hogy az egykor valamely épület oldalába volt berakva. Az írásban a pontok helyét acanthus-levelek képezik. A felirat értelme ez : *„A legjobb és legnagyobb Jupiternek, Cajus Julius Constans Pontifex lelki üdvéért, Cajus Julius Marcus fogadását szíve önkéntességéből teljesítette.“*¹⁾ Ugyan ott régi római pénzeket is találtak. A nagy utczában a régi Gyulai-féle, később úgynevezett Haller-kertben, évtizedekkel ezelőtt néhány lábnyi mélyen római sirkő került felszínre, a mi azt gyanítatja, hogy az út itt haladt el s a telepet — *colonia* — érintve, vagy tán átmetszve, a déli kapun túl mindjárt keletnek hajlott a gazdasági egyesület érintett kertje felé; tovább, ez irányban a Kövespad nevű határ-részben régen úgy mint a közelebbi időkben szintén számos kőkoporsót találtak, melyek közül egy Hintz György ágostai hitvallású első pap magyar utczai kertében²⁾, másik 7' 11" hosszú, 3' széles a Pákei-féle majorban van s itató vállunak használják³⁾. A római út e tájon két felé hajlott, egyik ága Békás patak mellett Györgyfalva és Rőd felé Tordának, — mit a nép most is Traján útjának hív, — a másik Szamosújvárnak tartott; az első irányban a kirakott út nyomai ma is látszanak; a békás pataki út mellett jobb kéz felől talált 1861-n Czukor Sámuel egy nagy koporsó követ, s benne koponyát és arany fülbevalót, küljebb néhai Pataki József több év előtt szintén hasonló követ⁴⁾. E tájatt a Kövespadon találták, korábban az unitárius főtanoda könyvtárában volt, ma azonban rendeltetése valódi helyére — az erdélyi Muzeumba szállított azon 4' 4" magas és 3' széles szép dombormívű követ, mely egy nő mellett álló s kezében korsót tartó férfit ábrázol, a nő jobbjaiban serleg

¹⁾ I. O. M.

[P]RO SALVTE

[C.] IVL. CON

[S]TANTIS

[P]ONT[1]F[ICIS]

C. IVL.

MA[R]CVS

V. S. L. M.

[*Jovi Optimo Maximo. Pro Salut:
Caji Julii Constantis Pontificis. Ca-
jus Julius Marcus. Votum Solvit Lu-
bens Merito.*]

A „*Kolozsvári Közlöny*“ 1869-ik évi 52. számából.

²⁾ Élő szemtanuk.

³⁾ *Neigebaur*, 227. l. 26. sz.

⁴⁾ Élő szemtanuk.

van, baljában antik tükör¹⁾); egy 4' 7" magas, 2' 3" széles dombormívet, melyen szintén egy nő-alak van, jobbjában meritő edény, baljában serleg, maig a Pákei-házba berakva²⁾), ismét három egyént ábrázoló más szép dombormívet, melyek egyike támlaszékre dülve, baljában serleget tart, a közbelső mindkét kezében golyót, kis ujjakon gyűrű van; a harmadiknál keveset lehet a faragványból kiismerni; végre egy — szintén a Kövespad határrészben talált — három-lábu lábas előtt álló hosszú öltönyű alak³⁾), ugyan a Pákei-háznál egymás hasonló alak dombormívi alakban kifaragva⁴⁾).

A piaczi templomnál talált s feljebb érintett régiségekről van egy szakértőtől irt hirlapi közlemény, mely a Neigebaur által közlött adatokat mintegy kiegészítvén, a Kolozsvár helyén volt római telepítvény ismertetésére lényeges ujjmutatásokat foglal magában. 1822. nyarán — így kezdődik a közlés — a piaczi templomtól észak felé 5—6 ölnyi távolságra egy pincze ásásakor három lábnyira egy második kövezetre akadtak, ezen alól romladék és vastag réteg televényföld volt; valamivel alább a harmadik kövezetre, mindkettő kised kerek vízi kavicsból volt rakva. A harmadik kövezet alatt különféle roncsalékokat találtak u. m. széttört, kemény égetésű, széles téglákat, hasonlókat azokhoz, melyenkből a római telepvarosok építve voltak. E téglákat csak azért nem mondhatni teljes bizonyossággal rómaiaknak, hogy az illető római legio szám-neve nem volt rajta.⁵⁾ E téglaroncsalék és televényföld között elsőben egy tíz lábnyi hosszú, felső keskenyebb végén 9" átmérőű összeomlott oszlopra akadtak; ettől nem messze még hat kisebb különböző átmérőű oszloptöredékre, melyek egymástól szabályszerű távolságban voltak; némelyek közülök hosszason voltak a külmonostor-utczai úgynevezett Haller- vagy népkertben, egy maig a köztemetőben látható; a fenék-alap négyszögre faragott közönséges szürke márvány padolat volt, melynek egyik oldala hosszában dél-keletről észak-keletnek tartva magas, széles faragott kőtalapzat — *Lage* — vonult el, valami összeronthatatlan anyaggal — *Kitt* — egybe foglalva. E kőrakás belső oldalán a kövezett

¹⁾ *Neigebaur*, 227. l. 22. sz.

²⁾ " 227. " 23. "

³⁾ " 227. " 24. "

⁴⁾ " 227. " 25. "

⁵⁾ Csak azért nem lehet tagadni. Van felírástalan római kövelég.

padolat felé három lefelé vivő grádics volt, s három-három lépés távolságra négy $1\frac{1}{2}$ láb magas, négy oldalra, két-két láb széles és hosszú talapzat — *Acropodium = Postament*. E grádics-vonallal szemben, egy, az elsővel párhuzamban monó magasabb talapzatra akadtak, de a melyet nem lehetett kiásni, mert az a szomszéd épület alá nyult be. Minthogy a talált oszlopzatok közül, átmérőjükről s magasságukról ítélve, némelyek a toskanai, a szoborfejecskék ellenben csigaalakjoknál s levélgazdag díszítésöknél fogva a korinthusi szobor-rendhez tartozónak látszanak : azt lehet következtetni, hogy a felfedezett épület vegyes vagyis összetett építési modoru volt. Az oszlopok feletti ívezetek — *Arcade* — némely megtalált töredékein sem díszítés, sem egyéb figyelemre méltó nem volt. Oldalfalakra nem akadtak; de a mint a lábpadozatot felbontották a végre, hogy az abban levő szürke márványt építési anyagnak felhasználják, alatta földdel megtelt három láb magas csatornát találtak, melynek feneke és oldalfalai szintén négyszögü faragott kőből voltak rakva, a két grádics-vonal — *Treppenlinie* — közepe táján délkeletről északnyúgatnak ment a Szamos folyam mellé, s úgy látszik, a vár északi falai mellett elfolyó malomárok — Kis-Szamos — alatt annál sokkal messzébb kiterjedett. A csatornában hat hüvelyk átmérőü, keményen kiégetett eszerépesöveket találtak, melyek oly kemény kötő anyaggal — *Kitt* — voltak összefoglalva, hogy csak törve lehetett szétválasztani. E romok közt találtak néhány rézpénzt is, melynek egyik lapján Philippus Augustus Arabs császár mellképe és neve volt — uralkodott Kr. u. 244—249-n, — másikon az írást nem lehetett olvasni; egy valódi római eszeréplámpát, három hüvelyknyi hosszú kisdéd réz bikát, egy sárga réz gyertyatartó-kart, egy kőből való Pán-mellképet s két kőből való tört főt. E darabok közt legnevezetesebb a bika, mely sárga rézből van öntve, de a földben egészen megfeketült. Testalkatára nézve ez állat a rövid testü fajhoz tartozik, rendkívül izmos, teste ereje élesen ki van fejezve, feje kicsi, vastag, homloka körül a szőre fodor, de szabályos mint ha ki lenne fésülve, szarvai közép nagyságuak, inkább kisdedek és eléfelé hajlók, fülei hegyesek, nyaka lecsüggő és széles; állása ím ez : teste jobbra hajolva, feje baloldalára fordítva, első jobb lába felemelve, mintha mozdulni akarna, lombos farka S betü-alakulag kondorodik fel jobb oldalról a hátára, hol a gerincezen galambserótnyi mélyedés van. Ehhez

egészen hasonlót közöl b. Hohenhausen Daciáról irt műve utolsó lapján¹⁾; az mózaik alaku fekete és fejér apró gypsz koczkákból volt kirakva s 1767. Károly-Fejérváratt a hajdani Apulum romjai közt találták. Némelyek azt — jegyzi meg a közlő — az egyiptomi Ápisnak tartják; alakja valóban gyanitatja is; mások az átváltozott Jupiternek vélik; de ez esetben vagy Európának kelene a hátán, vagy neki fekvő állapotban lenni; meg mások a persa Mithrásznak gondolják, a mire a rómaiaknak a persákkal volt egybeköttetésök s harczaik mintegy ráútnak, annyival inkább, mivel tudva van, hogy a skytha népesalád, melynek egyik ága — az agathyrzek — e vidéken laktak, persa isteneket tiszteltek. Azonban ez, minden mythologiai jelentés és a lelet helyére való tekintet nélkül, egyszerű díszítés is lehetett. . . A Pán-mellkép szürke márványból volt 1½ láb hosszú, 1 láb széles dombormű alakban, alakja férfias, teljes, homloka magas, a fő tetején egy szarvacska, ép állapotban, a másik a kiásásnál megsérült; teste erőteljes, melle széles, húsos, csontjai a csipőtől lefelé szőrösök, kecskelábbal végződök; jobb kezében korbács, egy fatörzsre támaszkodik, baljában pástorbot, mely felül püspöki pálcza alakjában meg van hajtva; a fejénél jobbról nádsíp áll. A mű erőteljes, de nem finom. Az egész ép állapotban volt. . . A lámpának agyaából készült madár alakja van, milyennel a gyerekek játszanak, fenn a közepén borsó-nagyságu lyuk, lába gömbölyü, egyik vége eltörve, karja hasonlít a közönséges gyertyatartókhoz, melyek apáink korában is voltak²⁾.

E közleményben ismertetett leleteket némi különbséggel Neigebaur is érinti, sőt egy párral többet említ.

Ez alap-ásásnál — úgymond — több nagy oszlopot találtak, melyek most — 1851. — a köz sétányon láthatók; továbbá egy szép mívü 2¼ hüvelyk hosszú bronz bikát, mely keresdi gr. Bethlen Gábor birtokában van; egy 4 hüvelyk magas szakállos bronz mellszobrot: egy más 2½ hüvelyknyi ifju arczu mellszobrot; egy harmadik 3¾ hüvelyknyi női mellszobrot, homlokán diadem volt, mellén sas, utóbbiak a bethleni gróf Bethlen József birtokában;

¹⁾ Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen sat. Wien, gedruckt bei Johan Thomas Edlen v. Trattnern sat. 1775. 148. l.

²⁾ Unterhaltungsblatt für Geist, Gemüth und Publicität Nro 14—15 vom 22-ten Sept. 1837. Verl. Gött. in Kronstadt.

két bronz fejszét; egy hasonló szép mívű hegyes fokut, ezek gróf Kemény József birtokában voltak¹⁾. Gróf Keménytől vette-e adatait, vagy valamely kéziratból, nem írja meg; de a két közlés mint két különböző helyről származó, egymást hitelesíteni s kiegészíteni látszik, miután a fő dologban egyezvén, a részleteket egyik egy, másik más oldalról világosítja meg.

Ide igtatom élő szemtanuktól kapott értesüléseimet is.

Gaiser Antal élénk emlékezetű öreg úr, az erdélyi kir. főkörmányszék mellett egykor építészeti igazgatósági segéd, előbb mérnöki, majd igazgató-segédi minőségben Kolozsváratt szinte negyven évi hivataloskodása alatt az építések témérései, tervek megvizsgálása sőt néhány nagyobb építés személyes felügyelése alkalmával szerzett tapasztalatait kérésre szíves volt elbeszélni; közlöm azokat, mint a melyek az előadottak közül némelyeket megigazítanak, másokat megerősítenek, s általában az itt volt római várostelepre nézve sok felvilágosítást adnak.

Midőn 1845 körül az Ó-várban a Sztáncsai-féle szegletházat felügyelete alatt építették — így szólt egy beszélgetésünk alkalmával — a pinceásatásnál 2° 6'' mélységben bolthajtásra akadtak, a mi a legkeményebb ezementtel²⁾ volt rakva; hogy a ház alapját a szilárd ép földig levihessék, át kellett azt törni, a mi iszonyu munka volt; mikor áthatottak rajta, egy öl és három láb üregű pinczének vagy szobácskának találták. A ház előtt ki a piacz felé szintén azon mélységben, kővel kirakott víztartóra akadtak, melyből a esők a piaczi templom, a Vokál- és Mikes-féle házak felé ágaztak el³⁾. Böhm János építész úr is hasonló tapasztalatáról értesített.

¹⁾ *Neigebauer*, sat. 228. l. 32—38. sz.

²⁾ A ezement mészből és homokból vegyített habarék. A meszet vagy tengeri csigákból vagy más alabástrom s ahoz hasonló kőből égették, mely utóbbi gyanta-mésznek [*Gyps-Kalk*] is hivatik. A homok közül a vízi homok vagy az úgynevezett fővény — *arena* — a legalkalmasabb. Ezt többnyire csak tiszta vízzel elegyítették, szaporaság okáért $\frac{1}{3}$ vagy $\frac{1}{4}$ rész homokot is kevertek közé. *Gautier* francia királyi mérnök: Az utak és utcák építésének módja. Fordít. *Kovács Ferencz*, Pozsonyban és Kassán 1778. 25—64. ll.

³⁾ Ez előadást hitelesíti *Gautier*nek a római utak s földalatti csatornák építéséről való előadása. „A római utakat — így ír ezekről — oly keményen rakták ezementbe, gömbölyű kövekből s tégladarabokból összekeverve, hogy az a legerősebb kőrakást képezte, ebből a legserényebb munkás egy óra

1837-n — úgymond — az Ó-várban Győrfi nevű pléhes házánál építvén : 10 láb mélyen egy szobára akadott, melynek meg volt tűzhelye, rajta szénfogó, látszott a szénmaradék, a szoba egyik szöglete táján festve volt oly verhenyeges színre, minők a pompeji-i ásatásoknál feltűnő festések. Ilyet találtak hídutczában is a Hutter-féle háznál.

Más alkalommal ismét egy más észleletét mondotta el Gaiser úr.

,Mikor — úgymond — 1831-n a hídkapunál levő mostani hidat a réginek helyén, mely öt boltívre volt építve, kimérte, a közbelsőnek lábánál, alatt az alapon, töltelékül egy feliratos kő volt bele rakva, melyből homályosan ilyenforma szókra emlékezik : *Imperator aequitate res constituit*; a többi a dákokra vonatkozott, egy antiquarius vette meg, de nevét elfeledte¹⁾. A Felek nevű hegyen — monda ismét máskor — az új út kimérésekor, a mint azt vágták, a hegyoldal közepe táján római vízvezeték maradványait találta; ezek 3 láb hosszú, 5—6 hüvelyk átmérőű, keményen megégetett és rovátkosan egymásba eresztett cserépcsők voltak; közelökben egészen kővé vált nagy tölgyfák feküdtek, a mi arra mutat, hogy e hegyet kétezer év előtt nagy rengeteg fedte, és hogy a rómaiak az ivó-vizet a felek-hegyi forrásokból csatornákon vezették be a városba. Ugyan a Feleken a legelső úgynevezett földhídnál, mocsáros helyen egy tört veres réztáblát találtak; felírásából emlékszik, hogy valamelyik imperator számadását illetve s rá volt metszve : *Legio XIII. . .*. E réztábláról Hormayr azt írja, hogy 9 hüvelyk magas volt s rajta egy felirati töredék²⁾. Az előbbi víz-

alatt többet fel nem feszegethetett, mint a mit egyszer elbirt. Az utolsóról pedig így ír : ,A rómaiak Róma városának minden utcáin a föld alatt szörnyű költséggel köcsatornákat építettek, melyekbe bele folyt az utcák rútsága és vize; oly erős módon volt építve, hogy a rajtok járó legnehezebb terheket is megbirták; oly szélesek és magasak, hogy a Tiberis vizét azokon átvinni és avval azokat megtisztítani lehetett. A Coloniák mintaképe Róma levén: természetes, hogy minden nagyobb város annak példája után indult — *Coloniae populi Romani quasi effigies* — írja Aul. Gell. XVI. 13.

¹⁾ *Literati Nemes Sámuel*, hátrább elé lesz adva a kő története.

²⁾ — — VS. AEL — —

— — RORMIS — —

— — RATIOC — —

— D. D. D.

Neigebaur, sat. 226—227. l. 19. sz. alatt a szövegben idézett író után.

vezető csőkhöz hasonlókat Gaiser úr a külszén utczában is saját telkén 10—12' mélységben talált. Faragott kőből való vízvezeték nyomára akadtak a Biásini-szálloda pinczéje ásásakor is 11—12' mélyen, mely bement a vár felé Torda-kapunak, szélessége 3' magassága 2' volt. Földalatti csatormára talált Kagerbauer építész úr is a Minoritáknál és szén-utczában a Rhedey-háznál, melyek a Felek felől jöttek alá; Böhm úr pedig a Schütz-háznál talált ilyet, a csövek egy lábánál kurtábbak voltak s mindeniknek egyik oldalán egy lyuk. Az Ó-várban levő Horváth- ma Rutska-ház építése alkalmával a bemenetelnél jobbra ismét Gaiser úr maga rakatott be a falba egy követ, melynek feliratából — úgymond — *Antonius Gordianus* névre emlékezik. Ez hihetőleg a Neigebaur után tölem is hátrább közlendő felirat. A kettőnek ugyanazonságáról azonban a kő elpusztulta miatt meggyőződni nem lehet. Arra is emlékezik, hogy a midőn Torda-utczában a most dr. Szabó-féle házat gróf Bánffi József építtette, az alap ásásakor 10—12 láb mélyen egy öl széles falrakásra találtak, mely asztalnagyságu faragott kövekből állott, s a ház-sor mostani irányában ment keletnek; e falrakást régebbi időkben, a Minoriták temploma építésénél is megtalálták. Schütz József úr, ki ifjúsága óta a régiségek kedvelője és gyűjtője volt, maga is látta, mikor az imént említett gróf Bánffi-ház építésekor a mélységből roppant nagy köveket emeltek ki, s belőlök részint falszinbe rakott eső-vető köveket fűrészelték, melyek maig is megvannak, részint az alapba ismét berakták. 1585-n a tanács rendeletére Barát Péter és Bonczidai Gergely adószedők a piacz-sori tanácsház udvarán egy hátulsó háznak megújítását és a kapubejárás beboltozását vitetvén végbe, arról irt számadásukban van feljegyezve, hogy a midőn septemb. 11-n a mészvermet ásatták, találtak valami régi kőpadimentomozásra, kihányatták s belőle a szobának egy részét megpadimentomoztatták¹⁾. Nem lehet eléggé sajnálni, hogy e padolat-kövek lelhelye mélységéről, lerakási módjáról és kiterjedéséről bővebb értesítés sem a tanácsi jegyzőkönyvekben, sem az építők számadásában nincs; így nem lehet bizonyosan tudni, ha az valamely épület egyes lakrésze vagy folyosója kövezete volt-e? Némely öregnek még

¹⁾ Barát Péter és Bonczidai Gergely városi adószedők eredeti számadásából.

emlékeznek a régi tanácsház e kőpadolatára s azt mondják, hogy az nagy koczkákból állott és igen szép volt. Most kétségkívül az új tanácsház valamely részében falba van rakva. Böhm János építész úrtól, szintén 25—30 évi építései közben megjegyzett igen nevezetes leleteiről értesültem. „Hídutczában — úgymond — a Czirják-háznál a mostani felülettől 10 láb mélyen az utca irányában roppant nagy quaderköveket talált, melyek kinyultak az utcára is, ezért, hogy és merre irányulásukat nem kísérelhették tovább; nagyobb részük 3' vastag, 5' hosszú volt; de oly nagyok is voltak, hogy ki sem vehették; itt találtak egy ezüst buzogány nyelet, mit id. gr. Bethlen Ferencznek adott el; a sáncz alatt Borjumál felől pinceásáskor a hegy oldalában 6' mélyen fejez márványkövet talált, melyen felirat volt; ugyanott sárga színű ormos fedő téglát nagy mennyiségben, mi azt gyanítatja, hogy ott a rómaiak alatt téglagyár volt; közép-utczában a mai harminczad-épületnél is 12' mélyen televény földre, a Schütz-háznál 9—10' mélyen faragott kőből és □ lábnyi téglából rakott padolatra, Karvász József telkén pinceásáskor 10—13' mélyen 8-as szám alaku téglával padolt helyiségre akadtak; ugyan itt az Ó-vár fala mellett árnyékszéknek ásott hely fenekén 10' mélységben tiszta földre rakott patak-kőpadolatot fedeztek fel s egy nagy csatornát, a mi a piaczi templom és Ó-vár felé irányult. Csodálatos, hogy Karvász úr 1572-ben épült házában is egy kis szobácska mind ilyenrel van padolva; hasonlót találtak nem messze az úgynevezett *Lábas-ház*-nál is, de nem oly mélyen.

Kagerbauer Antal úr pedig a következő tapasztalatait volt szíves nekem elbeszélni. „A szegények-háza malmánál — úgymond — 3—4' mélyen padolat-köveket kapott legközelebről is; ugyan ott ki a Kómál felé falnyomokat, sirköveket, csontokat; a tanácsház építésekor feles római pénzt, 3° mélyen egy lábnyi vastag szalmaréteget, mely keletről nyugatnak vonult; itt ép földet a 4-ik ölnél ért; a csizmadia-czéh háza építésekor szilárd földet egy ponton 15' mélységben kaptak, tömérdek embercsont került fel; a Streicher-féle gyógyszerháznál 1833-n több szekér koponyát és embercsontot hánytak ki s vittek el; a színháznál tett javítások alkalmával 7—8' mélyen sövényből való házat, kemenczét, tűzhelyet, talpgerendát, tölgyfa lábfákat talált; a szoba fala sárga agyaggal volt tapasztva, a tűzhely és ház földje is, melyen még a

porond is látszott, a mivel be volt hintve. A Hutter-háznál hídutczában egy római téglahalmot, mi összeomlott ház romjának látszott, és egy nagy idomu csontvázat.⁴

Hagyományképpen régi időkről maradt fenn az is, hogy a város, *Torony* név alatt ismeretes fogházánál történt korábbi építések alkalmával, annak mostani földszinti szögletszobájából, melyet ma pinczének használnak, egy lefelé vivő ajtót, s azon belől szinte ember magasságu földalatti folyosót találtak, mely délre és északra nyult; ma is erősebb lábdobbantásra a földüreg tompa viszhangot ad. 1864. tavaszán hídutczában a nyugati soron Fekete Pál pinczét ásatván, a telek déli oldalában 2° és 2' mélyen, vastag kemény kőfal-rakáson, melynek homokos mészből álló ezementje annyira meg volt keményedve, hogy a kőnél nehezebben lehetett összerontani, egy régi kő ajtótalpat talált, melynek hossza 1° 5' 2", széle 2' 1", vastagsága 1' 10" volt; a kőven hosszában (két végén két-két lábnyit kivéve) vaskulesnak való 3" széles, 3" mély véset húzódott végig, a véset egyik felén megint 2" vastag, 2" széles második véset volt a második kulcs számára, az ajtófeleknek a talp két végén 8" mélységű négyszögű lyuk, ezek közepében ismét kétségkívül vascsapnak 1½' kerek lyuk volt furva. Az ajtószemöldek és ajtófelek hiányzottak, de volt egy más a kőtalphoz hasonló vastagságu és hosszúságu a végében az előbbihez hasonló vésetű, hihetőleg az ajtófelek erősítésére szolgáló kődarab. Ez ajtótalptól hátrafelé nyugatnak menve 12° és 2' térközre a régi Ó-vár fala mellett 2° széles és 1½° magas kőboltu csatorna — *canalis* — volt. E 12 ölnyi térköz mintegy 14' mélységben szamosi közönséges kavicskövel volt kirakva, feljül töltelék föld s közte vas, római téglá, korsó és más cserépedény darabok, sok szénvegyülék, nagy idomu embercsontok, lábszárak, koponyák, egy bámulatos nagyságu állkapcsa s két darab római pénz, melyek egyikének főlapján Trajanus mellképe, elvásott köriratából épebb példányok segélyével e szók olvashatók: IMP. CAES. NERVAE TRAIANO AVG. GER. DAC. P. M. TRICOS V (vagy VI?) P. P. főlapján Trajanus mellképe, hátlapján S. P. Q. R. OPTIMO PRINCIPI⁴). A másikkak

⁴) Összevetendő: Istri Adcolarum Geographia Vetus e Monumentis Epigraphicis, Marmoribus, Numis, Tabellis eruta sat. a *P. Math. Petro Katanichich* sat. II. rész Buda MDCCCXXVII. című könyv 275. lapján levő Dáciában talált római pénzek felirataival.

főlapján Fortuna fennállva és balra fordulva látszik, fején jobbról babérkoszoru, jobbjában egy hajón nyugvó kormányvezetőt tart, baljában bőségszarvat, mellette jobbról-balról S. C. betűk.

Az első kétségkívül Trajanus pénze, melynek felirata, ha ötödszöri consulságát (CCV) jelöli, akkor 104—110. veretett Kr. u., ha a hatodikszorit (CCOS. VI.) akkor 112—117-n Kr. u.

A másodikból alig kivehető egyéb mint az, hogy valamely császárné pénze; a fő-ék után ítélve: *Julia Domna*, Septimius Severus neje, ki Kr. u. 193—211 volt császár, vagy *Julia Soemias*, Heliogabalus anyja, meghalt 221. Kr. u.

Ugyan az udvar északi oldalában a kapu alatt is pincze ásatván: az elébbi kövegetet szintazon mélységben és minőségben megtalálták, ki a telek keleti végéig. E csatornáról néhai Thallinger Frigyes országos építészeti igazgató, a kié volt egykor e ház és telek, úgy nyilatkozott, hogy az északról a Szamos medrétől indulva, mindenütt az Ó-vár fala mellett megy fel a kir. főkormány-szék használatában levő országház felé, ott a szeplőtlen Szűz Mária-szobor mellett délnek tart s azon kevéssel túl keletre hajolva a Békás pataknek megy. E véleményt támogatni látszik azon tény, hogy e század második negyedének elején az országház előtt a szobortól északra egy nagy beomlás történt, melynek — a mint az akkori városgazda beszéli — mélysége s ürege 3—4 öl volt, s betöltésére tömérdek földet vitetett. E földüregről a hagyomány azt tartja, hogy ott folyosó van, mely hajdan a Jézsuiták Collegiuma épülete és az úgynevezett kőkert — szintén a Jézsuiták mulató-helye — közötti egybeköttetés végett volt építve. Utóbbiban maig is látszanak tágos belvilágu folyosó gyanitató nyomok. Azt is tartja a hagyomány, hogy a mai belváros piacz-során három oldalról — keletnyugat és északról — a ház-sorok előtt nagy földalatti üregek voltak, némelyek szerint a város tisztán-tartására, mások szerint háborus időkben menhelyül; ezeket később a háztulajdonosok pinczékké alakították át. A több helyen ma is látszó vas rostélyos lyukak e pinczék szelelő ablakai. E hagyomány első részének némi alapja van azon tényben, hogy a rómaiak nagyobb városaik alá tisztasági tekintetből csatornákat készítettek és hogy a magyar telepedés valóban római telep romjaira történt; utóbbit pedig támogatja egy 1662-ki oklevél, mely szerint ezen évben a Kemény János által Kolozsvárba behelyezett német helyőrséget I. Apafi, mint a

török által kijelölt fejedelem, ostrom alá vevén, s hosszas vivás után a vár parancsnoka önmegadásra kéretvén fel : a fejedelem követe attól május 16-n egy szemrehányásteljes feleletet kapott, melyben az ostromlott vár egyéb előnyei mellett ezt is felhozta : „meggondolni való a többivel együtt az is, hogy Kolozsvárnak igen szép föld alatt való rejtek lyukai s nagy helyei levén, azokban a kisdedek és ártatlanok bátran megmaradhatnak, azokat pedig a kiknek eleségek nincsen, kibocsátják¹⁾).

A város határán és közelében is akadnak római nyomokra. Van az erdélyi országos Muzeumban egy 58^m magas — 25 ³/₄^m széles csigamészkö fogadmányi oltár, ily feliratu : *„Silvanusnak, a legjobb Istennek. Aelius Julianus üdvéért emelte Securur²⁾“*. Ezt 1863ⁿ a Kolozsvár mellett levő Dezmér határán a Szamos völgyére nyíló egy kisebb völgyben kétségtelenül létezett római jellegű épület romjai között találták, nem messze az Apahídára vivő — most is látszó — római hadúttól. Ez épület egykor tán major vagy kéjlak volt, mely a kolozsvári római telepedéshez tartozott.³⁾ A római hadútak három irányban jöve, központosultak itt, dél-kelet és észak felől; nyomai ma is mindenütt láthatók a határon. Monostor felett egy hegytetőn — a hagyomány szerint — a fű és moha egy régi, a földdel egy színvonalban álló római, némelyek szerint dáki vár romjait fedi. Békás pataknál, a mint az út a patakon átkel, az északi oldalban levő — cementtel rakott — széles kőfal, római hídfőt gyanítat. A tarcsai praediumon, a harmadvölgyi *„Halmok köze“* nevű helyen, a Kajántóvölgy innenső oldalán az ekevas, a Kómál első részében a malom felett, a agg szegények háza birtokai közé tartozott szőlőkben a homlitó-ásó római téglákat és csepeket vet fel.

Ide igtatom még ama feliratokat is, melyek lelhelye — a

¹⁾ A város levéltárában levő eredetiből.

²⁾ D O

SILVANO

PROSIV

THANLIVIA

NISHCVRVS

POSVIT

[*Deo Optimo Silvano pro Salute
Aelii Juliani Securur possit.*]

közlők szerint — Kolozsvár, de hogy az hol van, ki nem jelölték, valamint azokat is, melyek vagy Kolozsvár közelében, vagy meszebb helyeken vannak, de oda Kolozsvárról kerültek.

Első osztályi feliratok, melyek Kolozsvárattnak vannak s tudva van, hogy ott találták, de az, hogy hol, nincs tudva.

- a) *„A legnagyobb, legjobb Jupiternek. Valerius Catullinus császári proconsul.“^{a)}*
- b) *„Az istenült lelkeknek. Aelia Sura, élt harmincz évet. Aelius Saturninus, élt ötvenegy évet. Aelius Valentinus, élt három évet. II Aelius Siro és hitvese. A legkegyesebbeknek.“^{b)}*
- c) *„A megdicsőültek lelkeinek. Aelia — — — élt — — — évet stb.“^{c)}*

a) I. O. M.

VALERIVS
CATVLLI
NVS.
PROC. AVG.

[*Jovi. Optimo. Maximo. Valerius
Catullinus. Proconsul Augustalis.*]

Neigebaur, 225. l. 12. sz. gr. Kemény József kéziratából. Van a gróf Teleki József egykori kertében, mely ma az erdélyi Muzeumé.

b) D. M.

AELIA. SVRA
VIX. AN.
XXX. ET
AELIVS
SATVRNI
NVS VIX
AN LI ET
AEL. VALE
NTINVS
VIX. AN
III. AELIVS
SIRO II
ET CONIV
PIENTIS
SIMIS

[*Diis. Manibus. Aelia Sura Vixit
Annos XXX. Et Aelius Saturninus
Vixit Annos LI. Et Aelius Valenti-
nus Vixit Annos III. Aelius Siro II
et Coniunx Pientissimis.*]

Neigebaur, 226. l. 16. sz. főkörmányszéki titkár Gebbel szállásán, a szentegyházutczai Pap-Szathmári-féle háznál.

c) D. M.

A⁶ LIA —L-ARV
VIXIT. ⁸ AN — —
CREAVIL N — —
OSVII POSVIT — —
— — VA. VIATOR — —
MALD
— — ENTIS — —

Látható a gr. Teleki-Mikó-féle, ma Muzeum-kertben. Gróf Kemény leírásából *Neigebaur*, 226. l. 14. sz. a.

A régészektől eddigelé meg nem magyarázott c) alatti felirat fordítását én, mint nem régész, nem adhatom.

Második osztályiak, melyek Kolozsvär körül vannak, s tudjuk hogy Kolozsváratt, de azt, hogy hol találták, nem, értem a gróf Csáki János kolozsvármegyei egykori főispánnak Turban levő feliratos köveit, s a gróf Kemény József gerendi gyűjteményében levőket. Turban — írja Neigebaur — Kolozsvártól nem messze, főispán gr. Csáki Jánosnak Kolozsváratt talált régiségekből egy gyűjteménye volt, ezek egyike azon bronz tábla, mely idő folytán a nagy-enyedi ev. ref. Collegium birtokába jutott, s ott 1848—49 semmivé lett, de feliratát Neigebaur a tudós Henzen-nel közölvén: az a *„Bulletino di corrispondenza archeologica“* című folyóiratban nyilvánosság elé hozta; felirata ez:

„A megdicsőült Vespasianus caesar imperatornak felséges fia Domitianus Germanicus, Pontifex Maximus, tribunusi hivatala ötödik, imperatori és consuli hatalmának tizenkettődik évében, örökös censor s haza atyja. Azon két szárnyosztályban katonáskodó lovasoknak és gyalogoknak, melyek neve: kiszolgáltak, getulusok, és mauretáni első thrákok osztálya, továbbá a következő négy csapatnak t. i. a lusitánok első, a thrákok első és második, és a cantaberek második csapatjának, melyek Judeában Cn. Pompejus Longinus alatt vannak, a kik huszonöt évet szolgáltak, s neveik alább fel vannak írva, maguk, gyermekeik és utódaik részére polgári és nősülési jogot — Connubium — adott, hogy t. i. a kikkel éltek volna e jog nyérésekor, vagy ha nőtlenek voltak, azokkal, a kiket azután magukhoz vettek, de minden egyes katona csak egy nővel, május harmadik idusáig egybekelhessen.

Sextus Octavius Fronto, Titus Julius Candidus Marius Celsus Consulságok idejében, a thrákok második csapatja, melynek vezére Claudius Montanus¹⁾.

1) IMP. CAESAR. DIVI. VESPASIANI. F. DOMITIANVS
AVGVSTVS. GERMANICVS. PONTIFEX. MAXI
MVS. TRIBUNIC. POTESTAT. V. IMP. XII
CENSOR. PERPETVVS. COS. XII. P. P.
EQVIBVS. ET. PEDITIBVS. QVI. MILITANT. IN
ALIS. DVABVS. QVAE. APPELLANTVR. VETE
RANA. GAETVLORVM. ET. I. THRACVM. MAV
RETANA. ET. COHORTIBVS. QVATTVOR. I. AV
GVSTA. LVSIANORVM. ET. I. ET. II. THRACVM. ET
II. CANTABRORVM. ET. SVNT. IN. IVDAEA. SVB
CN. POMPEIO LONGINO. QVIQVINA. ET. VI

A további homályos értelmű latin szöveg homályos magyar fordításával az olvasót nem terhelem. Maradjon az fenn későbbi részletes tanulmányozás tárgyaul s örömeül. A kő másik felén volt felirat alol látható.

Ugyan e felirat meg volt még egyszer csaknem szószerént egy más réz táblán; különbséget csak a betűk és sorok beosztása, néhány szónak tisztább vagy homályosb leírása, s hátulról a polgárosítottak neveinek kimaradása tett. Avval is növelni a könyvet szükségesnek nem tartottam¹⁾.

Ily emlék a boldogult gr. Kemény József gerendi kertében levő. Ez 4' magas kő, melynek dombormíve (Relief) vendégséget ábrázol. Egy támla-széken nő ül, kezében madarat tart, előtte három-lábu serpenyő, a megett más nőalak, melynek kezében szintén madár van, megint egy harmadik nőalak, mely egyik kezében kised golyót tart, mellette férfi, kinek kezében kehely van. Ugyanott egy — ehez tartozni látszó — más kő, női mellképet ábrá-

CE NA. STIPENDIA MERVERANT. QVORVM
NOMINA SVBSCRIPTA. SVNT IPSIS LIBERI
POSTERISQVE EORVM CIVITATEM DEDIT ET

CONVBIVM. CVM. VXORIBVS QVAS. T VNC
HABVSSENT. CVM. EST. CIVITAS IIS DATA. AV
SIQVI. CAE — — BESESSENT CVM. IIS. QVAS. POSTEA
DVXISSENT. DVMTAXT. SING — LI. SINGVLAS
AD III IDVS MAIAS

SEX. OCTAVIO FRONTONE
TI IVL IO CANDIDO MARI O. CELSO COS
COH II THRACVM CVI PRAEST
CLAVDIVS MONTANVS EQVITI
SEVTHE TRAIBITHI — — COLO. LET. IC
DESCRIPTVM. ET. RECOGNITVM. EX. TABVLA. AE
NEA. QVAE. FIXA EST ROMAE IN CAPITOLIO
POST TROPAEA GERMANICI. IN TRIBVNAL
QVAE SVNT. ADEDEM. FIDEL. PR

Auf der Rückseite steht :

D CONSI	●	ALCIMI
C TERENCE		NATALIS
P. SALLIENI		PHILVMENI
TI CLAVDI		ERASTI
C HOSTILI		MARTIALIS
P. SILI		HERMETIS
C QVINTI	●	PHILETI

Neigebaur, 229—230. ll.

¹⁾ Látható *Neigebaur*-nál 230. lapon, 44. szám alatt.

zol, kezében kis golyó, alatta kurta öltönyű férfi, a ki szintén korszót tart kezében ¹⁾).

Harmadik oztályiak, melyeket a közlők Kolozsváratt, vagy közelében találtaknak irnak, de sem lelhelyöket, sem hollétöket nem jelölik meg s az maig nincs is tudva. Ilyenek a Katanchichtól közlött következő feliratok. *„A prusai legjohb és legnagyobb Jupiternek, Aurelius Alexander fogadástételét önkéntesen teljesítette.“* ²⁾ *„Mercuriusnak tett fogadását teljesítette Messianus.“* ³⁾ *„A legjobb és legnagyobb Jupiternek, Juno, Minerva királynénak a dicsöült Nerva, Marcus Antonius, Gordianus, kegyes és boldog császárok, és Sabina Terentiana császárné üdvéért, Lucius Laelius Terentianus, Coloniafönök és aedilis.“* ⁴⁾ *„A legjobb és legnagyobb Jupiternek Cajus Publicius Antonius Probus császári proconsul, szives fogadástételét önként teljesítette“* ⁵⁾).

Utoljára a Kolozsvárt érdeklö feliratok teljessége végett közlöm azon négy feliratot is, melyek elsöjét Lazi mint a városon kívül levöt említ meg, de sem ö hollétét nem jelöli ki, sem senki más író arról nem emlékezett ⁶⁾); a más kettöne é én jöttem müvem

¹⁾ Neigebaur, 231. l. 45. sz.

²⁾ I. O. M.
PRVSENO
AVR. ALEX
ANDER
V. S. L.

Katanchich, II. 261. l. CCIX. sz.;
találtak Kolozsvár közelében.

Neigebaur, 225—226. l. 13. sz.

³⁾ MERCV
RIO. VO
TVM. SO
— IT. M
ESSLA
NVS

Katanchich, 263. l. CCCXXV. sz.

Neigebaur, 226. l. 15. sz.

⁴⁾ I. O. M.

IVNONI REGINAE
MINERVAE
PRO SALVTĒ D. N.
M. ANT. GORDIANI
P. F. AVG. ET SABINAE
TRANQVILINAE
AVGVSTAE
L. LAEL. TERENTIA
NVS DEC. COL. AED. PRAEF.

Katanchich, II. 218. l. XXXVI. sz.

Neigebaur, 226. l. 17.

⁵⁾ I. O. M.

C. PVBLICI
VS ANTO
NIVS PROBVS PROC.
AVG. G.
V. S. L. M.

Katanchich, II. 247. l. CCX. sz.

Neigebaur, 226. l. 18. sz.

(Kolozsváratt a városon kívül),

⁶⁾ I. O. M.

V. VL. COR. PRO SALVTE SVA ET SVORVM IVL. AR. DECORATVS DEC. COL. AQ. PLA IVL. AEDIL. ET M. AVR. FILIORVM S. DE COL. AQ. QVES V. S. L. M. PERPETVO ET CORIOLANA COS VIII. IDVS IVNIAS

megírása után tudomására ¹⁾); a negyediket nem rég vették ki a lebontott hídkapu falaiból ²⁾).

Ez régészeti nyomozódásaim eredménye; következik kimutatnom, mi belőlük a történelmi való. Bárha az adatok e nagy tömege együtt sem pótolja egy alapos archaeologiai kutatás és tüzetes epigraphiai tanulmány concret eredményeit: mindazáltal annyi áll, hogy általuk történelmi bizonyossággá lesz amaz eddig homályos tudalom, s szilárd alapot nyer azon általános sejtés, hogy a mai Kolozsvár helyén római telepítvény volt és hogy az — a mint eddigelé a közhiedelem tartotta — nem csak az Ó-várt foglalta magában, hanem az egész főpiacztérre, belső monostor-, szén- belső

Lazi, 931. l. említ ugyan még ott egy más feliratot is, melyet Seivert a 86—88. lapon s CXXII. sz. alatt három olvasás szerint közlött, de az mint Apulum romjai közti lelet, nem tartozik ide.

¹⁾ IOM DOI
VIE PATEF
ET IVSTIN

E kő 1 láb széles, 14 hüvelyk hosszú, be van rakva a Ó-vár fala északi oldalába, a városi serház mellett nyitott új utcától keletre; látható a fal melletti épület híjában. A felirat többi részét lefaragta az, a ki a követ falba illesztette.

XX AELIA PROBAVIX ▲
AN [*Itt a kőből egy darab ki van törve.*]
XIP ▲ AELIVS INGENVS VIX
LIVS PROBVS FLAMEM MVN
PIENTISSIMIS ET SIBI VIX

E követ az erd. gazdasági egyesület kertje mellett találták 1869-n; én a g. e. esperesti lakban láttam s irtam le.

²⁾ [D]EO SOLI
[I]NVICTO
PR. ▲ SALVESM
ET SVO[R]VM
MCCCCE MA —
— I SVE PROC
AVG CNN
PR. [C] DA ◦ P ◦ R ◦ L
V L M P

E kő most jött napvilágra; művem már sajtó alatt levén ekkor: csak egyszerű közlésére kell szorítkoznom; ha majd történelmi jelentőségét régészeink megállapítják, a következő kötetbe utólag felveszem. Most legyen elég annyit jegyezni meg, hogy az *porolissumi Daciáról*, tehát egy eddigelő nálunk egészen új tartomány-felosztásról szól.

Torda-, farkas-, híd- és közép utcza területére is kiterjedt. Magyar- és szentegyház-utczában talált római emlékekről megbízható adatom nem levén, sőt régi és újabb építéseknel az alap-ásáskor több helyen való vizsgálódásaim után is semmi nyomra nem akadván: e városrésznek a telepítvényhez tartozását vagy nem tartozását további nyomozások tárgyának kell fennhagynom.

A telepítvény neve felett rendkívül szétágazó vélemények tömege ismét a hosszas és tán némelyek előtt únalmas fejtegetés terére visz. Közkézen forog egy kézirat, közelebbbről magyarra átdolgozva ki is lőn nyomtatva,¹⁾ melyet — a mint már elő volt adva — 1734 a kolozsvári tanács készítettett²⁾; ennek szerkesztői amaz írókkal vannak egy véleményen, a kik ezt a Ptolemaeustól feljegyzett Zeugínának³⁾ állítják, mint Szamosközi,⁴⁾ Fasching⁵⁾ s többen; támogatják Bombárdi Mihálylyal, ki szintén e nézetben van,⁶⁾ sőt azon ténynyel, hogy az Ó-vár egy utczája a kézirat kelte idejében is *Zeugma* nevet viselt. De ez érveknek nincs tudományi értéke. Ptolemaeus említett ugyan Zeugma nevű várost Daciában, de a földabroszon nem jelölte meg s ez által annak hollétét meghatározhatlanná tette. A 130 évvel későbbi keletű Peutin-

¹⁾ *Vass József*, Emléklapok Kolozsvár előkorából, Kolozsváratt, 1865. 8-adr. kútfőül e nyomtatványt használom és idézem a hátrább * jegy alatt említendő kéziratokkal egybevetve, mivel nyomtatva levén, többeknek lehet meg, mint a kézirat.

²⁾ Címe látható elől a 16-ik lapon.

E kéziratból egy példány van az ágostai hitvallású brassói gymnasium könyvtárában: *Sammlung Vaterländischer Manuscripte* I—XVI. kötetes gyűjtemény IX-ik kötetében, [a pesti Nemzeti Muzeum Eder-féle gyűjteményei közt 34/fol lat. könyvtári jegyü kézirat 5. 6. száma szerént]; másodikat láttam ugyanott a Széchenyi-könyvtár 1208/Fol. Lat. könyvtári száma alatt; meg mást Maros-Vásárhelyt a Teleki-könyvtárban; negyediket a néhai Mike Sándor gyűjteményében; ötödiket én adtam át a város — ezt nem bíró — levéltárának; hatodik van néhai Pataki József örökösei birtokában, [a melyből Vass József magyar fordítása készült], hetedik nálam s még két-ségkívül másoknál is több helyen lehet.

³⁾ *Ptolemaeus*, Geogr. Libr. 3.

⁴⁾ *Stephanus Zamoscius*, Amallecta sat. 6. l.

⁵⁾ *Fasching* Nova Dacia 79. l.

⁶⁾ *Mihaelis Bombardi*, Topographia Magni Regni Hungariae sat. 335. l. Cluveriusnak is ez a nézete. Lásd: *Cluverii Introductio in Univers. Geogr.* 468 l.

ger-földabrosz azt Dacia Erdély-részében a vaskapui szorosnál legelső telepnek és pedig *Ponte Augusti* néven jelöli meg. E két érvnek egyike a mennyit mellette, a másik annyit bizonyít ellene. Szamosközi több tanusító felíratra hivatkozik, de egyet sem nevez meg, s előttünk ma egy sem ismeretes. Fasching történelmi és földrajzi művei irodalmi böngészetek — felirati adatok támogatása, alapos továbbnyomozás és bírálat nélkül. Bombárdi értesítése is eszempont alá esik. A legkutatóbb írók egyike Cellarius, a Maros és Strigy vize összefolyásánál véli lenni Zeugmát ¹⁾, Benkő József Zernyestnél ²⁾, Lazi Szász-Sebesnél ³⁾. Engem éppen e nagy véleménykülönbség botránkoztat, s valamennyi irányában óvakodóvá tesz. A vélemény bizonyítatlanul csak hypothesis, s még pedig ez — nekem úgy látszik — a XVII. század első feléből való, midőn a görög és deákos elnevezések divata szerfelett uralkodott hazánkban. Egyik században a tanács vagy valamely deákos senator a fennforgó utcákat *Zeugma*- és *Candia*-utcának nevezte el — a mint ez ma is történik, — a más században valaki, tán éppen ama kézirat szerzői, következtetést vontak az utcáról a városra, s így származhatott a Zeugma név iránti vélemény. A mely alapon ezt, ugyanazon a Candia nevet is ráruházhatni, pedig ily nevű telep Daciában nem volt.

E névről való értesítése a kézirat szerkesztőinek azért sem alapos, mert ők — a mint hátrább elő lesz adva — a Candia névből is vonnak el egy tényt, t. i. hogy e várost Claudius császár telepítette, tehát egy dologról kettőt tanítván: az olvasóban mindkettő iránt — és méltán — kétséget önmaguk támasztanak.

Egyébiránt a Zeugma és Candia utca-név Szamosújváron is meg van, a miből következnek, hogy csak a Szamos folyam mellett két Zeugma nevű telep volt. Az etymologia a történetírásban csak magára nem biztos kalauz.

Mások szerint, e helyen a hatodik római város-telep, *Colonia VI. Trajana* — vagyis a Strabotól és Ptolemaeustól fenntartott *Patruissa* vagy *Patriussa* feküdt. E vélemény főképviselője Benkő József, s

¹⁾ *Christoph. Cellarii*, Notitia sat. II. könyv, VIII. fej. 479. l.

²⁾ *Benkő J.* Transsilv. Generalis, P. I. 24. l.

³⁾ *Wolfgangus Lazius*, De gentium aliquot migrationibus, sedibus fixis, reliquiis sat. Francofurti sat. MDC sat. 928. l.

bizonyítékul a hídkapui feliratot idézi, melyen a telep említve nincs. Mi okozta, hogy e gondos irónk véleménye ma ily szembe-
szökő tévedésnek tűnik fel? nem tudom.

Tán létezett Benkő idejében a hídkapu előbástyáján egy második ily feliratu kő? . . . Felhossa Benkő érvül, hogy e város *Salinae*-től két római mérföldre volt — erre hátrább mondom el nézetemet, hivatkozik Szentiváni Mártonra is, kinek szintén ez a véleménye. De indokolatlan véleménynek — bárki mondja — nincs bizonyító ereje. Én úgy hiszem, mindeniket egy, Lazinál közlött felirat vitte e nézetre, melyet ő az Ó-várban a Ferencz-rendi szerzetesek zárdájában találtak állit, s melynek felirata Seivert olvasása szerint magyarul ím ez : *A legjobb imperatoroknak. Severus Maximus Pontifexnek. Antoninus Piusnak. Az istenített Hadrián fiának. Marcus (Aureliusnak) az istenített Nerva fiának. Trajanus Caesar Parthicus imperatornak — a császári hatodik colonia¹⁾.*

Ez ellen két ok szól, *egyik*: hogy Lazi maga azt nem úgy vék, hanem *Ad aquas* nevü város-telepről hiszi hogy itt volt, az itt megállapodó Nagy-Szamos folyótól²⁾. Ha ő vagy értesítője látták ama követ, mi okuk volt, hogy ne ide tegyék a : *Colonia VI-tát?* vagy tán szerinte ez és *Ad aquas* egy telepet jelölne? *másik* : hogy Húnyad vármegyében Pestényben találtak egy feliratos követ³⁾

1) IMPERATOR OPTIMI SEVER
MAXIMI PONT. ANTONINI P.
DIVI HADRIANI MARCO AVG.
COLONIA VI. IMP. CAES.
TRAIANI PARTH. DIVI.
NERV.

[*Imperatoribus optimis. Severo Maximo Pontifici, Antonino Pio Divi Hadriani Filio; Marco [Aurelio] Augusta Colonia Sexta Imperatoris caesaris Traiani Parthici, Divi Nerva [Filii].*]

Wolfgangus Lazius, sat. 930. l. E feliratot Seivert is így közlötté azon különbséggel, hogy minden szó után (.) pontot tett. *Seivert*, 129. l. CLXXII. *Trösternél* is így van 454. l. csak a PARTH. [ICI] van egészen kiürva s a végső szóban NERV helyett NERU.

2) Ugyan ott, 930. l.

3) *Neigebaur*, sat. 46 l. 1. sz.

IMPERAT — — —
TIMI SEVER —
MAXIMI PON — —
ANTONINI P — —
DIVI HADRI — —
— — MARCO — —

Seivert-nél a 129. l. CLXXII. számú felirat. Csak ennyi látszik, a többi elpusztult.

melyet Seivert az előbbivel egynek tart s csudálatát fejezi ki a fellett: miért írta arról Lazi, hogy Kolozsváratt találták; Kolozsvármegyében Aranykúton pedig egy mást, melyen e felirat volt: *„Trajanustól alapított VI-dik colonia”*¹⁾.

Két köven volt-e az előbbi felirat? vagy csak egyikén? melyik a valódi? hol van lelet-helye? s ha egyik vagy másik helyet fogadjuk el, mit-tevők leszünk az Aranykúton talált felirattal? Ez adatok ellentétességének kiderítése előtt e kérdést eldönteni nem lehet. Előttém Lazi azon véleménye, hogy e telepet egy más álló vízről nevezték el, a helyfekvési viszonyokkal is ellenkezőnek látszik; s ha mégis úgy lenne, miért és hol állapotodott meg a Szamos? mikor törte át gátját s lett gyorsabban folyóvá? oly kételyteljes kérdések, melyek merő talánynyá teszik Lazi közleményét Benkő nézetében két feltűnő is van, mire észrevéltelt kell tennem; azt állítja t. i.: hogy a *Colonia VI-ta* alatt csak az Ó-vár értendő, és hogy az nem más, mint a Ptolemaeustól említett *Patruissa* vagy *Petriussa*. Tudja ugyan ő — úgymond — hogy Fasching és Huszti s mások azt vélik, hogy itt *Zeugma* volt, de Huszti ezt Húnyadvármegyében Petrosz nevű faluhoz, mások máshová teszik. Egyik véleménye sem állhat meg. A római telep ugyanis a — fennebbiek szerint — a mai Kolozsvár belvárosa csaknem egész területén feküdt, egy városnak pedig azon egy időben két neve nem lehet.

Mások — mint Cellarius²⁾, Timon³⁾ stb. szerint *Patavissa* vagy a Pandektákbeli *Patavicensium vicus* nevű mezőváros volt e helyen. E volt a nézete előbb főképpen a Kis-Szamos medrében talált, de némelyektől Literati Nemes Sámuel gyártmányának állított egy felirat alapján⁴⁾ Torma Károly tudós régiség-buvárunknak is⁵⁾ (m ez indokokból: mivel a Peutinger-táblán *Salinae* és *Patavissa* — szerinte akkor Torda és Kolozsvár — közti földrajzi távolság

¹⁾ *Seivert*, 222. l. 1. sz.

COL. TRAIANA. VI = *Colonia Trajana Sexta*.

²⁾ *Cellarius* stb. a Peutinger-táblán levő Patavissát a Ptolemaeus Patruissa-jának véli 478. l.

³⁾ *Timon*, *Imago antiquae Hung. sat. Tyrnaviae* 1735. 134. l.

⁴⁾ E feliratot hátrább Nagy-Ajtai Kovács István előadása nyomán ismertetni fogom.

⁵⁾ Erdélyi Múzeum Évkönyvei I. kötet, 31. l.

egyező, mivel ott kétségkívül római telep volt s a *Napoca* és *Patavissa* — szerinte Szamosújvár és Kolozsvár — közti távolság is egyezik; azonban később tőle közölt s fennebb ismertetett, valóban Kolozsváratt talált több római felirat megismeréséhez jutván: e nézetét megváltoztatta, mert — a mint maga írja — meggyőződött, hogy Patavissát csak Septimius Severus — Kr. u. 193—211 között — emelte városi rangra, Kolozsvár helyén pedig már Kr. u. 180—193 közt Aurelius Commodus császár alatt római joggal s önhatósággal bíró császári telep város — *Augusta Colonia* — volt, Patavissát tehát — úgymond — máshol kell keresnünk¹⁾.

Elterjedt vélemény az is, mely az 1734-beli Pataki-Füzéri-féle kézirat szerkesztőinek előadásán alapul, a kik azt írják, hogy az Ó-vár kőfalainak belső oldalán még a XVII. század elején látszottak ős alakú lapos és völgyelt cserepek, csinos kőfaragványok, beléjük vésett, de már akkor olvashatlan feliratokkal többnyire széttöredezett állapotban, melyek közül egy épebb 2' hosszú faragott kő volt, s az Ó-várnak — hajdan Claudia, korunkban elrontott néven Candia nevű — utcája végében a fal külső felén keresztbe volt téve s oldalán eltörve, Seivert olvasása szerint felirata magyar szövegben ez: „*A halottak szent árnyainak! Aulus Mamilius, Geminæ nevű XIII legiobeli katona, élt tíz évet, két hónapot, öt napot* (Dan — ua Aureliana: ez érthetetlen) *élt — évet, két napot, — — Augustus felszabadítottja V. Z. Eneas emelte.*”²⁾ Ebből azt következtetik, hogy e telep alapítója Claudius császár volt.

E feliratnak mint szövege, úgy olvasása is homályos értelmű s ki sem javítható, mert a kik nyomtatásban közölték, a kútfőt nem nevezték meg, de észrevehetőleg a Pataki-Füzéri-féle kézirat volt forrásuk. Előttém ennek három példánya állott: a Vass-

¹⁾ Archaeol. Közlem. IV. kötet, 16. l.

²⁾ *Seivert*, sat. 146. l. CCVI. szám. *)

*) *Seivert* fennebb egész címével idézett művében kiolvassa e feliratot. A háromféle olvasás egybechasonlításából láthatni, mily különbség, ha szakértő írja le a feliratokat vagy dilettáns; annak előadására megelevenülnek, sőt megszólalnak a mult emlékei, míg ez érthetlenség homályába burkolja. Azonban lássuk a megfejtést: *Mamibus Sacris! Aulus, Mamilius Miles Legionis XIII. Geminæ, Vixit Annis X. — Mensibus II. Diebus V. Dan -- ua Aureliana, Vixit annis — Diebus II. Vstho — Libertus Augusti Nostri. V. Z. Eneas Posuit.*

féle példány¹⁾, a mi a Pataki-örökösökéből van átdolgozva, a Fridvaldszky-²⁾ és Seivert-féle³⁾); a nagyobb különbség bennök a sorok beosztásában van; az elsőnek előnye az, hogy az egyik szerző utódainál találták és a lelet-helyet is megnevezi. Sokban eltér a Seivert-Fridvaldszky-féle közlés, melyeknek előnye a némileg több érthetőség. Azonban e feliratban levő érv kevés nyomatéku, mivel a Claudius vagy Claudia név nem fordul benne elé és a Candia szó, a Claudia és Claudius névnek oly otrombá torzítása, mi e hypothesis hihetőségét minden észrevételen alol helyezi. A Pataki-Füzéri-féle kéziratban van még egy másik hozzávetés is, hogy t. i. Claudius császár alatt [melyik? nem jelölik ki] egy legio-főnök a Szamos folyam mentében egy nem nagy térfogatu várat építtetett s azt Claudius imperator nevééről *Urbs Claudiana* vagy *Claudiopolis*-nak nevezte el.

E vélemény vallói hivatkoznak egyfelől azon tényre, hogy Kolozsvár latin neve ma is *Claudiopolis*, másfelől az ifjabb Pli-niusnak Bythinia császári *propraetor*ának Trajanus császárhoz írt

1) Vass-féle közlés:	2) Fridvaldszky közlése:	3) Seiverté:
M.	M. S. A. M. A. M. M	M. S.
A. M. A. M. M.	XII. N-N. X. RII.	A. MAM. M —
XII. N. N. X.	DVDA	XIII. G. V. AN. X —
RII DVDA.	NVI AVRII	M. II D. V. DA —
NVI AVRII.	VAVIXII AN	NVA. AVREL —
NAVIX II. AN.	EI IVSTHIO	NA. VIXIT — AN —
EII VSTIO	II NVNO	D. II VSTHIO —
II NVNO.	SVS. V. Z.	LI. AVG. NO.
SVZ VZ.	ENEI AVG.	STRI V. Z.
ENEIAVS	POSVIT. **)	ENEIAS
POSVIT *)		POSVIT ***)

*) Vass-féle közlés, Emléklapok Kolozsvár előkorából, 12. l.

**) *Inscriptiones Romano Transilvanicae* sat. ab I. L. B. *Josépho Thoroczky de Thoroczko*, AA. LL. Phil. et Math. Auditore *Claudiopoli Typis Collegii Acad. Societatis Jesu Anno MDCCLXVII. CVI.* szám. Neigebaur közölvén e felírást e könyv után: azt b. Thoroczky Józsefnek írja, azért, hogy neve alatt van kiadva; de szerzője Fridvaldszky János jezsuita. A jezsuiták a főranguk kedvének keresése s tanítványaik ösztönzése tekintetéből műveiket kitünőbb tanítványaik neve alatt azok költségén — adták ki. Hogy e múnél ez az eset van, kitetszik a *Privilegirte Anzeiger* című folyóirat 1773-ki III-ik évfolyama 298. l. levő tudósításból; de kitetszik a Fridvaldszkyknak *Szkumpia* című értekezése 1-ső lapján, a jegy alatti jegyzéséből is, a hol így ír: „Albae Juliae, ubi olim Colonia Apulum dieta stetit, uti patet ex Inscriptionibus Romano Dacicis, Ao 1767 a me in lucem datis. Egyébiránt maga a tárgy is mutatja, hogy azt 18—20 éves ifju nem írta.”

***) Lásd elébb a 146. lapon levő utósó jegyzés alatt.

egy levelére s a császárnak erre adott válaszára¹⁾. Az elsőben a császár parancsát kéri Plinius arra nézve : mit-tevő legyen a niceaiak félben levő theatrumával s felégetett gymnasiumával; aztán kéri, küldene a császár Rómából mesterembereket, s utoljára a Claudiopolis-városiakról így ír : ‚A Claudiopolis-városiak is alant fekvő helyen egy hegy alatt a földbe nagyszerű feredőt ásnak inkább mint építenek, azon pénzből, melyet a te kegyelmedből a bulenták²⁾ fizetnek, s részint már megajánlottak tanácsba bejutásukért, részint, ha én kívánom, megajándják.‘ A császár a theatrum és gymnasium iránti nézetét egy-két szóban megírván, a feredőre nézve így nyilatkozott: ‚Mit kelljen tenned a Claudiopolis-városiak által — a mint irod — alkalmas helyen építeni kezdett feredő ügyében, határozd el te magad. Építő mesterek ott is vannak. Egy tartomány sincs, melynek tanult és eszes emberei ne legyenek. Egyébiránt ne véld, hogy rövidebb út, ha én Rómából küldök, holott oda is Görögországból szoktak jöni.‘³⁾

E sokképpen támogatott véleményt éppen saját érvei döntik meg. Egy történeti tény történetileg XVI századdal később gyakorlatba jött név nem hitelesít; pedig Plinius bithyniai Claudiopolis-ának a IX—X. században alapított erdélyivel semmiféle ugyanazonossági viszonya nincs. Daciát Trajanus Kr. u. 106-n hódította meg, egyik Claudius Kr. u. 41—54-ig, a másik 268—270 közt uralkodott; az első nem építhette, mert nem birta a földet; az utóbbi nem, mivel azelőtt már régen létezett: az Antoninusok, Commodus, Bassianus korabeli s több feliratok kétségbe vonhatatlanul bizonyítják.

De a Claudius-névből egyéb okoknál fogva sem lehet biztosan

¹⁾ *Caii Plinii Caccili Secundi*, Epistolarum Libri decem sat. Recens. Gottlieb Curtius et Paulus Daniel Longolius etc. Amstelodami apud Janssonio-Waesbergios CIOIOCCXXXIV. XLVIII. XLIX. levél.

²⁾ *Bulenta* = Ezek a szokott száz számon feljül Trajanustól kinevezett számfeletti senatorok voltak, kiknek e tisztességért 1000—2000 denárt kellett fizetniök, s abból építették a kérdésben levő feredőt. Pompejus törvénye szerint Bithynia és Pontus tartománybeli rendes senatorok nem fizettek hivatali díjt, de Trajanus némely városoknak megengedte, hogy a törvényes számon feljül is választhassanak, azonban ezek érette szintűgy díjt fizessenek. Az utóbbiak közé tartozott Claudiopolis városa is.

³⁾ *Plinius* és *Trajanus* fennebb idézett leveleiből.

következtetni. Tény az, hogy a római imperatorok és hadvezérek a tőlük meghódított tartományokat és alapított városokat saját vagy nőik nevééről nevezték, a *polis* ragot pedig görög gyarmatvárosokhoz tették. Ilyek voltak Paphlagoniában és Ciliciában *Pompeiopolis*, Phrygiában *Tiberiopolis*, Isauriában *Claudiopolis*, Thraciában és Mysiában *Trajanopolis*, Bithyniában *Helenopolis*, Cappadociában *Irenopolis* sat. A római Dacia erdélyi és magyarországi részében többnyire latin neve volt a gyarmatoknak: *Apulum*, *Ulpia*, *Salinae*, *Patavissa*, *Colonia VI Trajana*, *Ad aquas*, *Optatiana*, *Largiana* sat. Amazoknál — hihetőleg a görög nemzeti érzés iránti kiméletből, vagy tán hellenismusi hajlamból — legalább a város nevének felét görögnek hagyták, itt várost és népet, törvényeit és erkölcsét, nevét és lényét rómaivá alakították. Azt is meg kell jegyezni, hogy az ó-kori szótárakban és földrajzokon e szók: *cludo*, *clusilis*, *Clusum*, *Clusium*, *clusus*, *clusa*, *clusae*, úgy a *Claudius*, *Claudium*, *Claudia*, *Claudias* név számtalan alakban fordulnak elő; *Claustrum*, *Claustra montium*, *locorum*, *regni*, *clausa*, *clausae*, *Clausurae*, sat. régebben zárt helyeket, gátlásokat, végbeli erősségeket, hegyszorosokat, kapukat jelentett; *Clusium* a Samnitesek mások szerint Etruskok egyik városa¹⁾, Hoffmann szerint etrusk municipium²⁾, *Claudia* = sziget, *Claudinum*, *Claudivium* [Ptolemaeusnál], *Claudia* = Klagenfurt³⁾, Hoffmann szerint *Claudia* [Ptolemaeus és Cluverius szerint *Claudium*] *Clausen* nevű bajor falu⁴⁾, az, mit Plinius noricum városnak ír⁵⁾, *Forum Claudii* = itáliai mezőváros⁶⁾; *Claudius* nevű császár, hadvezér, szónok, történetíró, bölcsész és szent tömérdek van az ó történetekben, van egy hegy is Pannoniában; *Claudia* nevet viselő császárné, tribus, törvény, út, sat. szintén sok van; végre van *Clodia fossa*, hajdan *Claudiopolis* nevű város az ádriai tenger partján⁷⁾, sőt tisztán *Claudiopolis* nevű város négy van a régi föld-

¹⁾ *Ptolemaeus*, Geogr. sat. I. r. 63. l.

²⁾ *Johann. Jacobus Hoffmann*, Lexicon Universale, Lugduni Batavor. MDCXCVII. 236. l.

³⁾ *Cellarius* sat. 433. *Ptolemaeus*, II. rész., 82. l.

⁴⁾ *Joh. Jac. Hoffmann*, sat. 885. l.

⁵⁾ *Plin.* III. könyv, 24. fejez. U. ő II. k. 184. l.

⁶⁾ *Cellarius* sat. 115. 199. II.

⁷⁾ *Hoffmann* sat. 898. l.

rajzokban följegyezve : Galatiában ¹⁾, Isauriában ²⁾, ezt Ptolemaeus Catalonia-tartományba teszi ³⁾, Bithynia Mediterraneá-ban az Eleata folyó mellett ⁴⁾ és Cappadociában ⁵⁾; Cellarius földabroszán is négy van följegyezve : *első*, a melyet Claudius telepített Pontus vidékén Bithyniának Honorius nevű tartományában Hypias és Parthenos folyók közt, nyugotra Prussa, északra Heraclea, keletre Craton városok közt, neve *Claudiopolis*. Erről azt írta az ifjabb Plinius, ki ott proprætor volt, hogy más neve Bithynia; közel esvén a galaták határához, azért tették némelyek Galatiába ⁶⁾; Cellarius pedig azt, hogy Claudius császár, Drusus fia [nem a gothicus] építette. A *második* van ugyan Bithyniában Paphlagonia tartományában Parthenos és Halys folyók közt, nyugotra Craton, északra Gangra és Germanopolis, délre Pompeiopolis városok közt, neve : *Claudiopolis nova*, hajdan Andraca. *Harmadik* Isauria tartományában Eurymedon és Calycadmus folyók közt feljül nyugotra Titopolis, északra Isauria és Laranda, délre Philadelphia városok közt, neve : *Claudiopolis* ⁷⁾. A *negyedik* Cappadociában a Halys folyó keleti partján, neve *Claudias* másképpen *archelais* ⁸⁾. Lehet-e kétség az iránt, hogy a Claudius és Claudia névről nevezett *Claudiopolis*-városok az egykori Pannoniában, a görög félszigeteken, Kis-Ázsiában, nem pedig Erdélyben keresendők, és hogy a történelmi tévedések közé tartozik azok nézete, a kik Szamosközi szerént azt hiszik, hogy az *Apulum*, *Salinae*, és a mai Kolozsvár helyén feküdt várostelepen át a jászok és pannonok földére vivő római had-út neve *via Clodia* vagy *Claudia* volt ⁹⁾.

Szamosközi szerént, némelyek a mai Kolozsvárra *Gormanus* nevű római telepet helyezik. „Csalódnak — jegyzi meg ő — mert

¹⁾ *Ptol.* III. könyv, IV. fejezet, 158. l.

²⁾ *Amnianus Marcellinus* XXXIV. k., XV. fejezet.

³⁾ *Ptolemaeus*, I. k., 123. l.

⁴⁾ *Ptolem.* XII. k., 389. l. *Dio Cocceianus*, sat. LXIX. könyv, 11. szak., 1159. l. *Claudiopolis, qui et Bithynium*, civitas Bithymiae.

⁵⁾ *Dio Cocc.* sat. in Hadriano, 192. l.

⁶⁾ *Plinius*, V. k., I. fejezet.

⁷⁾ *Ptol.* fennebb idézett helyén.

⁸⁾ *Cellarius* sat. 296. l.

⁹⁾ *Steph. Zamosius*, sat. 34. 48. l.

ennek a földszarki távolság s a tartomány fekvése egyiránt ellene mond. E telep helyén ma Kassa városa fekszik.¹⁾

Bartalis, Timon, Felmer, Huszti s több irók tagadva, hogy *Napoca* Kolozsváratt lett volna, azt Szamosújvárra, mások, mint Seivert²⁾ Torda vármegyében levő *Póka* nevű faluba, de némelyek, mint Cellarius, azt egyenesen Kolozsvárra helyezik. A *Póka* nevű falura névhasznosság útján indokolatlan kihagyással tett következtetés nem állhat meg, mert az a magyar ős nemzetségi rendszerrel ellenkezik. A *Púka*, *Póka* nemzetség oly régi, mint nemzetünk, a magyar ős nemzetség pedig ősi, még pedig tekintélyes birtokot föltételez. Seivert azon ellenvetése,³⁾ hogy az erre utaló feliratos kő máshonnan vitetett Kolozsvárra, csak gyanítás, mi-nek bizonyító ereje nincs.

Timon, Felmer s társaik nem eléggé indokolt véleménye mellett sokkal készültebben szólalt fel nem rég Torma Károly tudós régiségbuvárunk s felhozta: hogy a Pentinger-földabrosz szerint *Salinae* és *Napoca* közt levő térkülönbség a mai Torda és Szamosújvár köztivel talál, utóbbi mellé a földabroszon, folyóvíz van rajzolva, a Szamosújvárnál volt romok nagy telepre mutatnak, s végre, hogy a következő két feliratos követ is ott találták:

*„Nemesis istennőnek és királynénak; Valerius Valentinus a Gordianus XIII-ik „Geminacé” nevű legiojának kedvezményezett consuli katonája, Napoca Colonia aedilise, adójegyzékbe vette Samust a völgyön túli tartománynyal együtt, a nagy Antonius Gordianus felséges úr és imperator alatt s Aviol . . . A . . . consulságuk idejében.”*⁴⁾

¹⁾ *Steph. Zamosius* u. ott 6. l. második oldal.

²⁾ *Seivert*, sat. 108. l.

³⁾ *Seivert*, sat. 108. l.

⁴⁾ DEAE — — — ESI

REG — — VAL VA

LENTINVS BF

COSMIL — S LEG

XIII G. GORDI

AED — L COL NAP

A CEN SVBSIG

SAMVM CVM REG

— — ANS VAL — — M

IMP DN MANT GORDI AVGVS

TOETA VIOL COS X — — —

[*Deae NEMesi / reg INAE Valerius V. / leutinus beneficiarius / consularis miles legionis / XIII geminae Gordianae / aed IL / is / II Coloniae Napocae / a censibus subsignavit **) *Samum cum regione TRANS val LVm (vagy val. LEM) imperatore domino nostro M. Antonio Gordiano augusto et Aviol. A. Consulibus / 239 év Kr. u.]*

^{*} *a censibus subsignavit* mailag szólva az adóktól alájegyezte, nem jó, hanem vagy adó alá írta, vagy kitérülte. Úgy kell lenni, hogy az „a” névhatározó fölösleges. — *Torma Károly*, Erdélyi Múzeum Évkönyvei I. k. 37. l.

*Nerva Trájánnak, a világ urának, a fegyverrel ellenálló barbár népeken át az utak szabaddá tételése után állította Napoca Colonia.*¹⁾

E nézetek ellenében Benkő József már régen kifejezte kételyét arra nézve, hogy Napoca Szamosújváron lett volna, de azt, hogy hol volt, meghatározni nem tudta. Nem csuda; mert azon érvek közül, melyekkel Napocának Szamosújvár helyén létét támogatják, egy sem állja ki a szorosabb bírálatot.

A Salinae-, Napoca-, Patavissa = Torda-, Szamosújvár-, Kolozsvár városok közt a Peutinger-földabrosz nyomán kijelölt távolság, a mellé rajzolt folyam, az a körülmény, hogy ott nagy telep volt, valamint a fennebbi feliratok Napocára vonatkozó helyei csak azután lesznek valódi érvek, ha a telepítvények ugyanazonossága s mindkét felirat helyesen történt kiolvasása bebizonyult, addig csak félig-meddig bizonyítanak, s pedig mindkét feliratos köre nézve kétség támadhat az iránt: vajjon azokat valóban a szamosújvári telepítvény romjai közt találták-e?

Hátra van még azok véleményét és indokait említnem meg, a kik a Ptolemaeustól feljegyzett Napocát Kolozsvárra helyezik. Ezek egyike Cellarius. E vélemény — írja ő²⁾ — a Sponius Ja-

1) DOMINO ORBIS
T N
PER BARBARAS GENTES
ARMIS RESISTENTES
VIIS PATE FACTIS
N. C. P

[*Domino Orbis Trajano Nervae, per barbaras gentes armis resistentes viis patefactis Napocensis Colonia posuit.*]

Bartalis, Ortus et Occasus Imperii Romani sat. 57. l.

Neigebaur, 232. l. 1. sz.

Torma Károly, Erdélyi Muzéum Évkönyvei, I. k., 31. l.

2) NUMINI AVGVST.
M. VLP. CAECL.
BASSIANVS.
M. AVG.
AVGVSTALIS.
COL. NAP.
D. D

[*Numini Augusti, Marcus Vlpnius Caccilius Bassianus, Maximus Augur Augustalis Coloniae Napocensis Dedicat.*]

Én e feliratot *Neigebaur* után közöltem, [látható nála a 223. lapon 3. sz. alatt] Seivert kiolvasása szerint, [látható nála a CLV. szám alatt] ki azt — úgy látszik — Reinesius ily című könyvéből vette át: *Classic Inscription. CLXVIII-ik felírás a 185. lapon.* Utóbbi könyvet nem tudtam megkeríteni.

Cellarius, *Geogr. Antiquae* sat. 478. l.

kab¹⁾ és Reinesius Tamástól²⁾ közlött s szerintök Kolozsváratt talált ím e feliraton alapul : *„Az isteni Augustusnak, Marcus Ulpius Caecilius Bassianus, Napoca császári Colonia legfőbb Augura szentelte. [Lásd a 152-ik lapon a 2-ik jegyzést].*

E körül Bartalis azt gyanítja³⁾, hogy Szamosújvárról vitétt Kolozsvárra. De miután ez csak azon feltevésen alapul, hogy Napoca Szamosújváratt feküdt, meg is lehet fordítani, s azt mondani, hogy az ott levő Napoca feliratu kő vitétt Kolozsvárról Szamosújvárra. Huszti tagadja, a mit Bartalis állít, mivel szerinte a Napoca nevű telepítvény római joggal birt, Kolozsvár pedig — szerinte *Clusa* = municipium.⁴⁾ Ez okoskodás hiányos, mert egyfelől történelmileg nem áll, hogy azon municipiumnak, melyről Huszti azt állítja, hogy itt feküdt, *Clusa* lett volna neve; másfelől az Antoninusok korabeli municipium nyerhetett később coloniai jogot; vagy ha a Digestákat⁵⁾ alapul elfogadjuk s Napocát már Trajanus alatt coloniai joggal bírónak állítjuk, azt is lehetségesnek kell elismernünk, hogy azt később municipium-joggal cserélhette fel; mert ez a római coloniáknál és municipiumoknál annyira szokott dolog volt, hogy Hadrianus császár a Senatus előtt tartott beszédében csudálkozását nyilvánította a felett, hogy az itáliaiak és némely más municipiumok, a midőn saját törvényeikkel élhetnének, erkölceiket és szokásaikat megtarthatnák,

¹⁾ Eruditar. antiquitat. Miscell. 168. l. *Mannert*, Res Trajani ad Danubium gestae p. 79.

²⁾ *Thom. Reinesii*, Class. Inscript. CLXVIII. 185. l.

Seivert, 107. l. CLV. sz. [Látható fennebb bővebben].

Bähmer, Dissertat. praelim. §. VII. Seivert ide vonatkozólag azt jegyzi meg, hogy Reinesius és Bähmer a végső sort M. AGG-nak olvassák, de ő nem tudja mi okért?

Huszti, Ó és Új Dácia 21. l. *Bartalis*, 57. l. *Vass József*, Emléklapok, sat. 11. l.

³⁾ *Bartalis*, Ortus et Progr. sat. 57. l.

⁴⁾ *Huszti*, Ó és Új Dácia sat. 21. l.

⁵⁾ Indicia (helyesebben in Dacia) quoque *Zernensium colonia* a Divo Trahiano deducta, juris Italici est. *Zarmizegethusa* quoque ejusdem juris est: item *Napocensis colonia*, et *Apulensis*, et *Patavicensium vicus*, qui a Divo Severo jus coloniae impetravit. Corpus Juris Civilis Romani sat. Lipsiae, Sumptibus Jo. Friderici Gleditschii P. filii Anno MDCCXX. Digestorum Liber L. Tit. XV. 1000. l.

maguknak coloniai jogot szerezni törekednek, holott — úgymond — a praenesteiek Tiberiust arra kérték, hogy coloniából municipium-állapotba tétessenek¹⁾. A Reinesius nézete mellett hathatósan szólalt fel a mult években Torma Károly, s e tárgy felőli előbbi véleményét megváltoztatva, határozottan úgy nyilatkozott, hogy a mai Kolozsvár helyén Napoca feküdt; érvül felhozta a Szathmári P. Mihály-féle idézett feliratot, mely mint kétségtelesen Kolozsváratt a föld mélyében, s e felirat szerént, Napoca romjai közt talált emlék czáfolhatlanul mutatja, hogy abban decurio és augur, tehát polgári és vallási főnök volt²⁾, az pedig csak coloniákban létezett; továbbá idézte a tőle fölfedezett s fennebb szintén közlött feliratokat, a melyek után — úgymond — ,világos lett előtte, hogy Napoca Kolozsvár helyén feküdt; mert különösen a Szathmári-féle felirat mutatja, hogy az egykor ennek leleti helyén létezett telepedés már Commodus alatt római telepvárosi ranggal birt, s hogy így e császár uralkodása alatt ott más telep, mint Napoca nem létezhetett.³⁾

A hozzávetések, egymásnak ellenmondó etymologiai és földrajzi okoskodások hosszú sorának végeredménye az : hogy a Kolozsvár helyén volt telepítvény nevét teljes bizonyossággal megmondani nem lehet. Torma Károly érvei annak kitisztázására sokat tettek, de ki nem tisztázták. A hídkapuba berakva talált feliratos kőven a hetedik sorban levő C N N betűjegyeket eleinte eldöntőknek hittem, azt vélve, hogy azokban a COLONIA NAPOCENSIS rejlik; de később meghányva-vetve a dolgot, véleményemet függőben hagytam. . . . Én a név iránti kételyt eloszlatottnak mondani nem merem, s eloszlatni magam szintén nem tudom.

A telep alapítójáról és megalapítása koráról létező vélemények is csak tapogatózások; többnyire Claudius császár és Claudia császárné névvel s a Pataki-Füzéri-féle kézirat után, egy ismeretlen legio-parancsnokkal hozzák kapcsolatba. Az elsőnek történeti alapja nincs, utóbbit a telep-alapítási fontos jog teszi hihetatlenné. A római tartományok gyarmatvárosainak egész névsora mutatja,

¹⁾ *Aulus Gellius*, Cap. 13. lib. 16.

²⁾ A Pontifex itt lakását tamogatja a kolozsvári indóház közelében újonnan talált feliratos kő is, melyet fennebb ismertettem.

³⁾ *Torma Károly*, *Archaeologiai Közlemények* IV. köt. 16. l.

TES, az eredményre nézve rendkívül hibásan volt olvasva GALATAE szó helyett, a mi a történetben nagy különbség!

E szerint e követ Antoninus és Aurelius császár dicsőítésére a municipiumbeli galaták emelték, hihetőleg a tartomány helyre állott békéjének emlékére, és mivel e császároknak a telepítvény és tartomány irányában tán különös érdemei voltak. Előttük csak két császár birta Dacia e részét: Trajanus a meghódító, s következője Hadriánus. Utóbbiról történelmileg áll, hogy Trajanus dicsőségét irigyelte¹⁾, a tőle alapított városokat — s a mi vétkes volt — a dunai álló-hídat lerontatta, császári előde híveit s az alatta lett nagy embereket üldözte; barátainak tulajdonítandó érdemül, hogy a keleti tartományokat vesztőkre nem hagyta, s bár birodalma legnagyobb részét beutazta, még sem bizonyos, hogy mint császár e tartományban járt volna; ²⁾ a mi emlék itt szól felőle, többnyire Ulpia Trajana és Apulum körül van, de mint alapítóról egy sem emlékezik; Trajanusról ellenben történelmileg áll, hogy ő az egész római birodalomból tömérdek népet telepített be, várakat és városokat építtetett, melyek nevét viselték, hat telepvárosnak tőle alapítását a *Colonia VI-ta Trajana* világosan bizonyítja³⁾, a só- és aranybányákat művelés alá vétette, nagy hadútakat készíttetett sat. Önként értetik, hogy a hadi megszállás és

793. l., Trösterre: 453. l., Lazira: 397, 930—31. ll., a ki a végső sorhoz hozzá teszi SI, Fridwaldszkira: N. CVII. sz. a., idézi az általa CLXXVII. sz. alatt közlött feliratot, a hol szintén TAVIANVS — van írva . . . Azóta a kő a hídkapuból kivéttetett, felirata jól elolvasható vagy legalább a főbb alkotó részek; az eddigi olvasási botlások ebből maguktól feltűnnek; láthatni híven lemásolva a RAJZOK illető tábláján.

¹⁾ *Cassii Dionis Cocceiani*, Histor. Roman. LXIX. könyv, 3. czikk.

²⁾ *Seivert*, sat. 10. l. 10. sz.

³⁾ Egy német író szerint a mai Erdély földén hét katonai telep volt. E hét telep: *Sarmisegetusa*, *Apulum*, *Napuca*, *Zerna* vagy *Dierna*, *Malva* vagy *Malva*, *Parolissum* s *Tibiscum*. A többiek — szerinte — csak katonai álló táborhelyek: *castra stativa hiberna*, vagyis kisebb helységek, majzorok voltak. *Torma Károly*, Erd. Muz. Évkönyvei III. k. I. füz. 61. l. *Zumpt Agost* 'De Colonüs Romanorum militariibus'. Berlinben 1850 megjelent műve I. köt. 404—406. ll. után. *Seivert* azt véli, hogy Apulum a VII-ik római municipium volt, bizonyításul idézi a CL. és CLIV. számú feliratokat, műve 105. 107. ll. Ha ez olvasás helyes, akkor a mai Erdélyben már Trajanus alatt meg volt alapítva hét római Colonia.

megegerősítés első volt, de hogy ezt nyomon kövesse a telepítés s az új hódítványnak őrséggel megrakása, Róma politikája hozta magával, valamint az is hihető, hogy a sor e vidékre csak később kerülhetett, mikor a Maros- és Aranyos-vonal s tán az aranytermő nyugoti Kárpát-vonal hadi megszállása s erősítése be volt végezve. Az Ajtonban talált mér föld-mutató oszlop, mely Kr. u. a 108-ik évből való¹⁾ s a mojrgrádi felirat — Kr. u. 157-ből, melyen az ott volt amphitheatrum a régiség miatt összedűltnek iratik²⁾, kétségtelenné tesz, hogy a Nagy- és Kis-Szamos völgyét már Trajanus meghódította és hogy táborhelyeinek délről kelet és észak felé kiterjesztésében hihetően a mondottakból visszatükröződő egymásután-t követte A meghódítás katonai dicsősége s megnépesítés és beolvasztás polgári érdeme — ha érdem — alig lehet másé, mint e nagy uralkodóé! A két tény egy fő gondolata, ugyanazon erős kar műve. A mint a vaskapui hegyszoros védelmére Zarmiz dák királyi város romjaira Ulpiát, a Maros közép völgyén Apulumot, a nemes ércbányák központján Aurariát építtette, és Salinae-t mivelés alá vétette: szintúgy — bár nem bizonyíthatva — hihetjük, hogy sem pusztán, sem védetlenül nem hagyta hódítvánnya e részét, mely az ő nevét viselő Daciának³⁾ észak-nyugotról kapuját és kulcsát képezte. *Napoca* vagy *más név* alatt e területen katonai telepítvény állott, még pedig — *alsóra és felsőre* levén alatta a tartomány osztva — felső Daciában. A felső ismét *Auraria*, *Apulensis*, *Malvensis* részekre oszolván: a telep hihetően az utósóban mint legészakibb részben feküdt.⁴⁾ Aurelianus korá-

¹⁾ *Seivert* 80. l. IX. szám. *Neigebaur* sat. 222. l. I. sz. *Torma K.* A Magyar Akad. Évkönyvei XI. kötet, 17. l.

²⁾ *Torma K.* Magy. Akad. Évk. XI. köt. 17. l.

³⁾ Dacia, Provincia Trajani. *Cellarius*, Notitia Orbis Antiqui sat. MDCCLXXIII. 437. lap melletti földabroszán.

⁴⁾ Dácia felosztása a Rómaiak után, írta *Torma Károly*, külön nyomat sat. Kolozsváratt, 1863. 15—19, 26—27. ll. Megtekintendő: *Spruner*, Atlas Antiquus sat. XVII. táblája, hol Dacia Mediterranea Moesia déli, Dacia Ripensis északi részében van jegyezve, a Dunától északra pedig a harmadik, mely magában foglalta Moldovát, Erdélyt s Magyarországot a Tiszáig, a melynek megkülönböztető neve nincs, de némelyek havasinak nevezik. A három-részre osztást Köleséri Károly-Fejérváron talált két feliratra alapítja. [*Samuelis Köleséri*, Auraria Romano Daciae sat. Posonii et Cassoviae 1780 l. fej. 45. l.]. Megegerősíti ezt Justinianus császártól Kr. u.

ban ismét új felosztás történt: *partii*, *közép* és *havasi* Dacia lónék a részek nevei. Melyikbe tartozott az itt levő telep, a részek neveit, kiterjedését és hol-fekvését illető adatok megállapíthatatlansága miatt kétségtelenül meghatározni egyebek közt azért sem lehet, mivel az utóbbi felosztás Trajanus és Aurelianus Daciáját együttesen foglalta magában, azon érvek pedig, melyekre a mai Erdélynek *havasi Daciához* tartozását alapítani szokták, nem teljesen meggyőzők.¹⁾

Mikor ily áthathatlan homály fedi a telep nevét, fekvését s alapítóját, a minek tudása kutatásainkat biztosan vezethetné: természetes, hogy azt sem lehet tudnunk: mi volt a rómaiak alatt közjogi állása. A hídkapui fal-kő felirata szerénti municipium, a Szathmári-féle és több későbbi keletü iratos köveken már Colonia; tehát az Antoninusok korában municipium ranggal bíró telepítvény Commodus császár alatt Colonia-jogot nyert volna. A csere nem lehetetlen, de a bebizonyítás még most az.

Fennebb érintettem, hogy ugyanazon város felváltva volt colonia, municipium és praefectura.²⁾ Egy római régiségbuvár megvallja, hogy nem tudja, mi a különbség a municipium és colonia közt, de úgy tartják — jegyzi meg — hogy utóbbiaknak szebb jogai vannak.³⁾ A municipiumok — szerinte — saját törvényeikkel és jogukkal élő hatóságok, miket a római néphez csak bizonyos tisztelet-ajándékadás közössége köt. Ha valamely municipium tagja Rómába ment, joga volt befogadtatását kérni s a

535-n költ egy oklevél, melyben második Pannonia — Pannonia Secunda — egy részét a Justiniana Prima nevü érseki megye hatósága alá rendelvén: világos kifejezéssel jegyzi meg, hogy az alatt a hatóság alatt van: *közép* és *partii* Dacia — Mediterranea et Ripensis Dacia — Mysia sat., továbbá, hogy a Duna mind két partja az ő hatalma alatt van, s második Pannonia nincs messze közép Daciától. [*Fejér*, Cod. Dipl. I. k. 131—133. ll.] A *havasi* — Dacia alpestris — névre a Szamosközi által közölt 'Provincia Collia' felirat [*Analecta Lapid.* Benkő kézírata szerént V. fej. 33—34. ll.] mint a szónak nem tiszta értelmén, hanem következtetésen alapuló, nem kielégítő alap, annál kevésbé, mert Seivert és Gr. Kemény József Oláhországot vélik ennek. *Torma K.* idézett műve 16. l. A hídkapuban most talált kő felirata szerint Napoca a *Provincia Parolisensis*-ben feküdt.

¹⁾ Lásd az elébbi jegyzés végét.

²⁾ *A. Gellius* után Hoffman sat. 236. l.

³⁾ " " " " " 924. l.

közhivatalokban résztvenni. A municipium tehát a római nép jogával bíró várost jelentett.¹⁾ A coloniák más néző-pont alá esnek; ezek nem magukból, saját életgyökereikről felelt hatóságok, hanem a városból telepítették ki s mindenben a római nép jogát és intézményeit tartották — nem magukéit.²⁾ Ez a telepítés a Senatus végzése által, törvény következtében történt; főoka volt a szegényeknek Rómában szerfelelt elszaporodása, ezek nem tudták fizetni az adót, csavargás volt életmódjuk s az állam terhére váltak; egybeiratván tehát koronként, a kiknek kedve volt, új telepekre kiszállították, a város megszabadult tőlük, s ők vagyont tettek szert, mert a coloniákban 2—4, sőt 6—8 hold földbirtokot is kaptak.³⁾ Római hadi jog szerint közföldnek — ager publicus — tekintették a meghódított tartományt, s kiszolgált katonák⁴⁾ s kitelepített rómaiak közt tetszés szerint osztották fel a bemszülöttek földbirtokát. A hol a római győzött, ott lakott is.⁵⁾ A coloniáknak két osztálya volt: római és latiumi; mindenik Rómából kiszármazottakból állott; amazok római, ezek jus latiummal vagy jus italicummal birtak; mi a római jognál alább állott.⁶⁾ E kérdésre világot vetnek Julius Caesar irójának ide vonatkozó szavai, a ki a gyarmatosításokban magasabb állami tekinteteket lát s a colonia és municipium közti jogi határvonalat szabatosabban adja elé. „A rómaiak — úgymond — a gyarmatokat azért alapították, hogy szerzett birtokaikat fenntartsák, az új határokat biztosítsák, a közlekedési vonalok fontosabb pontjait őrizzék, sőt elvileg azért is, hogy a Rómában levő csavargó osztálytól megszabaduljanak.”⁷⁾ Cicero a coloniákat a birodalom védbástyáinak nevezi⁸⁾ s csaknem eszményíti. „Ezek — úgymond ő — a hadi szolgálattal tartozó osztályok közül családostól együtt áttelepítvén: a polgár czíméhez kapcsolt kiváltságokat úgy mint kötele-

¹⁾ *Gellius* után *Hoffman* sat. 235—36. II.

²⁾ „ „ „ „ 235—36. II.

³⁾ „ „ „ „ 924. I.

⁴⁾ *Seivert*, *Inscriptiones* sat. 136. *Transsilvania* II. 2. 249. I.

⁵⁾ *Seneca De Consol.* ad *Helv.* 6. fejez. után *Wass József*: *Erdély a Rómaiak alatt* 90. I.

⁶⁾ *Napoleon*, *Julius Caesar tört.* sat. 65. I.

⁷⁾ Ugyanaz ugyan ott.

⁸⁾ *Cicero*, *agrar.* II. 27.

zetségeket elannyira megtartották, hogy a gyarmat beligazgatásában Romáé tükröződött vissza.¹⁾ A municipiumoknak három osztályát különbözteti meg; az *első* lakosai tribusokban voltak beosztva s a római polgár minden jogában és terhében részesültek; a *második* osztálybelieknek nem volt szavazatjoguk; ezek egészben vagy részben élvezték a *quirites*-ek jogát s bizonyos föltételek alatt elnyerhették a római teljes polgárjogot. Ebből állott a *jus Latii*. E két első megtartotta önkormányzatát és hatósági jogait. *Har-*
madik osztályiak voltak azon városok, melyek Róma polgári törvényeiért kényszerültek egész függetlenségüket cserébe adni; önállóságukat elvesztették, lakosai ki voltak zárva a legfontosabb politikai jogokból.²⁾

Melyik volt a kettő közül az itteni telepítvény: municipium-e vagy colonia? Ha az első, mik voltak azok a saját jogok és törvények, melyek határai közt a népnek helyhatósági és politikai jogélete volt s meddig tartott? Dák-római vagy görög gyarmati jogok és törvények? Ha az utolsó, polgári vagy katonai vagy egyes telep volt-e s tartama mennyi időre terjedt? . . . És bár melyik volt, közjoguk minő viszonyban állott Ulpia Trajana tartományi fővárossal s az ott székelő politikai és bírói legfőbb hatósággal? Vagy tán a tartománybeli több politikai hatóságokkal együttesen gyakorolt külön jogokkal birt? A feliratokon levő aedilis, augur, pontifex kifejezések polgári, a decuriok katonai, a galata görög telepet és telepszerkezetet gyanítatnak, a proconsul és augustalis colonia feliratu kövek, ha valóban itteni leletűek — a császárok nevében kormányzó proconsulok itteni gyakori látogatását s a fővárossal való politikai egységet sejtetik, együtt mindenik egy politikailag és katonailag szervezett vegyes várostelepről tanuskodnak. Azonban mind ezek még most csak — kérdések, mikről éppen oly könnyű lenne érdekes, sőt hihető, a mily nehéz, sőt lehetlen, teljesen megalapított és a pragmatikai történelemben helyet érdemlő részleteket írni. Azért is ezt későbbi idők szerencsésebb kutatóinak hagyván fenn, s a mondottakkal ama történetírói tisztnek: „mely csak bizonyost és igazat szólnunk s tanítunk kötelez” — eleget tevén: inkább az olvasónak a hosszas bonczol-

¹⁾ Cicero agrar. 62. l.

²⁾ „ . . . 62. 63. ll.

gatás által való untatásáérti kárpotlásául s jövő kutatásokra ösztönadásul mintsem hogy azoknak történeti hitelt követeljek, elmondom egy bevonva e telepítvényről általános vélelmemet.

Trajanus Decebált legyőzván, az észak-keleti végvidék védelmére már az első években a mai Kolozsvár ó és új vára területén egy nagyobb szerű álló táborhelyet alapított, melynek fekvése az itteni leletek szerint a mai színfelületnél 8—10 lábbal alantabb állott, s melyet északról a Szamos — a malomárok vagy Kis-Szamos századokkal később van ásva — kelet, dél és nyugot felől — római szokás szerint — várfal, a szegleteken őrtornyok, a falak körül kövezett s szükség esetében vízzel megtölthető sáncz védett. Az Ó-várnál meglevő észak-nyugoti bástya-alappal és dél-keleti szegletbástya alakjából következtethetőleg csaknem derék négyszög alakja, rendszeres vízvezetése, a fennmaradt erődítési és csatornázási nyomok gyanítatják, hogy előbb az képezte a telep magvát — az úgynevezett *Castrum*-ot s tán valamivel magasabban is feküdt, de népe szaporodtával s a római uralom megszilárdulása után, a mellé az egész piacztérre, közép-, farkas-, Torda-, szén- és monostorutczára kiterjedő polgári telepítvény lőn csatolva. A telepítvény külvédelmére a közelében eső emelkedettebb pontokon kisebb táborhelyek — *castra stativa* — és őrszemek — *vigiliae* — voltak állítva. Ilyenek nyomai látszanak délre a Monostor feletti erdőben, nyugotra a Kómál oldalában; a mik hajdon hihetőleg a hegytetőn volt római erődítményből az 1714—15-ki várépítéskor kerültek le a hegy aljára; északra a kajántói völgy inenső oldalán a csillaghegy háta megett s a tartsai *praediumon*, keletre a Békás patak teteje körül, hol még 1627-n hihetően a római őrhely romjain épült kápolna látszott.¹⁾ A telepítvény alatt annak egészséges lége, tisztán tartása s a fürdők vizeinek kivezetése végett tágas üregű földalatti csatornák voltak építve. Az itt három felől központosuló hadútak arra mutatnak, hogy a tartomány északnyugoti részének központja itt volt; a *proconsulnak* itt gyakran megfordulása, az *anguri* és a *pontifexi* állomás sejteti, hogy a vidék innen volt kormányozva; a császárok és *proconsulok* emlékére a telep és benne levő katonaság által állított emlékek

¹⁾ A kápolna látható a RAJZOK között Kolozsvár 1627-ből való látképén.

fejlett polgári s élénk katonai életet gyanítatnak. Fájdalom! elődeink nem fordítottak figyelmet e multra: az építésekkor napfényre jött emlékeket feljegyzés és tanulmányozás nélkül falbarakatni, összeromboltatni, ide-oda a földbirtokosok által szét- vagy a házából kihordatni, s ekként elpusztulni engedték, sokan engedik még ma is!! Sőt voltak, a kik az itt talált feliratos köveket s más leleteket külföldre küldötték kedvkeresésből a nélkül, hogy bár csak ismertetésüket hagyták volna itt fenn, vagy tették volna közzé hazai lapokban s folyó-iratokban. A szerencsés véletlen néhány emléket megkimélt, egy-két értelmes és a régiség kegyeletét szívében bíró polgártársunk itt-ott levő némi romokat megőrzött, másoknak feliratait lejegyezte, ma is olykor tárul fel egy-egy, s azokkal kell lelkünk régiség utáni vágyának s a tudománynak megelegedni.

Ez emlékek és romok közül a legnevezetesebb azon épületrom, mely a piaci templom északi egykori udvarterületén épült sorház alatt van közel két ezer év óta eltemetve, melyet némelyek pogány templomnak, én fürdőnek tartok, s melynek egy része 1822-n ki lőn takarva és a talált régiségek történeti becese felfejtve; a többi t. i. keletre a róm. catholicus egyház házai és a város vámháza, nyugotra a mészárszék és róm. kath. ekklézsia szeglet-boltépülete még ezután várja feltakartató régészét és magyarázóját. Vajha a piaci templom környezete megtisztításának tiszteletre méltó szándéka avagy csak azért is mihamarabb tetté válna, hogy a városi tanács a Muzeum-egylet igazgatóságával egyetértve az e tájatt volt fürdő letakarását s szakértő tanulmányozását bevégeztethetné! Hátha az ásatások a városunk helyén volt római telepítvény vagy tán az előtti idők ismeretéhez oly adatok birtokába juttatnának, melyek után rég óta vágnak már a tudomány barátai, s a mi, ha eddig történik, e szerény műnek is nagyobb történelmi érdeket s több belbecset kölcsönöz vala

Másik nevezetes középítészeti emlék a belváros területén azon kettős vízvezeték, melyek egyikét a Felekről szénutcza felé hozták be, medenczéje az Ó-várban volt, vezető csövei innen ágaztak szét s valószínűen az adta az egész telepítvény számára az ivó-vizet. A másik szintén a Felekről Torda utcán jöve keresztül az imént érintett templom-környezeti fürdő-épületnél volt központosítva, terjedelmes vztartóval s mellé épült hideg és meleg fürdő-helyi-

ségekkel, melyekből a víz a csatornán lón a Szamosba kivezetve. Számtalan körülmény mutatja, hogy itt nem lehetett csak egyszerű víztartó, hanem fürdő-helyiség. Atalánosan tudva van, de közelebb Torma Károly jeles régészünk szaktörténeti számos adatokkal mutatta ki és saját fölfedezéseivel erősítette meg ama tény, hogy hazánkban, a hol római telepek voltak, rendesen fürdőnek is lenni kellett.¹⁾ „A rómainak — mondja ő — nélkülözhetlen szükségesség volt a fürdés és testi tisztaság; fürdők a telepítvénytől rendesen délre vagy délkeletre feküdtek“ sat. . . . A piaczi templom környékén talált oszlopzatok egy fürdő előcsarnokát, a levivő grádicsok ülő hideg fürdőt — *frigidarium* — a csatornák alólról való fürdő-melegítést sejtetnek. A tanácsház hátulsó részében talált lapos kőpadolat szintén valamely középület folyosóit gyanítatja. Különös figyelmet érdemelnek az ó-vári és piacz-sori házak alatt 10—12 láb mélyen levő nagy kőalapzatok — *substructionok* — melyek kétségtelenül valamely templom, középület vagy mulató-hely ittvoltát s mindezek összevéve egy elenyészett nagyobb-szerű telepváros romjait mutatják. A telepítvény köztemető-helye a gazdasági egyesület gyümölcsös- és növény-kertjén át a Köves pad felé kivonuló tábor-út melléke volt, ámbár a castrumok melletti nyilttérekre is temetkeztek, a mint ezt az apulumi és ilosvai romok s a hídkapun belőli építéseknel a régi vár sánczban talált ember-csontok, szén- és hamvveder-darabok mutatják.

A telepítvény ma meglevő műemlékei közül kitünőbbek az unitáriusok főtanodájából a Muzeumba átszállított és a Pákei-háznál levő féldomborművek, a réz bika, Pán-mellszobor és egy márvány fő. Vannak a kik az itt talált régiségeket nagyobbára durva mívökről ítélve, dák korszakiaknak vélik, de azt történetileg bebizonyítani nem lehet; ²⁾ a rómaiakról ellenben bizonyos, hogy minden gyarmatvárosukban a művészet nem állott a fejlettség azon magossági vonalán, mint Rómában és a görögökkel szomszédos városaikban, sőt a Trajanus császár idézett levele azt gyáni-

¹⁾ Számos szakértekezései közül lásd az „*Alsó-Ilosvai római álló-tábor s műemlékei*“ címűt az Erdélyi Muzem Évkönyvei III. k. I. füzeté. 10—67. ll.

²⁾ *Friedrich Müller*, Die Bronze-Alterthümer der älteren Siebenbürgischen Geschichte. Archiv des Ver. für Siebenb. Landeskunde. Neue Folge III. B. 335. s következő ll.

tatja, hogy az itt talált műemlékek készítői, ezen gyarmatbeliek — hihetően Galatziából áttelepültek voltak — s a kő mint a mű e távol fekvő keleti tartomány legészakibb része műveltségének bélyegét viselte magán.

A lakók közt voltak : rómaiak, dákok, galaták — tizenöttnél több bennszülött és jövevény faj. A mag volt a Trajanus nagyszerű telepítése. Azután Antoninus alatt ismét sok nép jött be s keresett menhelyet római Daciában : asting, quad, bastarn sat. némelyik önkéntesen, másik kóbor népek által üzetve, harmadik mint szökevény; sőt a foglyok közül is sokakat telepítettek dák földre és falukba. Innen magyarázhatni meg Ptolemaeus amaz előadását, hogy Daciát — mely fogalomban a mai Erdély is benne volt — a legkülönbözőbb népek zagyvaléka lakja.¹⁾ Commodus császár alatt a telepítés ismét tovább folyt, egy békeszerződés 11 ezer burri-nak engedett ott lakhelyet.²⁾ A tartományt lakó népek e nagy különféleségében, az emlékek nyomán indulva, két osztályt jelölhetni meg : a katonait és polgárit — provincialistát, azonban politikai szervezetők, hatáskörük s egymáshoz való viszonyuk szabatos meghatározására nézve specialis adatok hiánya miatt semmi bizonyos nem mondható. Vajjon közigazgatása a birodalom nagyobb városai mintájára volt-e szervezve, a közdolgokat a tanács és nép — senatus populusque — igazgatta, a mint ez Ulpia Trajana városban volt? vagy a kisebbek belszervezése szerint, duumvirek, decuriók, aedilisek intézték? Erre írónknál nincs adat, a feliratok az utósót gyanítatják; annyi a pénzek bőségét kifejező jelvényrajzokból bizonyosnak látszik, hogy a földet és bányákat az egész tartományban szorgalmas, hozzáértő munkások művelték, valamint a sok szőlőkoszorus szobron s domborműveken serleget tartó öregek és ifjak jelképei sejtetik, hogy a bort bőven termesztették, Bachusnak — mint ma is — sok tisztelője volt; az itt talált emlékek kőanyaga éppen az, a mit ma is látunk a Kolozsvár körüli bányákban, s mutatják, hogy a szobrászatban, a vízvezetési és fedélcserépek s téglák, hogy az agyagfölddel való bánásban valódi mesterek s főként hogy a fának bővében voltak; téglagyáraik helye — úgy látszik — a Fellegvár alatti oldalon Borjumál felé.

¹⁾ *Dio Cassius* sat. LXXI. könyv, II. fejezet, 1185. l.

²⁾ " " " " " III. fejez.

Mindezek a művészet és kézműipar fejlett állapotát gyanítatják. S ez tán polgáriak műve. A telep védművekkel volt erősítve, a közeli dombokon és hegyeken levő őrségekben legionariusok védtek a belbékét, tartós hadútakat, erős hídekat és hídfőket, ezélszerű fürdőket és vízvezetőket építettek. Erre mint másutt, hihetően itt is a katonaság volt használva. Dacia bővölködött. Róma büszke volt e birtokára.

Hogy volt e két osztályban képviselve a római polgár — *Civis Romanus* — és a bennszülött dák s betelepült vagy menekült számtalan népfaj, erre még kevesebb az adat. Az emlékekből ellenben az tűnik ki, hogy a rómaiak viselték a főbb hivatalokat¹⁾, bírták a hadjogon nyert föld — *ager publicus* — javát²⁾, a kereskedés közvetítői voltak³⁾, közhatalom, nyelv, intézmények, műveltség római volt; a dák és többi népvegyülék politikai és társadalmi alárendeltségben élt, a hatalom-bíró népbe beolvadt. Róma és a rómaiak 168 évi uralmáról szóló emlékekben gazdag a mai Kolozsvár területe; a dákról ez időszakból, a mi felirat vagy hagyomány van, mint adófizetőkről és szolgálókról, felkelt és legyőzött barbárokról emlékezik. A sok adat közül idézek egyet, melyet éppen itt találtak; hitelességét némelyek kétségbe vonják; Nagy-Ajtai Kovács István így ír felőle: 'Elégedetlenek voltak a meghódított dákok Róma rajtok uralkodásával, Antoninus Pius alatt felzendültek, de elnyomattak; Lucius Aurelius Commodus alatt ismét megkísérlették, de viszont legyőzettek, s nem maradt fenn remény, hogy többé önállásu népi rangra juthassanak Dacia e szomorú állapotáról szól e felirat'⁴⁾

¹⁾ Tanuk a feliratok.

²⁾ *Johann K. Schuller*, Kritische Studien sat. Erstes Heft. 9. l.

³⁾ *Seivert*, Inscript. sat. 131. l. CLXXXV. sz.

⁴⁾ I. O. M. FAV. Q. Q. FVR. DAC. NVLL.

SPES PACIS AC SAL. RELINQ

IMP. CAES. INV. L. AVR. COM. CLAR.

AEQVL RES CONST F. C. COL. P.

Neigebaur, 22. l. 8. szám.

Nemzeti Társalkodó 1840. I. évfolyam, 28. l. Látható a hídkapuv kívül, jobbra a régi őrház mellé épült ház falán az északi felső szegleten, hová az építető Liberati Nemes Sámuel rakatta be; találták 1831 a mellette levő malomárokban, Torma K. nem tartja hitelesnek. Híhetően erre vonatkozik Gaiser mérnök úr fennebb érintett előadása, csak hogy azt állítja, hogy e kő a feleki oldalban lett volna találva.

Azonban Rómának a dákoknál sokkal hatalmasabb ellensége lőn a góthokban; ezek mind gyakrabban s növekvő sikerrel támadtak tartományaira, társokul véve a meghódított népeket. Egyike volt a velők mindig szövetkezőknek a dák nép, mely Hadrianus, Commodus, Caracalla, III. Gordianus, Decius s mások alatt is feltámadott, de mindig legyőzetett. Philippus Arabs és Regillianus, állítólag dák vérből való tyrann alatt elalélt nemzeti életök lobbot vetett, de II. Claudius alatt ismét és ekkor örökre kialudt. Aurelianus császárt a római birodalom növekedő belzavara s a góthoknak Gallienus alatt a római legiókkal vívott diadalmas harcrai arra birták, hogy a tartományt önként hagyja el. Egy rá nézve kedvező fegyvertény után békét kötött, s azt — egy római író szerint — arra használta, hogy a rómaiakat a dák földön levő telepekből és falukról kivonta s Mysiába telepítette át.¹⁾ Egy más író pedig azt írja, hogy ekkor a mi római volt Daciában — katonaság és provincialisták — mind kiköltöztek.²⁾ Az utósó legionarius és a civilizatio egyszerre távoztak el. A rövid világosság után e földrészre hosszú sötétség éjje borult³⁾

Ennyi az, a mit Kolozsvár rómaiak alatti multjáról történetbe valónak tartottam. Kevés, hiános és nem mindenütt megbízható, de több mint a mi eddigelé köztudomásu volt, s még több és bizonyosabb lesz, ha a városi képviselő-testület szívére vevén azon kárt, mit a régészettan s városunk ó-kori története az eddig felszínre jött s ismét eltemetett vagy összerombolt régiségek elpusztítása által vallott: jövendőben részint az építéseket mérnöke

¹⁾ A római birodalom ez időkori kiterjedése keletdélre indulva el a középtenger partján: Egiptus, Cyrenaica, Numidia, Mauretania, Hispania, Gallia, Britannia, Pannonia, Dacia, Moesia, Illyricum, Macedonia, Thracia, Achaja, Sicília, Sardinia, Corsica, Italia, innen ismét keletre menve, a Pontus Euxinus mellett Kis-Ázsia, vagy a pontusi királyság s alkotó részei: Bithynia, Galatia, Cappadocia, Armenia, Assyria, Babylonia, Mesopotamia, Syria, Cilicia, Cyprus, Pamphylia, Caria, Pergamum, Rhodus, Creta, sat.

Spruner, Atlas Antiquus sat. IX. tábla. *Imperium Romanorum* (tempore Trajani) *latissime patens*.⁴

²⁾ *Eutropii* Histor. Romanor. Breviarium IX. könyv, XV. szakasz, 447. lap.

³⁾ *Vopiscus Aurelianus*, 39. l. *Scriptores Historiae Augustae*, Sextus Rufus. *Festa brev.* VIII.

által figyelemmel kísérteti s az ezutáni leleteket a Muzeum helyiségeire egybegyűjteti, részint ha a muzeum-egyleti igazgatóság egy szakértőt megbiz s költséget ad számára a végre, hogy a tanács által gyámolítva, a város és határa területén alkalmas helyeken ásatásokat tétessen s a leendő emlékeket az eddig ismertekkel együtt tanulmányozván: az eredményt a tudomány rendelkezése alá adja. E nyomozást és tanulmányozást tán siettetik, tán valamennyire könnyítik e sorok. Egyik mint a másik erkölcsi kárpótlás lesz sok fáradságu s kevés positiv eredményü kutatásaimért.

IV. FEJEZET.

GÓTH KORSZAK.

— Kr. u. 274—375. —

A dákoknak a római uralom alatti gyakori felkeléséből az látszanék következni, hogy azok kivonulásával, e nép, sorsának ismét ura lesz s önálló állammá szervezkedik. Ellenkezőleg történt. A 170 éves uralom átalakító civilisatiója s felolvasztásra irányult politikai intézményei által a dákokat úgy megtörte, hogy erre többé képesek nem voltak. Dacia mint egy volt és megszűnt birodalom neve, a dák mint ős népfaj, történelmi és földrajzi fogalomként, de politikai test és alap nélkül, a latin és byzánti krónikákban és történetíróknál s más népek tudósainál is folyvást, de mind elmosultabb szinben élt a XIII—XIV. századig, sőt a XVII—XVIII. században közöttünk, kivált a tudós jézsuita íróktól, utóbbi időkben pedig némely politikai tulzók által a történeti jogosultság érdekében fel lón elevenítve; de az történelmi tény, hogy e nép másfél évezred előtt politikai szerepét bevégezte, a tőle lakott föld szerte-szét darabolva más meg más nép birtokába ment át, maga átalakult vagy kihalt; Aurelianus Daciája, mit a történetírók emlegetnek, s a földrajzirók a kelet-római birodalom tartományai közé szoktak bejegyezni¹⁾, politikai név, a római meg-

¹⁾ *Spruner*, Atlas Antiquus sat. X. tábla.

szégyenült büszkeség takarója, valódi neve Moesia, lakossága többnyire góthok által kiűzött római, szóval : a dák nép s birodalom a népek s országok sorából végképen eltűnt.

Róma után e föld a góthok — egy a scandináviai félszigetről¹⁾ Berich királyuk alatt, részint egyenes úton, részint megkerülve a Fekete-tenger és Duna-völgy irányában hódítva e tájig nyomult, sok ágra szakadt germán faj — birtokába került s neve *Gothica*²⁾ volt: a dákokról nincs emlékezés. Moesiát, Thráciát, egy ideig, a Pannonia felőli országrészeket hosszason a visigóthok³⁾, közből a Maros és Körös folyók partjait vandalok és gepidák⁴⁾, a keleti részeket, mely hazánk határán túl északra a Boristhenesig, délre a Dunáig s Fekete-tengerig terjedt, az osztrogóthok lakták⁵⁾; a visigóthok hazáját — a mi, Jornandes szerint a régi Daciát foglalta magába — a Dunán túl magas hegyek koronaként körítik, melyen két útszoros viszen be : *Bontas* és *Tabas*⁶⁾; a góthok birodalma határos keletre a roxolánok földével, nyugotra a tamazitakéval, északra a sarmatákéval és bastarnokéval, délre a Duna folyóval.⁷⁾ E hegy koronát a Bastarn-havasok képezik, melyeknek északi ré-

¹⁾ Gothicarum et Longobardicarum Rerum Scriptores aliquot veteres sat. Lugduni Batavorum 1618. *Jornandes*, Episcopus Ravennas de Getarum et Gothorum origine et rebus gestis. 7. 11. ll. — Lásd *Sprunernél* is : Atlas Antiq. sat. a X. táblán.

²⁾ *Jornandes*, Gothicar. et Longobardicar. Rerum Scriptores stb. Lugd. Batavor. 1618. sat. 39. l. Vajjon nem : Gothia? Jornandesnél tisztán Gothica áll.

³⁾ *Jornandes* stb. 44. l.

⁴⁾ „ „ 63. l.

⁵⁾ „ „ 44. l.

⁶⁾ „ „ 39. l. Vajjon e két útszoros neve nem a hún korszakból való? velem hangzásuk ezt sejteti. Báró *Orbán Balázs* 'Székelyföld Leirása' című becses műve I-ső kötetében a 33. lapon azt írja, hogy a *Bontas* és *Tabas* nevű útszoros a tulajdonképpen régi Székelyföldre bevivő utak lettek volna; az első Nagy-Galambfalvánál volt; bizonyítékul felhozza a ma is létező *Bonta* nevű völgyszöröst és *Bonta-pataka* folyócskát; az utolsó Alsó-Rákosnál, a hol az Olt vize Erdővidékéről kimegy; erre nézve érvül a rákosi és ürmösi *Tepej* nevű hegycsúcsokat hozza fel, melyek a régi iratokban *Tapaj* és *Tabaj* néven is fordulnak elő, és a melyeken hajdan várak is voltak.

⁷⁾ *Jornandes* 39. l.

sze Ptolemaeusnál a Kárpát — *Καρπατες* — délkeletre Ammianus szerint *Caucaland*-havas, a déli Strabonál *Cogaeon*-hegy, a nyugati Dio Cassiusnál *Tapas*, Jornandesnél *Tabas* nevet visel, melyek közül az elsőt Mannert és D' Anville Pons Augusti vagy Pontos nevű telephez [ma Marga nevű falu helyére a Bisztra folyam mellett], az utósót Verestoronyhoz teszi, Katanchich az elsőt Lugos közelében Tapia nevű ma is létező faluhoz, az utósót Ojtozhoz, vagy a földrajzi mérték útmutatása szerint Verestoronyhoz.¹⁾ Kétségtelen, hogy e körülhatárolt földdarabon volt a mai Erdély is. A gépidák — írja egy helyen Jornandes — góth eredetű nép; másutt testvérszövetségesnek²⁾, meg másutt az ostrogóthokat és visigóthokat ugyanazon népfajnak mondja³⁾; a byzánti történetírók a vandálokat is a góth fajhoz számítják. „Ez — szerintök sokféle ágazik, de csak névben különböznek, egyébben egyik: mindenik szőke, sárga haju, nyílt tekintetű, egy nyelvűk, törvényök és vallásuk — az Ariusé, egykor bizonyára mind egy nemzet voltak⁴⁾; a görög és római írók — mint a polgárosultság akkorban kiváltságos képviselői — barbároknak hívták őket; kegyetlenebb nép — írják a byzántiak — mint ezek, a földön nem volt: a bevett városokat úgy semmivé tették, hogy egy-egy toronynál vagy kapunál egyéb nem maradt fenn; ha igen is — úgy mondják — már az ő korukban az sem létezett; kit elől találtak, vént, ifjat megöltek, nem kedveztek nőnek, gyermeknek.“⁵⁾ Alarikh góth király — írja Thierry, a nagy történész — halálesapást mért a régi polgárosultságra⁶⁾, Rómát a szent várost 412 Kr. u. feldulta s

¹⁾ *Katanchich*, Orbis antiquus sat. I. köt. 368. 374—375. 380 ll. *Spruner*, Atlas antiquus sat. X. tábla.

²⁾ *Jornandes* sat. 52—53. ll.

³⁾ „ „ „ 53. l.

⁴⁾ Összehasonlitandók Theophanes, Anastasius, Constant. Porphy. Procopius följegyzései, *Stritternél*: Memoriae Populorum e Scriptoribus Historiae Byzantinae I. köt. Petropoli MDCCLXXI. 58—59 ll. Gothi, Visigothi, Gepides, Vandali ubicunque una communi lingua loquentes. Ugyanott 69. l. Ostrogothae et vesegothae ejusdem gentis populi. *Jorn. de reb. Getic.* 53. l.

⁵⁾ Összehasonlitandók Theophanes Zonaras, Cedrenus sat. *Stritternél*: Memoriae Populorum. sat. I. köt. 62. l.

⁶⁾ Attila Történelme, írta *Thierry Amadé*, fordította *Szabó Károly*, Pest. I. köt. 1. l.

kiraboltatta, Salvia nevű illyricumi várost katonái úgy lerombolták, hogy régi díszéből egy kapunál s padolatnál egyéb nem maradt fenn.¹⁾ Egyik királyuk — Geberikh — megirigyelte a vandálok hadi szerencséjét, kik egy év alatt az Oceántól a nyugoti góth határokig nyomultak, a Maros partján harczot vívtak, őket honukból ki, Pannoniába szorította, a hol a rómaiaktól nyertek menhelyet.²⁾ A másik — Fastida, gepida király — saját véreivel a visigóthokkal és osztrogóthokkal kezdett háborút, mivel neki lakföldet adni vonakodtak; Osztrógótha őt az Aucha folyó mellett Galtis mezővárosnál megverte s országába visszakergette³⁾; ezek 274-től 375-ig lakták e földet s védték meg önállóságukat. Ekkor a leigázott dák s a győztes góth keleten és nyugoton egyiránt hún hatalom alá jutott. Ily nép, hasonló viszonyok közt nem alapít, sem nem újít városokat, inkább lerontja. Nincs rá adat, hogy alattuk az ország épült, hogy itt rendezett polgári társaságuk, irodalmok, művészetök lett volna; az ó-kori földabroszokon, mint az ó germán birodalom alkatrésze említődnek, város nem viseli névöket, kő vagy érc emlék nem szól róluk, külső-belső háborúik s a római műveltség emlékeinek romjai azok, a mik legszólóbban tanuskodnak itt-létökről.

Jornandes ravennai góth püspök, a ki Kr. u. 530⁴⁾ körül élt, az egyedüli nemzeti történetíró, kitől részletes és alapos értesítést lehetne várni, de nem nyújt, sőt ő az, a ki gétát, góthot, skythát egynek tart, nemzetét néha azon egy lapon három néven nevezi; rómaiak, skythák, húnok különböző időkben és világrészekben viselt dolgait felcseréli, vagy egybe zavarja. De mivel oly közel koru s feljegyzései itt-ott csaknem egyedül állók a világtörténelem és forrásai közt, figyelmére méltatja, szavainak — kellő meg-

¹⁾ Theoph. Procopius sat. *Stritternél*: Memor. Populor. I. k. 60—62. ll. *Jornandes*, de reb. Goth. XXX. fej. 85. l. Lucius Marimeus Siculus de Gothorum in Hispania adventu Jornandesnél 154. l.

Stritter 410-re teszi Theophanes után. Memor. Pop. I. k. 64. l.

²⁾ *Jornandes* sat. 62—63. ll.

³⁾ „ „ 53—54. ll.

Schuller úr azt gyanítja, hogy e folyó az *Aluta* elferdítése s Galtis a Kőhalom közelében levő Galt nevű falu, a hol egy rómainak állított táborhely valóban létezik. *Umrisse und kritische Studien zur Geschichte von Siebenbürgen. Erstes Heft. Hermannstadt, 1840. 18. l.*

⁴⁾ *Jornandes* idézett műve előszavában.

vizsgálás mellett — hitelt ad a történész. Ő hagyta irva számos harci tetteiket, valamint azt is, hogy egy tudós püspökük — Ulphilas — a germán és rún írásból saját írásjegyet talált fel, mely a X—XIII. századig a legbecsesb okiratok, missalék és tudós-munkák közös írásjegye volt, melyeknek könyvtárainkban gyönyörű maradványai vannak fenn, s a bibliát nemzeti nyelvre fordította. Ellenben hallgat építési modorokról, a mi kétség kívül későbbi kor fejleménye, mellőzi Pannoniában volt egyházi megyéiket, melyekre hivatkozálag lönek alapítva a VIII-ik században a római katolikus egyházak és püspökségek; miért is adatai nem ingatják meg a felőlük ez időben létezett amaz általános felfogást, hogy a Jornandes korát megelőző góthok és vandalok gyűlölték a tudományt, elégették a könyvtárakat, lerombolták a városokat és művészet emlékeit. Hogy az egykori Daciát s abban Erdélyt is bíró góthokra ez kiválólag illik, feltéteti róluk nyers jellemök, a rómaiakat halálosan gyűlölő dákokkal való szövetségés, valószínűnél többnek mutatja azon történeti tény, mely a Strabo-, Ptolemaeus- és Peutinger-féle hadi földabroszon megjelölt városok tanulmányozásából elvonható. Strabo — Krisztus idejebeli író — 31 géta-dák nevezetes várost jegyzett fel¹⁾, Ptolemaeus Kr. u. 150 évvel 44-et, Theodosius hadi mérnöke kora vagy tán a megelőző idők földrajzi művei nyomán a góthoknak Erdélyből kiűzetése — Kr. u. 376 — után mintegy 17 évvel, tehát 393 körül csak 22 oly várost jegyzett fel, melynek névhasznosága s földrajzi fekvése létezésüket sejteti. Hová lett a többi? miért van más nevök? nincs róla semmi följegyzés? körülbelöl 22 város s közöttük Ulpiana sines az abroszon. Vajjon a hadi útaktól esett félre? vagy az Alarikh-féle visigóthok törölték le onnan? Napoca és Patavissa ott van, de egészen más föld-tájon; s vajjon itt is nemcsak tornyai-e azok, a mik még akkor fenn voltak, miket a hadi rajz készítője hártýára jegyzett, de a byzánti írók korában már ezek sem léteztek? Sötétség itt és amott — mindenfelé.

A Kolozsvár helyén volt római telep emlékeit oly kegyetlenül összerombolta dák, góth s más barbár szövetségés, hogy a létezőkből avagy csak nevét sem lehet kétségtelenül meghatározni. . . . Hol az emlékek hallgatnak, a történet ott nem beszélhet.

¹⁾ Látható a géta-dák korszakhoz csatolt földrajzi egybehasonlításban.

V. FEJEZET.

† H Ű N K O R S Z A K .

— Kr. u. 376—454. —

A góthokét a hún-skytha népcsalád uralma váltotta fel. Ott van nevök a földabroszokon, a történetirók azután is beszélnek viszontagságaikról, de nem többé mint országalkotó népről, a tőlük lakott tartományok a hún birodalom alkotó részévé, ők alávetett néppé váltak¹⁾, s később cselekvési szinterök más országokba lön áttéve.

A húnok történetét egy nagy nevű történetiró megírta²⁾, s a történelmi általános érdekek tekintetében elég lenne arra hivatkoznom. E könyvben is hátrább a *hungar* vagy *magyar* néptörzs eredete tárgyalásával kapcsolatban bővebb emlékezet lesz róluk; de az előttem álló czél ennek körébe eső némely részleteknek, az avar és magyar honfoglalás történeti jogosultsága tekintetéből már itt e szakaszban érintését szükségessé teszi.

A húnok — beszéli egy római egykoru író után Thierry — egy azelőtt nem ismert népfaj, ősi lakhelyéből — ázsiai Skythiából³⁾ Balamer, — Jornandes szerint Balamir — vezérlete alatt kiindulva, mint egy népfergeteg⁴⁾ először a Volga és Don közötti álánokra indult, azután Kr. u. 374⁵⁾, felháborodott tengerként

¹⁾ *Spruner*, Atlas Antiquus sat. X. tábla.

²⁾ Olvasható ily című könyvben: Attila Történelme sat. *Szabó Károly* fordítása szerint, Pest. 1866. I. köt. 1—218. II. II. k. 1—404. II.

³⁾ Skythiát a Don folyam ázsiaira és európaire választotta, az európai Herodotus idejében a Kárpáthegy és Don között terült el, az ázsiaiit a Volga vize ismét nyugotira és keletire hasította; a nyugotinak határai: a Don, Pontus Euxinus, Phasis és Volga, a keletinek északra és keletre az ismeretlen földek, délre a Ganges. Megjegyzendő, hogy európai Skythiát Herodotus *Régi*, Strabo *Kis-Scythiának* nevezi. A húnok eredete *Fejér György*, Pest 1850. *Mathias Belius*, Hungar. Antiquae Prodromus II. k. 1. fej. 30. l.

⁴⁾ *Jornandes*, de reb. Getic. XXIV. fej. 69. l.

⁵⁾ *Thierry* idézett műve I. köt. 15. l.

Európába tört át, amazokat az európai Skythiában s Daciában lakó s Ermanarikh királyt uraló ostrogóthokra, ezeket az — Erdélyben lakó — visigóthokra toltta, kiknek egy része eleinte velök csatára kelt, de később mint félénk nyáj futottak mindnyájon előtte.¹⁾ Ázsiából kiindulásuk hírére — írja egy éppen góth származású író — a góthok megrettentek s arról gondolkoztak²⁾, hová meneküljenek ily veszélyes ellenség elől.³⁾ Athanarikh társ király tanácsa volt, hogy vonuljanak fel a Caucaland nevű — erdőségei miatt hozzáférhetlen — hegyekre, s a Kárpátokra.⁴⁾ Friedigheré a rómaiak oltalma alá menekülés. Ez Ión elfogadva. A visigóthok Valens hitbuzgó római császártól kértek s Ulphilás püspökük közbenjárására nyertek is menhelyet, két föltétellel : hogy a rómaiakat a barbárok ellen segítsék s Arius vallására térjenek. Útra költtek tehát : elől a fegyveres nép, utánok a nők, gyermekek, vének, nyájak és társzekerek⁵⁾; a Dunához érvén, a római tisztviselők számba akarák venni, de belé fáradtak. „Könnyebb megszámolni a fővényt — írja Ammianus — melyet a vész a tenger hullámaival Afrika partjaihoz hord⁶⁾; annyit mégis kiszámítottak, hogy csak a fegyver foghatók száma 200,000-nél nagyobb volt⁷⁾, s ekként hazájokat elhagyván, parti Daciában, Thraciában, Moesiában telepedtek le.⁸⁾ Más történetírók szerint a húnok a visigóthokat erős ellenállás után 376-n legyőzték, s a kiket megfoghattak — nőket és gyermekeket — a kinzás különböző nemeivel meg-

¹⁾ *Ammianus Marcell.* XXXI. 3. *Thierry*-nél, Attila Történelme sat. I. kötet, 24. l.

²⁾ *Jornandes*, de reb. Getic. XXIV. fejj. 69. l. Lásd Zozimust (élt CDX—CDXXV. körül) baseli kiadás szerint, IV. könyve, 67. l.

³⁾ Ugyanaz ugyan ott.

⁴⁾ ad Caucalandensem locum altitudine sylvarum inaccessum et montium *Ammian.* *Marcell.* XXXI. 4. l.

A tudós Schuller J. K. *Kokel-landot*, Katanchich a *Küküllővölgyet* gyaníttja e szó alatt, a miben én is osztozom. *Umrissé und kritische Studien* sat. I. k. 20. l. Katanchich. M. Petrus : Istri Accolarum Geographia vetus II. r. 286. l.

Thierry idézett műve I. köt. 17. l.

⁵⁾ U. az ugyanott 21. l.

⁶⁾ *Ammianus Marcell.* XXXI. 4. *Thierry*-nél, Attila Történ. I. k. 28. l.

⁷⁾ *Entrop.* Hist. 6. fejj. *Thierry*-nél, Attila Történ. I. k. 28. l.

⁸⁾ *Jornandes*, de reb. Getic. XXV. fejj. 73. l.

ölvén, hazájukból kiűzték¹⁾, pusztán hagyott földeiket Balamer húnjai elfoglalták. A keleti góthok ellenállás nélkül hódoltak meg, hazájukban maradtak, s hún felsőség alatt álló saját nemzeti királyt uraltak tovább is²⁾; mihez azonban a hún király jóváhagyása volt szükséges, s azon önlekötelezés, hogy az a király akaratát teljesíteni fogja, még akkor is, ha testvér vagy saját atyja elleni háborura hívta fel.³⁾

A húnok vagy khúnok, Ptolemaeus korában Kr. u. 140 év körül a Káspi-tó és Kaukasz közt laktak, a IV. században az Urál-hegyláncz két oldalán és a Volga völgyében⁴⁾, különböző néven nevezték, de két nagy ágra voltak osztva: a Káspi-tó mellékeiknek *fejér*, a nyugoti vagy Urál-ágnak *fekete hún* volt neve; amazok szőkék — törzsnevek: akatzir, kazar, törzsrokonai az euthalita húnok, ezek barnák sőt feketék voltak⁵⁾ s utódaik az avarok, húnok, magyarok.

A fejér hún törzsekről azt hagyta fenn Procopius, hogy nem pásztor életűek, hanem fejedelmők van, társaságot alkotnak és szomszédaik irányában törvényt és igazságot gyakorolnak, barátságosak és vendégszeretők⁶⁾. A feketéket ellenkezőleg jellemzi Ammianus. „Ezek — úgymond ő — a legborzasztóbb és vadabb nép, mit csak képzelni lehet; étkeikhez nem kell fűszer és tűz: vad gyökér az és félig nyers hús; ekével nem tudnak bántani; öltönyük bőrmente vagy dolmány, fővegük hajlott süveg; családaiik táborig szekereikben tanyáznak; itt fonják és varrják a nők a férfiak öltözeteit, a mi vászon köntös s nyest-bőr mentes sisak vagy hátra vetett süveg, s lábszáraikra tekert kecskebőr egészíti ki viseletöket; gyalog csatára nem valók; ellenben mintha rá volnának szegeszve kicsiny csúnya, de fáradhatlan s szellő-gyors lovaikra; lovon töltik életöket részint lovag módra, részint mint az asszonyok oldalvást ülve, lóháton tartják gyűléseiket, azon árulnak,

¹⁾ Illustr. Chronic. Pasch. 448. l. *Stritternél*: Memor. Popul. I. k. 46. 48. ll. *Isidori* Chronic. Gothor. 205. l.

²⁾ *Jornand.* de reb. Getic. XLVIII. fej. 158—59. ll.

³⁾ *Thierry*, Att. Tört. I. k. 5. l. *Ptolemaeus*, III. 5. l.

⁴⁾ Ugyan ő ugyan ott 5. l.

⁵⁾ U. ő u. ott. 6. l. *Jornandes*, de reb. Getic. 8. 11. fej. *Procop.* Bell. Pers. 1. 3.

⁶⁾ *Procop.* de bello Persico. Párizsi kiadás, 1662. I. k. III. fej. 9. l.

adnak-vesznek, esznek, isznak, azok nyakára hajolva alusznak... közdolgaikat közösen tanácskozva igazítják, fejedelmök irántok való szigorát nehezen tűrik... vallásuk nincs, legalább semmi szertartást nem követnek, az arany után sovároghva vágynak¹⁾). Jornandes boszorkányoktól származtatja őket; gyermek meséit hitel nélkülivé teszik Priscus Rhetornak mint szemtanúak jellemzései. „A húnok — írja ő — kiseded, rütyesz emberek, ravaszok, gyorsak, s a legjobb lovasok; lovaik nyereg kápája széles, született íjászok, nyakuk kemény, maguktartása büszke,²⁾ halottaik temetésekor gyászénekeket énekelnek, utána tort — *strana* — ülnek s szomorúságukat evéssel-ivással űzik el³⁾).

Ammianus és Jornandes jellemzésében van igazság, más írók is jegyezték meg róluk ezeket; de olyan is van, a mit máshol nem láthatni, a minek kútfeje elfogultság és kicsinyítő gyűlölség; látszik, hogy mindkét író műve a nemzetök vereségeire emlékezés benyomásai alatt született. Azonban az való, hogy a húnok Európába nyomulása rómainra és góthra rémitő, a polgárisodásra nézve aggasztó esemény volt. A hún birodalom néhány évtized alatt a Káspi-tengertől a Cetius hegyig terjedett ki⁴⁾, tetőpontot Attila alatt ért, a ki 454-n történt halálakor egyikét hagyta hátra a legnagyobb birodalmaknak, melyeket a világ látott, mely magában foglalta ázsiai és európai Skythiát, Daciát és Gothicát — *a mai Erdélyt*, — Thraciát, Moesiát, Pannoniát, Illyricumot és Noricumot,⁵⁾ a ki előtt Róma és tartományai: Gallia, Germánia reszketett, kit Theodosius császár adóval engesztelt meg, az írók és papok gúnyosan és remegve nevezvén világ urának, Isten ostorának.

A nagy hún király székhelyét némelyek a mai Erdélyben keresvén: szükségesnek látom erre nézve hagyományainkat s az idegen írók följegyzéseit érinteni, azon okból, hátha e kérdés tiszt-

¹⁾ *Thierry*, Attila Tört. I. k. 9—11. l. ismét 36. l. *Ammian. Marcell.* XXXI. 2. l. után.

²⁾ *Jornandes*, De reb. Get. XXXIV. fej. 66—71. ll.

³⁾ Ugyanaz ugyanott XLIX. fej. 145. l.

⁴⁾ *Spruner*, Atlas sat. X. tábla.

⁵⁾ Ugyanezt vesd össze, *Jornandes* De reb. Getic. című könyve XI.III. fejezetével a 125 lapon.

tázása nálunk a hún építészetnek valamely bizonyos nyomára vezetne.

Cantoclarus véleménye szerint, a ki Priscus útazásához jegyzeteket írt, s melyet Timon is elfogad, a hún király székhelye Havasalfölden a mai Moldova erdőtlen s kő nélküli részében volt,¹⁾ onnan — székely hagyomány szerint — át lőn téve Udvarhelyre, a honnan jött e város neve; innen ismét Magyarországra a Tisza-vidékre, némelyek szerint²⁾ Jász-Berénybe, mások szerint Budára. Evélelem mellett tanuskodik ama hún árok, mely Sepsiszé-
 kben Réty falu Cseredomb nevű határrészében kezdődik, neve *Hon árka* (a nép kiejtése szerint Homárka) s a magyarosi havas vidéken a bozzai szoros felé, a hol *cszósz* (talán csórsz) *árka* névvé alakul, áthaladva kelet felé Havasalföldébe, északra Udvarhelyszék területén át Magyarország keleti részében Tokaj tájáig nyulik s folytatása Hont vármegyében is *Hon árka* név alatt léteznék. Erre látszik mutatni a *Budvára* nevű rom Udvarhely mellett, a mi Attila testvéréről, *Kadicsfalva*, mely Kadicha hún vezérről, *Csala*- vagy *Csele tornya* a homoródalmási barlangnál, mely Cseléről Kadicha testvéréről, a *Rika* nevű erdőség, mely Rekáról (vagy is Krekáról), Attila egyik kedves nejéről neveztetnék s annak közepében levő várrom, melyet a székely nép maig *Attila várának* hív.³⁾ Priscus az Attila székhelyét a Tiphisas, Jornandes a Tysia és Tibisia, Szabó Károly a Tisza mellékén Jász-Berénytől nyugotra a mai *Kerek Udvar* nevű pusztára teszi. Ő — írja Priscus —

¹⁾ *Stritter*, Memor. Populor. I. k. 496 l. — *Jászai* idézett műve 39 l. — *Timon*, Imago Antiquae Hung. II. k. V. fejez. Hic — írja Timon Priscus után — cum in ea opinione essemus, ut in occasum iter tendere existimaremus, simulac illuxit sol exorieus, sese oculis nostris objecit. Timon e szóból következteti, hogy Attila székhelye Moldovában volt. *Pray*, Annales Veter. Hunnor sat 125 l.

²⁾ *Otrokocsi*, Origin. Hungar. I. r. 4. fejez. — *Pray*, Annales Veteres sat *Stritter*, idézett műve 507 l. — *Jornandes* így írja le ezt: Ingentia flumina Tysiam Tibisiamque transeuntes, in quo rex Attila morabatur, accessimus vicum ad instar civitatis amplissimae, in quo lignea moenia ex tabulis nitentibus fabricata reperiuntur. — *Jornand.* De reb. Getic. XXXIV. fejez. 98—99. ll.

³⁾ *Benkő József*, Imago inclytae in Transsylvania Nationis Siculicae Historico-Politica sat. Cibinii et Claudiopoli sat 1791. 17—20. ll. *Jászai Pál*: A Magyar nemzet napjai sat. Pest MDCCCLV. 37. l. Thuróczy után. Székely hagyományok.

követsége alkalmával a Dunán túl a Tiphisas vizen és több mocsáros helyeken át jutott Attila király székhelyére¹⁾, mely egy halmon égre emelkedő magas tornyokkal szegélyezett kastély volt, a mi már messziről magára vonta a figyelmet; ebbon volt a király, királyné és fiai laka; fakerítés övezte, a belső lakok is fából voltak oly tökéletesen egybe ragasztott nagy deszkákból, hogy az egész egy darabnak tetszett; a királyné laka könnyebb és ékeőbb építészeti modorban, minden oldalról dombormetszetű faragványokkal volt díszítve, melyek azt kellemessé tették; fedelét gondosan metszett négyszög oszlopok tartották, melyek közt egész sor oszlopocskákon nyugvó esztergályozott ívezet látszott, mintegy boltozott folyosót képezve. Skythia e részében sem kő, sem fa nincs, hanem máshonnan ide hozott anyagokból építnek.²⁾ Midőn a követ oda ért, — így foly tovább a leírás — a király is éppen akkor érkezett haza; fogadtatása szerfelett meglepő volt. A város hölgyei mentek elébe két sorba állva, fejöken fejr fátyol volt, hosszában kifeszítve, melyek alatt hét-hét fiatal leányka lépdelt, a király magasztalására szerzett dalokat énekelve.³⁾ Jormandes pedig azt írja, hogy midőn Attila a catalaunumi esatavereségét jóvá akarván tenni, Róma ellen, a visigóthok elpártolásáért háborút kezdett, Daciából és Pannoniából indult el, melyekben akkor a húnok különböző alávetett népekkel együtt laktak⁴⁾, s Priscus szerint hún, góth és római nyelven — a dák nincs említve — felváltva beszéltek.⁵⁾ Szerintem ez döntő adat arra nézve, hogy Attila állandó székhelye a Tisza mellett volt; hún nevét nem ismeri a történelem, mert nem hagyta fenn a hún irodalom. Sőt a hún nemzet szó- és írásjegyeit sem ismerjük, ámbár létezésüket egykoru írók bizonyítják. Ammianus a hún nyelvet homályosnak, képes kifejezésekben gazdagnak írja.⁶⁾ Midőn Priscus Attila asztalánál vendég volt, — írja Thierry — két hún férfi — kétség-

¹⁾ *Thierry*, Attila Tört. I. k. 78. 206. ll. *Priscus*, Exc. Leg. 58. l. után.

²⁾ *Thierry*, Attila Tört. I. k. 83—84. ll. *Priscus*, Exc. Leg. 58. l. után.

³⁾ U. o. Látható ez Stritternél is I. k. V. fejezetben, 507. l.

⁴⁾ *Jormandes*, De reb. Getic. XLIII. fejezet, 125—126. ll.

⁵⁾ *Stritter*, idézett művében, Priscus után, I. k. V. fej. 509. l.

⁶⁾ *Benkő*, Imago Nationis Siculicæ sat. 23. l. *Thierry*, Attila Történ. I. köt. 99—100. ll. — Priscus után, Excerpt. Legat. 67. l. után látható Stritternél I. k. 518. l.

kivül dalnok — általuk készített s a király győzelmét és hadi ere-
nyeit dicsőítő verseket énekelt és szavalt; ének és szaválás után
Zerkon, udvari bohóc latin, hún és goth szókat vegyítve beszédé-
be mindenkit oly jó kedvre és vidámságra hangolt, hogy az egész
vendégség tomboló kacajban tört ki¹⁾, sőt — szerinte — a hú-
nok maguk között mindig saját barbár nyelvöket beszélték. Attila
temetésén az egész hún nemzet lovagjainak színe-java halotti dics-
éneket énekelt, melynek Jornandes szövegét is — fájdalom lati-
núl — fenntartotta²⁾. Mind ezek mellett a hún nyelvből minden
kételey felett álló csak két szót ismerünk, egyik a ‚vár‘ szó, me-
lyet a VI. század első felében élt Jornandes³⁾, a másik a ‚*vadon*‘,
melyet Stephaanus Byzantinus⁴⁾ IV-ik századbéli örmény történet-
író tartott fenn. Az első erősséget, erősített helyet, az utóbbi nagy
erdőséget, rengeteget fejezett ki a húnoknál, s ma — közel más-
fél évezred után is — a magyar nyelvben változatlanúl ez értelem-
ben használjuk. Hún nyelven magának a birodalomnak nevét ki-
fejező jegyzés vagy emlék sem maradván fenn: hihető, hogy bi-

¹⁾ Olvasható *Thierrynél*, Attila Történ. I. köt. 99—100. ll. — *Jornan-
desnél*, De reb. Getic. XLIX. fejt. 144—145. ll.

²⁾ Jornandes megbecsülhetetlen hagyománya, mely ezt fenntartotta,
teljes szövege szerént ím ez: ‚pars Hunnorum in eas partes Scythiae pete-
bat, quas Danubii amnis fluentia praetermeant, quam lingua sua *Hunni Uar*
appellaut.‘ (De reb. Getic. LIII. fejt. 153. l.) Pray ezt Procopius byzánti törté-
netiróból idézett helylyel így világosítja fel: ‚Ad oram fluvii (értendő a Duna
vize) Hunnorum ut vocant *Castro veteri* cum alia providit (t. i. Justinianus) tum
muros accuravit,‘ — megjegyezvén, hogy a ‚vár‘-szó egy ázsiai nép nyelvében
sincs meg, kivéve a húnokkal rokon finn törzseket. — Pray, *Dissertationes
Historico Criticae in Annal. Veter. Hunnor. Avar. et Hungaror. Vindobonae
MDCCLXXV*, 2—3. ll. — *Schuller Károly János* kritikái tanulmányaiban,
idéz egy párizsi codexet, melyben Jornandes feunebb közlött helye így van
írva: *Lingua sua Hunni uar appellaut*: így olvasta ezt *Bél Máttyás*: Hunga-
riae Antiquae et novae Prodrumus I. k. I. szakasz, I. fejt. 51. lapján, vala-
mint *Desericsky* is: De Initiis ac Majoribus Hungarorum Commentaria sat.
Tom. Primus Budae in Hungaria sat. MDCCXLVIII. I. könyv. V. fejt. 49. l.
Ez teljes világot vet e szó érteményére. — *Umrisse und kritische Studien*
I. k. 21. l. 3. jegyzet.

³⁾ Látható a 2. számú jegyzésben *Thierrynél*: Attila Történ. II. k.
18. l. Megolvasandó ily című könyv is: *Disquisitio de Var Hunnorum pari-
ter atque Hungarorum*. Londini, ex Typographia Vilsonia, A. MDCCC. in
lucem emissa per *Joseph Hager*. Tud. Gyűjtem. 1822. II. köt. 101—102. ll.

⁴⁾ U. o.

rodalmuk országai addigi nevöket tartották meg. A latin és görög történelírók Attila összes országaira nézve ‚Húnok országa‘ — *Regnum Hunnorum*¹⁾ — sőt ‚*Hunnia*‘²⁾ nevet is használták; a nép neve pedig már Ammianus korában, Kr. u. 370. év körül, hún nemzet — *Gens Hunorum*³⁾ volt. A hol a történeti valót kikutatnunk nem lehet, hozzávetéssel is meg kell elégednünk. . . . Erdély is — ámbár dák, góth, gépida és hún vegyesen lakta — e fogalom-szó körébe volt foglalva.

A hún építészetről Ammianus azt hagyta fenn, hogy nem laknak semmiféle épületben, sőt kerülük azt mint a koporsót; fedél alatt nem érzik magukat biztonságban; náddal fedett kalyibát sem találhatni köztük; bolyongva hegyek és erdők közt szállásaikat szüntelen változtatják, költözködéseikkor magukkal viszik barmaikat, szekereiket, családaiikat.⁴⁾ Bél Mátyás *Húnyadvár* és *Hunnivár* jobban: *hún vár* közt összefüggést lát s azt véli, hogy Attila fiai Pannoniából kiszorulva, a keleti tartományokba, Közép-Dáciába menekültek, a hová a mai Húnyadvár környéke is tartozhatott, amnyival inkább, mivel szerinte a székelyek — mint hún ivadék — mai hazájokba telepedése is, ez időre esik. . . . Sok századokkal későbbre született egyéni vélemény, minek egykoru történeti alapja még fölfedezve nincs. Udvarhelyet, Budvárát és a rikai Attilavárat illető hagyományokon kívül semmi oly adat nincs, a miből következtetni lehessen, hogy a húnok e hazában várakat, helységeket építettek, vagy a létezőket fenntartották volna. Míg e hagyományoknak alapot készít az idő és újabb történet-nyomozás, addig a hún nép hódítási hajlama, költözködő élete s királyának deszka palotája az ellenkező hívésére útalnak.

Arról sincs semmi feljegyzés: ha a mai Kolozsvár helyén volt-e telep a húnok alatt; s ha igen, mi sorsa volt? Későbbre halad nálunk oda a régészet, hogy a romok töréseiből tanulmányozzuk: góth, hún vagy minő nép fegyvere ejtette azokat. Az bizonyos, hogy az ott talált e vagy amaz írott emlék római kéz műve,

¹⁾ *Jornandes*, De reb. Get. I. fejez. 146. l. — *Stritter*, Memor. Populor. I. k. 480. l. 10. §.

²⁾ *Thierry*, Attila Története II. k. 198. l.

³⁾ *Ammianus Marcell.* XXXI. könyvében.

⁴⁾ *Thierry*, Attila Története, I. k. 9. 36. ll. Ammianus után.

de a rombolóké bizonytalan. Én a hún korszakból, tárgyamra tartozólag, egész biztonsággal csak azok nemzeti jellemét és vi-
seletét, a vérrokonságunkról szóló másfél ezredéves hagyományt,
nyelvökből a *vár* szót merem feljegyezni, mely mint az előre ve-
tődött napsugár a hajnalt, úgy jelenti a magyar honfoglalás kö-
zeledő korszakát. A skytha-hún magyar rokonság előttem bizo-
nyos.¹⁾ A mag el van vetve, várjuk, míg kikel: birtokunkban
drága lakhelyünkre, Kolozs-*vár*ra nézve az egyik szó, társát
majd jövő századokban találjuk meg.

VI. FEJEZET.

GÉPIDA KORSZAK.

— Kr. n. 454—568. —

Attila halála után birodalma felett fiai meghasonlottak. El-
lák h a legidősebb fiu, ki már atyja életében Hunnia keleti részé-
ben uralkodott, atyja által mintegy ki volt jelölve arra, hogy bi-
rodalmát a királyi hatalom teljességével örökölje; de testvérei:
Denghizikh, Irnákh, Emmedzár, Uzindur²⁾ az országoknak és né-
peknek, mint vagyonnak, sors szerénti felosztását követelték. E rab-
szolgákhoz való bánás a népeket és királyokat egyiránt bántotta.
Ardárikh gépida király — Attila leghűbb vazallja — fegyvert fo-
gott fiai ellen, zászlója alá gyűltek: góth, svév, rüg, herul s
más népek; hívek maradtak: a hún, scir, alán, sarmata, akátzir

¹⁾ Korunk egyik nagy nevű történetírója így nyilatkozik erről: „A hún-skytha népesalád különböző név alatt, néha e földről kiűzve, néha önállóságától is megfosztva, tizenöt század óta áll fenn Erdélyben és a Tisza és Duna partjain a végre, hogy örködjék Európa és Ázsia kapuján, s pol-
gárosító és szabadságfenntartó rendeltetését az északi barbársággal szem-
ben betöltse.” *Thierry A.* Attila Történ. I. köt. előszó XIII. l.

²⁾ *Jornandes* azt írja, hogy Attilának egész sereg szerelem gyermeke
volt — per licentiam libidinis pene populus fuit. — *De reb. Getic.* l. fej.
146. l. — Ilyen volt Gheism is, ezen Ardárikh gépida király hugától szár-
mazott fél germán Sarj.

és satagár sat. fajok. Pannoniában a Netád folyam mellett lőn víva az irtóztató harc. A húnok s szövetségeseik vezére Ellákh volt. A gépidák — reményen kívül — győztek, közel 30,000 hún és szövetséges maradt a csatatéren, köztük a vezér, ki annyi megölt ellenség holt testén, oly dicsőn esett el, hogy, a mint Jornandes írja, ha atyja él, ily halált ohajt vala neki; testvérei az apai örökségből kiszorítatván : a Pontus partjaira húzódtak vissza, Dengizikh az Ellákhot uraló akátzirok közé, a korábban góthoktól lakott földre, a Duna és Dniper melléki pusztákon, melyeket a húnok régi hazájának és örökségének tartottak¹⁾ azért, hogy őseik egy század előtt űzték el onnan a góthokat; Irnákh a Kis-Skythia szélére, mint a húnok ősi lakhelyére, mely a Duna és Fekete-tenger közé szorult félsziget — Attila fiai korában *Hunnivár*, később Peuce, ma Dobrudzsa — mely körületén számos erősséggel volt megrakva, délről egy sánczczal elzárva s maig Traján nevét viseli²⁾; Emmedzár és Uzindur parti Daciába; a herulok, rúgok és svévek a Duna mellett felvonulva, annak jobb partján terjeszkedtek ki; góth és gépida Traján régi Daciáján s Attila Hunniáján osztozott meg; az ostrogóthok a rómaiak által birt Pannoniában állandósították lakhelyöket, melynek szomszédai keletről felső Moesia, délről Dalmatia, nyugotról Noricum, északról a Duna³⁾; a gépidák királya Ardárikh alsó Pannoniát foglalta el Daciával együtt⁴⁾ s székhelyét a Tisza síkjára helyezte. Hátrább az avarok korában látni fogjuk, hogy a rómaiak a Tiszán átmenvén, csak három gépida falu lakóiból több ezeret öltek meg. Az új birodalom neve *Gepidia* lett, mely országfogalom Erdélyt is magában

¹⁾ *Jornandes*, De reb. Getic. L. fej. írja, hogy a húnok saját régi szállásaikra tértek vissza. Hunnorum populí suas antiquas sedes occuparunt. — Összevetendő : *Thierry*, Attila Tört. II. k. 267. l.

²⁾ *Thierry A.* Attila Története II. kötet. 15—17. ll.

³⁾ *Jornandes*, De reb. Getic. L. fej. 149—150. ll.

⁴⁾ Ante bellum gothicum gothorum imperium ex gallorum agro usque Daciae fines, ubi Civitas Sirmium est, protendebatur; Sirmium vero vicinamque regionem gepaedes habebant. *Stritter*, Memor. Pop. I. kötet, Gothic. IV. fej. 125. l. Továbbá : Gepaedes olim — ante bellum gothicum — Sirmium Daciamque omnes obtinuerant — — — — — *Stritter*, Memor. popul. I. köt. 370. l. — Cum Romanorum copiae erant in Italia, Sirmium vicinamque Regionem Gepaedes habebant. *Procop.* Histor. Arc. 18. fej. 54. l.

foglalta.¹⁾ Erről tiszta tudomásunk van Jornandes után, a ki Kr. u. 526—30 körül élt.²⁾

Megkísérlették ugyan Attila fiai atyjok birodalmát s a hún név egykori tekintélyét visszaszerezni 455-n, 462- és 467-n; a Dnizster és Dnieper melletti hún törzseket a góthok ellen segítségül hívták, maguk hősileg harczoltak, de mindig szerencsétlenül; kétszer Hunnivárig lönek visszaverve³⁾; utóbb a góthok a rómaiakkal egyetértve Denghiziket törbe csalták, sergeit felkonczolták s magát megölvén, fejét 469-n Konstantinápolyba vitték. Az utolsó hún király eltorzított fejét láncsára tűzve hordozták végig az utczákon és piaczkokon s azután a kíváncsiak bámulatára a küzd-téren karó hegyébe tűzték . . .⁴⁾ E halál a legutolsó köteléket is elszakította, mely Attila családja tagjait egybetartotta. Hunnia megszűnt lenni. Az V-ik század végén Denghizik birodalmának több törzsei elenyésztek, mások szállást változtattak, új csoportok szerveződtek, faji egyéniségök azonban még azon egész század folyamában megismerhető volt viseletökről, nyelvökről s némely intézményeikről; a hatalmasb törzsek fejei azontúl is király nevet viseltek.⁵⁾ Hihető, hogy a székely nép, vagy az Attila halála után vívott döntő hún csata után, vagy a birodalom végfeloszlásakor vonult hegyei közé, mai lakföldre.

Az európai hún birodalom e lassu szétmállásából a gépidák uralmának megerősödése önként következett. De ez sem tartott sokáig s megszűnését a germán faju longobárd néppel való versengése idézte elő. Ez a skandináviai félszigetről, túlnépesedés és a föld ridegsége miatt Ibor és Ayon vezérok alatt a második keresztény század elején⁶⁾ nyomult nyugotra, új hazát keres-

¹⁾ *Daciam antiquam, quam nunc Gepidarum populi possident sat.; tovább ismét: Daciam, quae nunc ut diximus, Gepidia dicitur. Jornand. De reb. Getic. XII. fejt. 39. l.*

²⁾ *Jornand. De reb. Getic. L. fejt. 150. l. Bővebben megolvasandó ez ugyan azon irótól az L. fejezetben 146—151. ll.*

³⁾ *Thierry, Att. Története II. k. 18. 22. 28. Jornand. De reb. Getic. LII. fejt. 153—155. ll. — Stritter, Memor. Populor. I. k. 457. 476. ll.*

⁴⁾ *Thierry, Att. Tört. II. k. 36—43. ll. — Priscus Rhetor, Excerpt. Legat. 44—45—46. ll.*

⁵⁾ *Thierry, Att. Tört. II. k. 44. l.*

⁶⁾ *Gothic. et Longob. sat. Paul. Warnefr. 7. l. Megolvasandó: Stritter, Memor Popul. I. 395. l. — Petrus Magister után; Excerpt. de Legat. 24. l.*

ni.¹⁾ Útjokban legelől a Maeotis tava körül tanyázó vandalokat találták s győzték le, de a táj szegénysége tovább vonulni kényszerítette.²⁾ Azután a rúgok földére telepedtek³⁾, hol egy ideig lakván, Kr. u. 494-n a herulokra támadtak — némelyek szerint, ezek támadták meg — királyukat megölték, népét meghódították⁴⁾, még később a svéveket, scireket s több más népeket győztek le⁵⁾, mig nem határaik a gépidákéval és Róma város tartományai-
val érintkeztek. Ez alkalmat adott, az elsőekkel meghasonlásra, utóbbival szövetkezésre. A longobárdok hírhedt fegyver-diadalai mellett, két nevezetes esemény történt, a mi nekik Európába mind beljebb, s végre a legáldottabb országba utat nyitott. Egyik az, hogy egy trónkövetelő longobárd, legyőzete után, a gépidákhoz menekült, hosszasan ott élt, s ez a két nemzet közt kibékíthetlen gyűlölség forrásává lón. Másik, hogy Róma a góthokkal élet-halál harcot vívott, s miután Narses őket — részint a longobárdok segítségével is — legyőzte, saját uralkodónéja, szolgálataiért irigységgel fizetvén, őt a longobárdok behívására kényszerítette.

A rómaiaknak, a góthokkal folytatott háboruja, a longobárdoknak a gépidák elleni gyűlölsége e két népet szövetségesekké tette. Ők voltak elsők, kik segílyt adtak Justinianusnak, s ezért tőle 526-n — némelyek szerint 549-n — Noricumot és Pannonia számos erősségét ajándéku-
l nyervén⁶⁾: a Szirmiumot és közelében levő tartományokat bíró gépidák tőzsomszédaivá lettek. A viszály hamar kitört közöttük, 549-n először támadtak egymás ellen. Mindkét fél Justinianushoz folyamodott segítségért; ez meghallgatta mindkettőt, segítette a longobárdokat, a kik győztek, de a gépida király kérésére — a rómaiak akaratja ellen — békét kö-

¹⁾ Gothicarum et Longobardicarum rerum Scriptores aliquot veteres sat. *Pauli Warnefridi* [mások szerint: Diaconi] Longobardi filii de gestis Longobardorum I. k. II. fej. 6—7. ll. *Stritter* I. k. 391. l.

²⁾ Gothicar. et Longob. Script. *Pauli Warnefr.* I. k. X. fej. 14. l.

³⁾ U. az I. k. XIX. fej. 22. l.

⁴⁾ U. az I. k. XX. fej. 25. l. — *Procop.* de bello Goth. II. k. 14. fej. 42. l. — *Stritternél*, I. k. 367. l. 3. §. 391. 396. ll. Lásd kalandos útjokat: *Atl. Antiq.* X. tábláján.

⁵⁾ Gothicar. et Longob. script. *Paul Warnefr.* I. k. XXI. fej. 26. l.

⁶⁾ *Stritter*, Memor. Popul. I. k. 370. 397. ll. — Gothicar. et Longobard. Script. — *Warnefr.* I. k. XXII. fej. 27. l.

töttek.¹⁾ 551-n másodszer állott szemben gépida és longobárd, győztes az utóbbi lett²⁾, s megint békeszövetséget kötöttek 553³⁾. Most Nárses tanácsára a longobárdok mentek Justinianus segítségére s a góthokat teljesen legyőzni segítvén : ajándékokkal ugyan terhelve, de kicsapongásaikkal a rómaiakat sokképpen megbántva mentek vissza Pannoniába.⁴⁾

Ez alatt a gépida király meghalt, trónjára fia, a tüzes vérű Kunimund ült, ki atyja vereségei megboszulására szövetségsgöleg hadat izent Alboin longobárd királynak. Ez tartván attól, hogy ellensége Rómától segílyt nyer, a már ekkor a Duna dereka feléig előnyomult Baján avar⁵⁾ fővezérrel lépett véd- és dacyszövetségre, oly feltétellel : hogy a longobárdok barmainak tízedrészét engedje át, s ha győznek, a zsákmány fele s egész Gépidia legyen övé.⁶⁾ A gépidák birodalma kétfelől lön megtámadva. Kunimund terve a volt, hogy elébb a longobárdokkal ütközzék meg, kiket ha legyőzött, az avarokat azután országából könnyen kikergetheti. A harc elkezdődött s mindkét részről oly dühvel lön folytatva, hogy a gépidákat csaknem megsemmisítette. Két részen 40,000 harcos esett el. Ily ütközetet — írja Jornandes — e földtáj Attila halála után egynél többet nem látott.⁷⁾ Alboin maga ölte meg Kunimundot, s koponyájából ivó-poharat készitetett, leányát s nagy sokaságu népet — nem tekintve nemre, korra — fogságba vitt, katonái roppant zsákmányt tettek, a gépidák seregéből alig maradt hírmondó, számuk úgy megapadt, hogy ezentúl több királyuk nem volt, a kik a harcot túléltek, a longobárdok vagy húnok [avarok] hatalma alá estek, hol ma is vannak.⁸⁾

¹⁾ *Stritter*, sat. I. k. 398. l. 7. §.

²⁾ *Stritter*, Memor. Popul. I. k. 399—400. ll.

³⁾ Ugyan ott I. k. 401—402. ll.

⁴⁾ *Stritter*, Memor. Popul. I. k. 403. l.

⁵⁾ Avarok, kiket előbb húnoknak neveztek *Warnefrid* I. k. XXVII. fej. 40. l.

⁶⁾ *Stritter*, sat. I. k. 404. l. *Menander*, Exc. Leg. 110. l. után.

⁷⁾ *Jornandes*, De Regnorum Successione 150. l.

⁸⁾ *Gothicar. et Longob. Script.* *Warnefried* I. k. XXVII. fej. 40—41. ll. Ez író élt Kr. u. 757-n dédatyja közte volt a Lombárdiába költözött longobárdoknak.

Desericii Innocentii De Initii ac Majoribus Hungarorum Commentaria, Tomus Primus. Budae in Hungar. MDCCXLVIII. előszó XI. l.

Ekkor esett Narses, ritka hadi szerencséje s gazdagsága miatt Justinianus császár neje s a római nép előtt gyűlölségbe; a császárnénak korosságára vonatkozó ama bántó izenete: *„hogy vegyen orsót kezébe“* — lemondásra s a longobárdok belivátására bírta; követséget s Olaszország különbféle gyümölcseiből gazdag ajándékot küldött Alboinhoz, biztatva, hogy Pannoniát hagyja el, s népeivel költözzék a termékeny Olaszországba. Alboin követte a tanácsot, Pannoniát hún [avar] szövetségeseinek hagyta, s 42 évi ott-lakás után ő és népe nőstől, gyermekestől, vagyonostól, a mai Lombardiába ment át áprilisben Kr. u. 568-n.¹⁾

A longobárdok itt lakására nézve csak egyes igen gyöngé adatszálaink vannak, sőt ez csak annyiban hihető, a mennyiben Pannoniához akkor tán Dacia Erdély-része is tartozott, s a longobárdok, a gépidákkal folytatott harczaiknak mindjárt elején Gépidia feletti felsőségeket kivívták ugyan, de a gépidákkal, hol békében, hol háboruban együtt élve bírták, s csak a legutolsó csatában semmisítették meg őket; de ekkor sem az övék, hanem Baján vezéré lön az ország s neve nem *Longobardia*, hanem *Avaria* lett. Baján a régi Hunniát visszafoglalta s száz év múlva királyi sátora Attila ősi lakhelyén volt. A longobárdok állami felsősége Gépidia felett történetileg ki nem mütatható, tehát önálló korszakot nem alkot.

A gépidák nyelve és nemzeti jelleme — mint már érintettem — egy a gothokéval, kevésbé tér el a longobardokétól; életök hadviselés és vándorlás, politikai s társadalmi intézmények nyomait, tudományi s műemlékeket nem hagytak hátra; a földrajzokba itt mulatásuk nincs béjegyezve.²⁾ Mi volt a gépidák alatt a helyen, hol ma Kolozsvár fekszik: római vár-rom, feldult hún-szállás, vagy gépida-telep? nem lehet rá felelni.

¹⁾ Gothicar. et Longobardicar. Rer. Script. sat. *Warnefrid* . . . II. k. 50—53. II.

²⁾ *Spruner*, Atlas Antiquus sat. XI. tábla.

VII. FEJEZET.

A V A R K O R S Z A K.

— Kr. u. 568—887. —

Az avarok valódi neve: *ouar* vagy *var*, a khún névvel [Var et cheunni]¹⁾ összetett alakban, várkhún, varchonita, két hasonnevű ogor törzsfőnökről, ámbar Theophylactosz szerint még az ő idejében — a VI. században — megkülönböztették a varokat és khúnokat. A két törzs csak később olvadt össze s közös fejük neve: khán. Azon igaz hún eredetű törzsekhez tartoztak, melyek a Don mellett a turkok szomszédságában avar, a Fekete-tengertől északra, a Volgától keletre terülő síkokon *ugur*, *ugor*, *uigur*, *ungur* és *hungur* név alatt voltak ismeretesek s az V. VI. században nyugotnak tartva, csaknem folyvást ide s tova vándoroltak; egykor valamennyi közt leghatalmasb a vár-khún volt.²⁾ Az egyik törzsrokon — az avar — ellenök támadt s meghódította; ezeket viszont a turkok — egy korábban avar felsőség alatt állott másik törzs — igazta le, s az altaji-hegység körül fekvő birtokukat elfoglalta. A turkok khánja akkor a vár-khúnok ellen fordult s véres csaták után őket is meghódította; de nem sokáig túrték, mintegy 200.000 fegyverfogható nép³⁾ jött át új hazát keresni és az *ugurok*, *hunugurok*, *sabirok*, *akatzirok* s más hún eredetű nemzetek lakhelyein át⁴⁾, a Fekete-tengert megkerülve, 562-n a dunai si-

¹⁾ *Theophylactosz Simocatta* [VII. könyve, VII. fejezete] után, Stritter, I. k. 627. 643. II. *Thierry*, Attila Tört. II. k. 147. I. Ez ős hajdan-korból származott le *Várkony* falu és a *Vári-*, *Várkonyi*-nemzetség.

²⁾ *Stritter*, Memor. Pop. I. k. 625. I. *Pray.*, Dissert. in Annales Veteres Hunnor. sat. 4. I. fuit gens *Ogor* [Ugor] cum numero, tum exercitatione validissima. Haec in oriente ad Fluvium Til [Ethel] accedit. Vetustissimi Principes *Var* [Avar] *Chuni* vocabantur. Tehát avar és hún már ott együtt élt — jegyzi meg a nagy tudományu Fejér György: A khúnok eredete 1850. 80. I. *Simocatta* után.

³⁾ *Theophyl.* *Simoc.* VII. k. 7. 8. fej. Thierrynél 149. I. E számítást maguk a turkok tették II. Justinianus kérdezősködésére. *Menand.* Excerpt. Legat. 108. I.

⁴⁾ Ugyanott 7. fej. Thierrynél 149. I.

kokra értek; a folyamon átkelvén, Kis-Skythiát elfoglalták¹⁾, a népek avaroknak hitték, ők örvendettek, hogy oly vitéz néppel cserélik fel; lakhelyök változása kedvező volt a zavarra nézve s így a név rajtok maradt.²⁾

Távozásuk s később Rómával kötött szövetségek hírére a turkok boszura gerjedtek, a kelet-római császárnak értésére adták, hogy a valódi avarok ázsiai tartományukban az ő alattvalóik, s ő ál-avarokkal [Pseudo avari], az ő szolgálainak szolgálival kötött frigyet. Ez bántotta Justinianus császárt; Felső-Moesiát igérte tehát a khánuak cserébe s barátságosan kérte, hogy Kis-Skythiát hagyja el; de annak tetszett az új lakhely, mint a Fekete-tenger környékén meghódított tartományokkal való alkalmas egybeköttesi pont, s kijelentette, hogy nem távozik.³⁾ Róma és az avarok közti ellenségeskedés kitörése előtt II. Justinianus meghalt, éppen akkor, mikor az avarok khánja Baján lett.

Ez időtájt 568 a gépidák és longobárdok között viszály keletkezett; utóbbiak segítségül hívták Bajánt; az eredmény az előbbi cikkben elő van adva. Az avar és római birodalom érintkezése a kettő közt azonnal viszályt támasztott; ürügy Sirmium város és a Tisza és Száva közötti vidék átengedése volt. „Minden gépida miénk — mondá Baján — mint rabszolgánk, minden gépida birtok, mint hódítóké, a mi tulajdonunk.”⁴⁾ Baján uralkodása 565-től 597-ig e kevély jelszó valósítása volt. Sirmium 582⁵⁾ meghódolt, a húnok maradványai a Fekete-tengertől kezdve, Dacián át felső Pannoniáig egyesítve lőnek; a két világrész avarjainak egybekötő kulcsa Kis-Skythia volt: bolgárok, szlávok, gépidák őket uralták, birodalmuk a frankokéig terjedt, Róma adót fizetett nekik, az avar fővezér királyi tanyája a Tisza és Duna közt terült el, azon helyen, hol száz év előtt Attila palotája — az avar birodalom a húnok folytatása, Hunnia neve *Avaria* lőn.⁶⁾

¹⁾ *Menander*, Exc. Legat. 100. és követ. l. *Thierry*, Attil. Tört. II. k. 153—154. II. *Stritter*, Memor. Pop. I. k. 626. l.

²⁾ *Ouar itaque et Khuni ut perfugium sibi feliciter evenisse advertentur, errorem sese honorantium non aspernati Avaros dici voluerunt. Theophyl. Simoc. VII. k. 7. fej. Thierry*, Att. Tört. II. rész, 149. l.

³⁾ *Menander*, Excerpt. Leg. 102. l. *Thierry*, Att. Tört. II. k. 157. l.

⁴⁾ *Thierry*, Attila Tört. II. k. 174. l.

⁵⁾ *Stritter*, Memor. Popul. I. k. 680—81. l.

⁶⁾ *Thierry*, Att. Tört. II. k. 375. l.

A mi a hún néptörzsnek Attila, a volt az avaroknak Baján : mindkettő megalapította terjedt birodalmát, magát és népét fél Európa rettegte, de mindkettő halála után az óriási építmény azonnal roskadásnak indult, Hunnia és Avaria a föld színéről egy-két század alatt eltűnt. Baján 602-n halt el, halála s birodalmának lassu hanyatlása a köztörténetekbe valók ; csak néhány jellemző eseményt látok szükségesnek ide jegyezni. Az avarok 610-n Itália ügyébe avatkoztak, 622. és 626-n Konstantinápolyt akarták meghódítani ; soraik közt egy osztály besorozott gépida szolga is volt, kiket különben idegenkedtek ügyeikbe avatni ; ¹⁾ aug. 2. végződött az utóbbi évi szerencsétlen hadjárat. A konstantinápolyiak kétségbe esett harcza miatt csak kevés avar tudott daciai honába menekülni ²⁾ ; 630 után nincs többé említés köztük és a kelet-római birodalom közt folyt harczról ; ellenben fel van jegyezve 634-n és 642-n a mysiai és pannoniai bolgárokkal folytatott háborujok, a kik közül tízezer honából kiszorítva, a frank királynál keresett oltalmat ³⁾, valamint egy 736-ki kalandor-háborujok is, midőn Bajorországban Laureacum városában feldul-ták a szent helyeket. ⁴⁾ Ez időtájatt ismét nem szól felőlük a történelem, míg 867-n a frankok trónjára Nagy Károly ülván : ez hódításait délen és nyugoton elkezdette s ez által az avarok birodalmával több helyen érintkezésbe jött. Nagy Károly bátorsága és szerencséje bántotta a bajor, thüringeni és szász fejedelmeket, de haragjukat magukba zárták. Thassilo bajor herceg volt első, ki 787-n ellene az avarokkal szövetségelt. Az avarok Itáliára rontottak, de a frankok visszaverték ⁵⁾ ; a khán másodszor támadott, s most tízezer embert vesztett ; harmadszor is sereget küldött Károly ellen s akkor is veszteséggel vonult vissza. ⁶⁾ A frank király ezt a nemzetközi jog megsértésének véve : az avarok ellen a fenyegetett keresztény vallás védelmébe vétele által az egész frank birodalmat, az akkori kereszténységet, sőt Európát belevonta érdekeibe. A tudósok toll-harczra költék ellenök ; egybezavarván

¹⁾ *Thierry*, Att. Tört. II. k. 275. l.

²⁾ „ „ „ II. k. 285. l. *Stritter*, M. Pop. I. k. 749. 754. ll.

³⁾ „ „ „ II. k. 305. l.

⁴⁾ *Haimo*, Gesta Francor. IV. k. 24. fej. *Thierrynél*, Att. T. II. k. 299. l.

⁵⁾ *Thierrynél*, Att. T. II. k. 318. l. *Germania Sacra* I. k. 121. l.

⁶⁾ *Monachus Engolism.* ad an 788. *Thierrynél*, Att. Tört. II. k. 335. l.

őket a húnokkal, azok nagy tetteit s olykor bizonyítatlan tényeket fogott rájuk; fel lőn idézve Attila átkos emlékezete, mint hánt szent Genovevával, s a tizenegy ezer szüzzel sat. A papság általános böjtöt rendelt, zsolnárt és litániákat énekeltek, misét maguk a püspökök mondtak, a papok az ünnepi menetek — *processio* — alatt mezitláb jártak, sat. Ez izgatások következtében a népek az avarok ellen a legirtóztatóbb háborura lőnek fel-tűzelve. Elkezdődött a frank-avar háboru; nyugotról és délről Károly és Pipin egyszerre támadták meg: az avar vár-gyűrűzet — *hring* — 3 nap alatt egymás után el lőn foglalva, kincseik fel-dúlva, a nép rabszolgaságra hurcolva; Pipin — írja a frank király nejének — egy maga annyi avart ölt meg, hogy ehez fog-ható mészárlást ember nem látott¹⁾. A frank hadseregek Panno-niát minden irányban átjárták s a Dunán túli Hunniát a Vág vizéig elfoglalták; csak az a nagy térség, melyen a Tisza hőm-pölyög s a Kárpátok alja, és e hegyektől nyugotra a Fekete-ten-gerig terjedő vidékek maradtak meghódítatlanul²⁾.

Az avar nép meg volt félemlítve, pártokra szakadt, khán-ját megölte, új vezére Thudun khán kereszténynyé lett, de a germánok ösztönzésére csakhamar újra feltámadtak s pogányhi-tőkre visszatértek. Pipin 792 ellenök ment, a Tisza mocsáros vi-zéig nyomult elő, királyuk rhingjét bevette, s a nemzeti kincsek rakházát elfoglalta; keresztény zászló lengett az *Isten ostorá*-nak egykori laka felett, a béke a rhing romjain lőn megkötve³⁾. Thu-dun másodszor vette fel a kereszténységet, követték őt nemesei is⁴⁾. Alcuin költő s Nagy Károly egykori tanítója magasztaló ver-set irt rá, „ki diadalmas páleczája alá hajtotta a hún fajt, mely oly rettenetes volt ősi barbárságában, s a hit járma alá igazta ezeket a büszke nyakakat.“⁵⁾

Nagy Károly a hún katonai állomások biztosítása végett

¹⁾ *Chron. S. Arnulphi* ad an. 791. *Thierrynél*, Att. Tört. II. k. 335. l.

²⁾ *Epistola Caroli M. ad Fastrad*, *Bouquet*: Recueil V. k. *Thierrynél*, Att. Tört. II. köt. 348. l.

³⁾ *Thierry*, Att. Tört. II. k. 348. l.

⁴⁾ *Eginhardi Annales* ad an. 796. *Thierrynél*, Att. Tört. II. k. 356. l. A rhingek leírása hátrább adva lesz.

⁵⁾ *Thierry*, Att. Tört. II. k. 359. l. Látható bővebben leírva: *Epistola Alcuini ad Car. M. a. 796. Thierrynél*, Att. Tört. II. k. 360. l.

mindkét Pannoniát s a Duna bal partját a Vág vizéig magának tartván, a többi mint hún királyság, de frank hűbér Thudun kezében maradt.¹⁾ E felett a hún-avar, szláv és pannoniai népségek ellenében védelemül Baváriából németeket, Karinthiából szlávokat telepített a Duna hosszában, s számukra külön kerületeket engedett át.²⁾ Ez a hún-avarokat haragra gerjesztette; 799-n Thudun újból visszatért az ősi vallásra; népével együtt, fegyverrel kezökben, gyilkolva, égetve Bavariára mentek s elő-őrsei annak örgrófját Geroldot megölték. Nagy Károly, hogy a hitszegést megboszulja, Hunniába rendelte minden hadi népét; e háboruja különböző fordulatokkal 803-ig tartott — jegyzi meg Thierry — az egykoru írók többnyire e rövid szókkal jegyezték fel kimenetelét: „Thudun és az avarok hitszegésekért meglakoltak.“³⁾ Nagy Károly újra szervezte Pannonia igazgatását, az eddigi kormányzók helyett a határszélekre örgrófokat állított s Hunniát egyházi tekintetben a salzburgi püspök hatósága alá helyezte; birodalma határa a Száváig, felsősége s vele a kereszténység a Fekete-tengerig terjedt. Pannoniában és Daciában újra állott a keresztény vallás. E háboru — írja titoknoka és történetirója — nyolcz évig tartott. A pusztá, néptelen Pannonia, s a földig lerombolt királyi lak, melynek nyoma sem maradt, bizonytságot tesz a vívott csaták számáról s az ott kiontott vér mennyiségéről. A hún nemeség e háboruban mind elhullott, dicsőségök elveszett, századok hosszú során felhalmozott kincseik zsákmányra jutottak. A frankok a khánok palotájában annyi ezüstöt és aranyot találtak s a harsztérekben oly gazdag zsákmányra tettek szert, hogy elmondhatni: ők visszaszerezték a húnoktól mind azt, a mit ezek a világ többi részeiből raboltak.⁴⁾

E megaláztatás után a szlávok és bolgárok boszuja s hadi szerencséje következtében az avarok egy része frank oltalom alá vonult, a másik régi daciai honában maradt⁵⁾, ott — a mint

¹⁾ *Thierry*, Att. Tört. II. k. 367. l.

²⁾ Ugyan ő, ugyan azon könyve 368. l.

³⁾ *Eginhardi Annal.* ad A. 799. Poeta Saxo, ad A. 799.

⁴⁾ *Eginhard*, Vita Caroli M. 13. fej. *Thierrynél*, Att. T. II. k. 373. l.

⁵⁾ Lajos, frank-király 830 az avarok földén levő altahai monostornak tett adomány-levelében azt írja, hogy nagyatyja azon földeknek egy részét hódította meg: *Innotuit nobis, qualiter postquam terra Avarorum ex parte*

Thierry véli — elsánczolták magukat, vagy a magasabb kárpátvidékekbe vonultak, melyek a szlávok ellen biztos védelmőkre lehettek. Erdély egyike volt — úgymond ő — ama természeti erősségeknek, hol Baján és Attila utódai találkozhattak s egybe olvadhattak.¹⁾

Nagy Károly után darab ideig nincs szó a történetekben avarról; 819-n névök ismét feltűnik, résztvettek Liudevit, Alsó-Pannonia kormányzója lázadásában, 822-n követeket küldöttek az aix-la-chapelli országgyűlésre, 826-n Tutund khánhoz levelet irt Eugenius pápa, őt felszólította, hogy fő nemeseivel egyetértve, állítsák vissza azon régi püspökségeket, melyek Pannonia és Hunnia vagy Avaria tartományaiban a rómaiak és gépidák uralma alatt fennállottak, különösen pedig Alewinus nyitrai püspök megyéjét.²⁾ Alcuin pedig Arno salisburgi érsekhez 798-n irt levelében írja, hogy némileg a húnoktól — avaroktól — jött a gondolat, hogy ő megtérítésökre hozzájok menjen; legyen nyugodt — jegyzi meg — erős hadsereg megy vele fedezetül.³⁾ Mennyi önkéntesség volt az avarok kereszténységre térésében s valóság a királyi költő levelében? mi sikere lett a pápai felhívásnak valamint a fegyveres védkíséretnek? nincs felőle világos feljegyzés a történetíróknál; azonban tények bizonyítják, hogy az avarok földén keresztény egyházak és püspökségek alakultak. Nagy Károly 811-n Avariában az altaha-i monostornak 40 üléstelket — mansus — adományozott⁴⁾; Lajos — a kegyes — 823-n folytatta ez adományozást⁵⁾. Ugyan ő 836-n a pataviai hajdan Laureacum-egyháznak az avarok tartományában Kirchbach helységet adományozta⁶⁾; az idézett pápai levél is a püspökségek visszaállítása tárgyában bizonyító erejű. Mindezek arra mutatnak, hogy az avarokat balszerencsējök, a nyugoti népekkel való gyakoribb érintkezés s a részben felvett keresztény vallás mind szelidebbekké

ab avo nostro Domino Carolo Imperatore capta fuisset *Fejér*, Cod. Dipl. I. k. 163. l.

¹⁾ *Thierry*, Att. Tört. II. k. 375. l.

²⁾ *Fejér*, Cod. Diplom. I. k. 158. l. *Thierry*, Att. Tört. II. k. 377. l.

³⁾ *Fejér*, Cod. Dipl. I. k. 149. l.

⁴⁾ U. ö, u. o. 152. l.

⁵⁾ U. ö, u. o. 186. l.

⁶⁾ U. ö, u. o. 165. l.

tette, a kalandor életet és zsákmánylást kezdték elhagyni, s az addig folyvást háborgó népet, mély csöndben, egy nagyszerű átalakulásra készen találta a húnok harmadik rajának a *hunogurok-nak* vagy *ungaroknak* e tájakon megjelenése.

A hún és avar nép ugyanazon törzs két hajtása — édes testvérek. Erre a történelemben számtalan adat van. Menander VI. századi író állítja, hogy korábban az avarokat *khúnok-nak* nevezték.¹⁾ Gregorius Turonensis DXC. év körül élt író, krónikájában szintén *húnok-nak*²⁾ Theoph. DCCXXCVII. körül élt író krónikai jegyzésében *unnus-nak* vagy *abar-nak*³⁾, Ado Kr. u. 879. körül élt bécsi krónika-író *húnok-nak* írja az avarokat⁴⁾, Theophilactus, Procopius, Menander — egykoru írók — az avarokat folyvást *húnok-nak* nevezik⁵⁾; fennebb mondva volt már, hogy az *ogor* nemzetnek két fő törzse a vár és khun; az *ogor*, *ugur*, *unugur* pedig egy fogalmat kifejező szó-alakok, s a byzánti írók egyező nézete szerint *hún tribus* jelentenek; más helyt ismét ugyanezen írók az avarokat északi *skythák-nak* vagy *húnok-nak* mondták.⁶⁾ Pray Kr. u. 588-n kezdve 805-ig tíz krónikást s ugyanannyi történetírót idéz, kik a hún és avar nevet a hún népesalád e két törzsére felváltva alkalmazzák⁷⁾, a longobárdok történetírója egy népnek írja a húnokat és avarokat⁸⁾. Ez egységet nyomatékosan bizonyítja Evagrius följegyzése, a ki azt írja egyháztörténetében, hogy az 564-n Európába jött avarok a Daciában élő húnokkal egyesültek⁹⁾, valamint Thierrynek is azon állítása, hogy Baján az első húnok

1) Pray, Dissert. 6. l. Stritter, sat. 644. l. a jegyzés.

2) Pray, Dissert. sat. 6. l.

3) Stritter, I. k. 680. l. Abares *Hunni* origine sat.

4) Pray, Dissert. sat. 4. l.

5) Stritter, I. k. 625. 645. ll. 5. jegyzés.

6) Ugyanaz ugyanott.

7) Pray, Dissert. sat. 3—4—5. ll.

8) Alboinus cum Avaribus, qui prius huni sunt dicti, perpetuum foedus composuit, *Gotefried*, Muratorinál az 588. évre téve. Láss többet u. o. Scriptor. rer. Italicar. II. k. 393. 394. ll. Eo tempore — — — huni qui et avari — — — más helyt: Huni, qui et avars dicuntur sat., meg más helyt: Hunis hoc est avaribus. — — — Gothicar. et Longob. Script. *Warnefried* Paulus [Diaconus]. De gestis Longobardor. II. köt. X. fejt. 56. l. IV. köt. XII. fejt. 129. l. IV. k. 38. fejt. 144. l.

9) Ugyan Muratorinál, lásd Evagrius V. k. 1. fejt. is.

maradványát Skythiában és Daciában ön népébe kebelezte¹⁾; végre azon tény, hogy az ó-kori földrajzokon az avaroknak nyomát nem találjuk, hanem azon vidékeken, a hol laktak, *chun*, *chuni* nevű nép van bejegyezve.²⁾ A Bécs melletti Commagenus-hegy neve is, mint a húnok — *chuni* — vagyis avarok birodalmának hajdani határa, *hún-hegy*³⁾, országuk a Cetiuss-hegytől keletre, *Avaria*, Commagenustól Ensig *Hunnia* volt. Nagy Károly, mint szintén ifjúkori tanítója Alcuin, s utóda Lajos az avarokat *húnok*-nak, földjüket *húnok országának* nevezi⁴⁾, egy 811-iki levelében *Avariának*⁵⁾, Eugenius pápa *Hunniának* másképp *Avariának*⁶⁾ sat.; a földrajzokon azonban utóbbi elnevezésnek nincs nyoma, s az avar birodalom és határai sincsenek kijelölve.

A húnok és avarok név-ugyanazonságán kívül viseletök s nemzeti erkölcsök is véregységre mutatnak. Midőn Kr. u. 557-n az avar fővezér követei Konstantinápolyban megjelentek, a kiváncsi nép azt jegyezte meg, hogy öltözetük hasonló a húnokéhoz⁷⁾, újdonság csak lobogó hajfürteik voltak, melyek — ellenkezőleg a hún rövid hajviselettel — hátok közepéig értek.⁸⁾ 610-n az avarok Friaulba becsapván, midőn a khán egy reggel Forum Julii fellegvára sánczait fényes lovag kíséretével körüljárta, Romhilda, Friaul megölt herczegének özvegye, a mellvéd megül őt megpillantván, oly szenvedélyesen belé szeretett, hogy nem tudott nyugodni, míg magát vele el nem vétette. Úgy kell lenni — jegyzi meg Thierry — hogy Baján utóda szép ifju volt s deli

¹⁾ *Thierry*, Attila és fiai Tört. II. k. 147. l.

²⁾ *Spruner* . . . Atlas Antiquus sat. IX. X. tábla.

³⁾ Chunberg — — — Hansiz, Germania Sacra I. k. 5. l. II. k. 71. l. *Thierry*, Attila Tört. II. k. 319. l. Avaria Anno 814 extendebatur usque ad Laureacum, ubi Anensus — Ens — fluvius Bavaror. a Pannonia tunc temporis separabat. *Fejér*, Cod. Dipl. I. köt. 153. l.

⁴⁾ Imperator Carolus Regnum Hunnorum suae ditioni non sine magno procliorum labore subjugavit, et homines illius terrae cultui religionis christianae mancipavit. *Fejér*, Cod. Dipl. I. k. 149—150. 155. ll.

⁵⁾ *Fejér*, Cod. Dipl. I. k. 152. l.

⁶⁾ Hunnia, quae et Avaria — — — F. Cod. Dipl. I. k. 158. l.

⁷⁾ Theoph. Chronogr. 196. l. Anastas. 65. l. *Stritternél*, Memor. Populor. I. k. 644. l.

⁸⁾ Theoph. *Stritternél*, 645. 5. jegyzés. Annal. Franc. et Bertin. 782. évről Comes Marcell.

termetét jól kiemelte nemzete fényes öltözete.¹⁾ 782-n a Nagy Károly által hirdetett padernborni országgyűlésen az avarok képviselői megjelenvén, öltözetök, fegyvereik s befont hajuk által, mely hosszan nyult le hátukon, a frankok előtt rendkívüli meglepetést idéztek elé.²⁾ A bolgárok is annyira megszerették az avarokkal érintkezésök folytán azok viselését, hogy a magukét megtagadva, avarral cserélték fel. Az avar khán ágya s kerevet-trónja selyem-szövetből volt bevonva, metszett művekkel díszítve, felettök drága-kövekből tündöklő mennyezet és kárpit; a meghódított népektől drága ruhaszöveteket kivántak; Baján maga kész köntösöket küldetett magának³⁾, egy béke alkalmával ezüst poharat, aranyat és skytha szabásu mentét⁴⁾, egy város feladásakor pedig a keleti császártól római szövetből, római szabó által skytha szabásu öltöny készítését kívánta.⁵⁾ Ezek élesen tüntetik ki az avarok fényűző kincsszomját; kiváló jellemők volt: a bor és buja szerelem, még nők sem igen tartózkodtak tőle vissza, sőt a női közösségnek is kedvelői voltak; kormányuk, mint rendszeren a pásztor-népeké, egyszerű, de abban a húnokhoz hasonlított, hogy a khán a politikát és hadügyet, egy más főfő avar az igazság-szolgáltatást intézte⁶⁾; a khán égre emelt kivont karddal esküdt. Az avar erkölcsökhöz lényeges adatokat nyujtnak elpusztulásuk okai. Kérdezvén egy alkalommal Cremus a bolgár király az avar foglyoktól az okokat, ezek a következőket sorolták elé: „Az egymás elleni vádaskodás, a perlekedési őrzöngés, a biráknak rablókkal szövetekezése, a horitalban elmerülés, az egymást megvesztegetési hajlam és nyereszkesedési vágy, mely annyira ment, hogy egyik a másikat csalta meg.”⁷⁾ Külső okokul még hozzá járul a keresztény vallás felvétele, a frank és bolgár fegyverszerencse s az ungar vagy magyar honfoglalás.

¹⁾ *Warnefrid Paulus* [Diaconus] IV. k. 38. fej.

²⁾ *Annales Bertin.* ad An. 782. sat. *Thierry*nél, Attila és fiai Tört. II. k. 337. l. *Stritter*, *Memor. Popul.* I. k. 758. l.

³⁾ *Thierry*, *Att.* Tört. II. k. 200. l.

⁴⁾ *Togulam scythicam* A skytha szó alatt nyilván avar van értve. *Menander. Excerpt. Legat.* 113. l. *Stritter*, *Memor. Popul.* I. k. 659. l.

⁵⁾ *Thierry*, *Attila Tört.* II. k. 200. 201. ll.

⁶⁾ „ „ „ „ „ 202. l.

⁷⁾ *Stritter*, *Memor. Popul.* *Suidas* után I. k. 758—59. ll.

Az avarok nyelve ismeretlen : sem írásjegyek, sem egy szó nem maradt fenn belőle. A létezését töredék feljegyzések bizonyítják. Theophylactus Simocattánál látható, hogy az avarok magus papja az ő nyelvöken : *bokolabras*.¹⁾ Ugyan ő jegyezte fel, hogy Mauritius császár egy elfogott kémnél talált levelet Baján anyanyelvén magyaráztatott meg magának.²⁾ Menander egykoru író is említi, hogy a hún tolmácsok a fegyvernyugvás iránt, hit alatt adott szavukat fenhangon előterjesztették.³⁾ Ez jelenthette a tolmácsoló és tolmácsolt nyelvet egyiránt, de ugyanez író más helyen határozottabban fejezi ki erre vonatkozó ítéletét, midőn írja, hogy a II. Julianus császárhoz a húnok [avarok] által küldött skythául írt levelet a császár tolmács által elolvasta, s a követséget jó kedvvel bocsátotta el.⁴⁾

Építészeti egyedüli emlékük : hringjeik; ezeken kívül csak egy falu vagy város neve sem szól felőlök. Midőn Baján 582-n a Dunán át a római tartományokra akart törni, fürdőépítés ürügye alatt, de hídépítés végett Tiberius császártól kért ácsokat.⁵⁾ Theophanes írja, hogy Priscus római vezér egy alkalommal Baján seregeit a Tiszán túl üldözvén, három gépida falu lakóit — avar falukról nincs emlékezés — éj idején meglepte; ezek az avarok az előtti napon való vereségéről semmit nem tudva, nemzeti szokásuk szerint együtt lakmároztak s hajnal felé harmincz ezernél többen ölettek le közülök⁶⁾. Baján — a mint érintve volt — úgy

¹⁾ Fuit homo Scythia — e szó ez írónál mindig avart tesz — *bocolabras vulgo dictus* — — — *vocabulum graeca lingua Sacerdotem magum sonat* — — — — *Stritter*, Memor. Popul. I. köt. 689. l. Theophanes után I. k. 8. fejt.

²⁾ *Tabellarius intercipitur* — — — *litteras imperatorias tradit* — — — *quibus Chaganus patria lingua per interpretem Cognitis* — — — Theophyl. VI. k. 7. fejt. *Stritternél*, I. k. 710. l.

³⁾ Menander, Exc. Legat. 131. l. *Stritternél*, I. k. 677. l.

⁴⁾ *Imperator ubi legit per interpretem litteras scythice scriptas, legationem lubenti animo abmisit. Menander, Protector, Stritternél, Memor. Pop. sat. III. k. 47. l. Megolvasandó erre nézve : A Jász-Kúnok Története. Irta Gyárfás István sat. I. köt. jelesen az, a mi e könyvben a 113. lapon fel van hozva.*

⁵⁾ *Stritter*, Memor. Populor. I. k. 670. l.

⁶⁾ *Romani* — — — — *transeunt et offendunt Gepidarum villas tres sat.* — — — *Stritter*, Memor. Populor. I. k. 737. l.

szólva örökségképpen s készen találta és foglalta el Attila királyi székét s birodalmát. A hol végig menve ellenállásra talált, mint-ha a természet minden csapása eljárta volna, úgy el volt pusztítva a föld és népe; Mysia elfoglalásakor — írja Theophanes — a Duna mentében nyolez várost rombolt le földig¹⁾. Rontás volt az avar szilaj jelleme, nem építés; építészetek egy hazájok földirati viszonyaihoz s geniuszokhoz való védrendszer, az úgynevezhető keringő sáncz-vár alkotásában határozódott, a minek hagyományos emlékei hazánkban az avar-sáncz és hún-árok név alatt itt-ott ma is létező erődítési nyomok. Ennek hihetően eszméje és kivitele is avar, de avar neve bizonyosan nincs tudva, a germánok Adalbert szent-galli barát szerint *hring* vagy *ring*, *haga*, *hegin* néven nevezték²⁾. Rhenanus Beatusnál ez így fordul elő: *hag*, *haga*³⁾. Vajjon a *ring* szó nem a magyar *keringő*, *haga* nem *hágó* [gyepűs, árkolt meredek], a *hegin* nem a *hegy*, *vár-hegy* egykor avar most magyar szókból vétetett át a frank krónikákba? Spángár krónikáirónk *hagan* és *hegin* nevű palánknak, váracskának nevezi az avarok Ausztria közelében volt két fő erődét⁴⁾. Bármint legyen, a ringet magyarul: várda, kör-vár, vár-karika, vár-gyűrűzet, keringő árok-vár, vár-hegy nevekkel lehetne kifejezni; Párizspapai *rigya* néven nevezi; mondják így is: *várinka*. Ezek építésmódját a frank-avar táborozásokban jelen volt elébb említett barát hagyta emlékezetben⁵⁾. Képzelsen az ember — úgymond — kilencz-kilencz köralaku sánczot vagy kerítést, egyiket a másikba foglalva úgy, hogy az, az ország szélétől közepéig egy központu körvidékre volt osztva. Ezek voltak az avarok erősségei. E kerítések a földszin nehézségeihez alkalmazva a következő módon készült széles gátlásokból állottak, t. i. egymástól 20 láb távolságra, 20 láb magosságra álló két egyenközü sor czöveket vertek földbe, a sorok között megtöltötték kövel, mészszel, mely utóbbi amavval egybeforrva egy tömeggé állott össze; azután az egészet meghordották földdel, beborították hanttal, beültették

¹⁾ *Stritter*, Mem. Pop. I. k. 690. l.

²⁾ *Desericzky*, II. k. 2. fejez.

³⁾ Hunnos exstructis novem *Hagis* in Pannonia habitantes Carolus M. octennali bello edomuit. I. könyv.

⁴⁾ *Spángár*, Krónik. 110. l. *Nemzeti Társalkodó* 1830. 45. sz. 356. l.

⁵⁾ *Thierry*, Attila Tört. II. k. 341—42. ll.

bokrokkal, melyek egymásba fonódva áthathatlan eleven gyepűt képeztek. Némely kerítés számos magas toronnyal volt beszegve¹⁾, a táborhelyek sánczokkal védve²⁾. Két ily kerítés közti téren feküdtek a falvak és tanyák, úgy rendezve, hogy egyiktől a másikig az egymásnak jelt adó emberi szó elhallatszott. A körfalak rendszeren a folyók mentében és hegylánczok hosszában vonultak, helyenként jó távol egymástól kapuk voltak, hogy az ott lakók egymással közlekedhessenek. Ha egy körfalat elfoglaltak, ingóságaikkal és marháikkal a másikba, s ha azt is megvényták, a harmadikba vonultak vissza. Egyik körfaltól a másikig kürtszóval értesítették egymást, megállapított szabályok szerint különböző jeleket adva. Egyik várkarikának a másától való távolsága 30—40 mérföldet tett, átmérője annál inkább rövidült, minél közelebb esett a kör középpontjához, a hol állott a fejedelmi rhing — a frankok és longobárdok szerint tábor — s a melyben volt a kincstár, Hunnia fejedelmeinek lakával együtt nem messze a Tiszától azon a helyen, hol a közvélelem szerint Attila palotája emelkedett³⁾.

Volt-e a mai Kolozsvár helyén avar telep vagy erődítés, sőt hogy Erdélyben is lett volna, vagy hogy a szent-galli barát előadása szerint a tiszai fejedelmi rhing-gel az erdélyi avar és hún sánczok egybefüggésben lettek volna s a távolsági mértékek találának — erre nézve előttem a történelemben egy határozott bizonyító szó sem ismeretes.

¹⁾ *Thierry*, Attila Története II. k. 346. l. Lásd: *Spángár* Krónikája 110. l. és a *Nemzeti Társalk.* 1830. 353—357. lapjait.

²⁾ *Thierry*, Attila Története II. k. 347. l.

³⁾ Ugyan az ugyan ott.

MÁSODIK RÉSZ.

MAGYAR Ó-KOR.

VIII. FEJEZET.

MAGYAR VEZÉRI KORSZAK.

— Kr. n. 888—1002. —

z avarok szétbomlott birodalmának, néhány még fel nem derített évtized időköz után, a skytha-húnok harmadik és utolsó vér-ága, a hún-ugarok, mai néven magyarok lónek urai. E kétféle szóalak ugyanazon egy népnek két nyelven megnevezése. A hún-ugar szó a hún-törzsből s ogor, oigor, ugor, urg, ugor összetételből áll, s *hún* vagy *kún* magyart jelent. A hún és kún szintén egy értelemnyű. Az ugorok nagyobb része — írja egy helyen Strabo — nomád életet él, csak kevesen művelik a földet¹⁾. „Skythiát — írja másutt — melyet turkországnak is mondanak, Ethele vizétől az Imaus hegyig és azon túl Zerica-ig negyvennégy nemzet lakja . . . közöttük van az ephtalita — fejér hún — nemzet²⁾; az ephtalitáknak — Procopius szerént — mind nemzete, mind neve egy a kúnokéval³⁾. Az *ogor* nemzet a Volga vize mellett lakik,

¹⁾ Regionis totius, quae inter Istrum et Borysthenem superjacet, prima portio est solitudo Getarum — — post hos — — Jazyges, et qui Basiliid id est Regii dicuntur, et *Urgi*. *Strabo*, III. könyv, VI. fej. — *Urgi*, e quibus pars maxima nomadibus id est pastoribus constat, pauci agrorum colendorum studio tenentur. *Strabo*, VII. 7.

²⁾ Scythiam, quae et Turcia dicitur, ab Ethele flumine ad Montem Imaum et ultra usque Zericam quatuor et quadraginta gentes incolunt — — — — Ephtalitae [huni albi] *Strabo*, 305. l.

³⁾ Ephtalitae et genus et nomen *Chunorum* participant, licet cum *Hunnis* occidentalibus, borealibus atque orientalibus, quos novimus, nullum ipsis commercium intercedat, haud enim eorum confines sunt, neque accolae, sed Persarum, ubi est Gorgo [urbs] ad oram sita extremam Persi-

számra és gyakorlottságra egyiránt hatalmas, loгрégibb fejedelmei *Wár* és *Kún*¹⁾).

Ezek az egykoru adatok, a milyen a görög és latin írónál még sok van, ama három név teljesen egy jelentőségét történelmileg megalapítják. A hún és kún törzs-szók egy értelménye két történetirói iskolának adott életet s régi idők óta élénk vitatkozás tárgyát képezi.

A hún név legelsőbben Pliniusnál jó elé, a ki Kr. után 78 év körül élt, s azt írja róluk, hogy keleti Skythiában laknak²⁾; utána Claudius Ptolemaeusnál Kr. u. 150 körül, *‘kún’* szó-alakban, a ki azt, mint európai Skythiában lakó népet említi, „A kúnok — úgymond — a bastarnok és roxolánok közt laknak³⁾”. Ammianus Kr. u. 370 körül régi emlékeknél fogva kevésbé ismereteseznek írja a húnokat; Menander és Procopius az *ongorokat* írják *hún* nemzetnek. Egy más töredék szerint: „Attila népei közt voltak a *hugorok*, megint: „a *húnok onoguroknak* is⁴⁾ mondtak⁴⁾. Priscus Rhetor Kr. u. 456 körül egy követségről emlékezik, melyet „a *hunnogarok*, *ugorok* és *hunnogurok* küldöttek a keleti császárokhoz⁵⁾”, Jornandes Kr. u. 530 körül azt írja a

dis. — *Procop.* Bell. Pers. I. k. V. fej. IX—XI. ll. *Mirkond*, persa író pedig azt írja, hogy a napkeleti vagy fejeér hún nemzet négy nemzetségből állott 1) *abar*, a görögöknél *var*, *Tibur*, *owar*, *awar*, 2) Kazar [persa kifejezés szerént] *chazar*, *katzir*, *akatzir* [görög elnevezés szerént], 3) *uz*, *oz*. *Mirkonds* Geschichte des Szeldschuckischen, übersetzt von Dr. Joh. August Vullers 8. l. *Fejér György*: A kúnokról írt műve 19. l.

¹⁾ Fuit *ogor* gens cum numero, tum exercitatione notissima . . . in Oriente ad fluvium Til [Ethel, Wolga] accolitur . . . vetustissimi Principes *Var* et *Chuni* vocabantur. *Theoph. Simocatta*, Niebuhr kiadása szerént 203—204. ll. *Fejér György*: A kazarokról írt műve 18. l.

²⁾ Inde a sedibus Attacorum sunt gentes *Hunni* *Plin.* Hist. Natur. IV k. XVII. fej. — Ugyan Plinius a húnokat a skytha népek közé számítja s lakhelyöknek keleti Skythia belső részeit állítja. *Desericius Innocentius*, . . . : De Initiis Major. Hungarorum 10. l.

³⁾ In Scythia Europea inter Bastarnos et Roxolanos sunt *Chuni*. *Ptol.* Geograph. sat. VIII. k. V. fej.

⁴⁾ *Ongori Hunnica* gens *Menander* Excerpt. de Abaris. *Procop.* Bell. Goth. Fragmen. IV. k. Attila inde ad Hugoroas — — — — *Hunni* qui et *Onoguri*. *Agathias Smyrnaeus*, III. k. *Deseric. Innoc.* 121. l.

⁵⁾ *Hunnogari* *ugori* et *Hunnoguri* miserunt legationem ad orientales Imperatores. *Priscus Rhetor*, Excerpt. Legat. 12. l.

hunugorokról : „első és főszékek — szállásuk — Skythiában van, a Moeotis tava mellett, második Moeziában, Thraciában és Daciában, harmadik a Pontus felett¹⁾. Nicephorus Callisthes VII. századi görög író az *utrigurokat* szintén hún népnek írja²⁾, a VIII. században nevek eltűnik, a IX-ikben egy új európai birodalom alkotásával adják tudtul a világnak nevöket s ki-létöket.

A IX. X. XI. századbéli persa, örmény, byzánti, latin és orosz írók, *hún*, *hún-avar*, *hun-gar*, *kún*, *vár-kún*, *katzir*, *akatzir*, *kazar*, *kozar*, *turk* s több hasonló kifejezéseit mint a magyar nép különböző nyelven való megjelölési alakjait mellözöm.

Elöttem történeti bizonyosságként áll, hogy az *ojgor*, *ugor*, *hugor*, *ungor*, *hún-ogor* gyökből lassanként állott elé, s alakult meg az *ongor*, *ungarus*, *hungar*, *hungarus*, *hungarius*, *gens hungarorum* latin név- és szóalak, melylyel nemzetünket a görög, latin és germán népek saját nyelvöken kezdet óta maig nevezik, s mely név a mint maga egy csoport más változatot mutat : úgy a nép is, melyet megjelöl, a századok, ide-oda vándorlás és harcok folytán, a *hún*, *avar*, *kazar*, *turk*, *kún*, *székely* s több rokon törzöket magába felvett s egy államttestbe olvasztott.

A magyar elnevezésnek szintén ily bonyolult etymologiai genesisé. Erre nézve az idegen írók homályos ujjmutatásait is figyelemre méltónak, de illetékesebb kútfőknek — ha bár nem egykoruak is — a magyar krónikásokat s történetirókat tartom. Ezek egyike Magóg-tól származtatja Magor-t, ettől a „Magyar-t³⁾”; másik H mortól és Mogortól⁴⁾, Thuróczi szerint Magor-tól⁵⁾; harmadik Megyert-től, a hét főnemzetség egyikétől, melyből való

¹⁾ *Hunugori* autem hinc sunt noti, quia ab ipsis venit pellium murinorum (ezoboly) commercium quorum mansionem primam esse in Scythiae solo juxta paludem Moeotidem, secundam in Moesia, tertiam super Ponticum. *Jornand.* De reb. Getic. V. fej. 17—18. ll.

²⁾ *Utriguri* populi *Hunnici* *Nicephor.* Histor. VII. k. Béla király névtelen jegyzője azt hagyta följegyezve, hogy a magyarok *hungar* neve a Pannoniába érkezétkkor épített *Hungu* vártól jő : hungvar, hungvarus, Schwandtnernél I. köt. 4. l.

³⁾ *Anonym.* Belae Reg. Notarius, *Historia Hungarica.* De septem primis Ducibus Hungariae, Schwandtnernél Scriptor r. Hungar. I. k. 2. l.

⁴⁾ *Magistri Simonis de Keza.* De originibus et gestis Hungarorum Libri duo, Edit. *Jos. Podhradczky*, Budae 1833. 10. l.

⁵⁾ *Schwandtnernél*, I. k. II. fej. 45. l.

Árpád a honalapító is, s éppen ez oka, hogy az egész magyar nép e nagy érdemek által kitünő nemzetség — tribus — nevét vette fel ¹⁾.

A magyar megtelepedés történetét egykoru külső történetirók nem irták meg. Ez természetes. Egy ily roppant népáramlat irányában védgátak emelése — úgy hiszem — a legfőbb érdek volt, mely a fenyegetett európai népeket önsorsuk biztosítására útalta inkább, mint a félelmes vendég s új vetélytárs viselt dolgai följegyzésére. Egyébként is az avarok történetirói görögök és rómaiak voltak. „A görög irók — mond Stritter — a népek eredete kitudásával nem sokat aggódtak, őket különbféle neveken nevezték, költözködéseiket nem vették számba, viselt dolgaikat csak annyiban emlegetik, a mennyiben őket illette. Ha kérdezték: mi-féle nemzetség volt ez vagy amaz? ezt felelték: barbár, skytha, kún, turk. A népek neve előadásában hihetetlen az ő állhatatlanságuk, ugyanazon iró más- meg másképpen nevezi el lakhelyöket, romlottan, szorosabban meg nem határozva; csak avval foglalkoznak, mi roszt okoztak azon népek az ő nemzetöknek.“ ²⁾ A rómaiaktól — ezen öndicsősége érzetével eltelt, mindenben érdekeitől vezérelt, valamint a germán néptől sem vehetni roszt néven, ha uralkodóik és iróik inkább magukkal és a keresztény vallás terjesztésével foglalkoztak. Mégis krónikaikban ránk vonatkozó hasznos és valóban használt feljegyzések vannak. A görög irók közt pedig Konstantin császár ³⁾ a magyar megtelepedésre nézve köszönetet érdemlő részleteket hagyott fenn, melyek teljes bizonyító ereje ellen csak az az észrevétel tehető, hogy félszázaddal későbbi időből valók, és hogy ő turknak nevezi azon népet, melyet földrajzi, ethnographiai, physikai és nyelvrokonsági okok magyarnak bizonyítanak, s a mit a történetírás éppen azért megállapított ténynek ismer el.

A magyarnak szintén nincs e korból sem krónikása, sem történetirója; munkássága új hon szerzésében s megalapításában határozódott; iró tudósai későre lettek, mikor a már alkotmányos alapokon nyugvó honban az európai keresztény műveltség gyökeret vert, s a nemzet élete történetírásra méltó irányu folyamat vevén: általa egyszersem mind multja is örökítésre méltóvá lón.

¹⁾ Szabó Károly, Constantinus Porphyrogenita után. Magyar Vezérek Kora, **Budapesti Szemle**, III-ik kötet, 1858. 262. l.

²⁾ Stritter, Memor. Popul. I. k. Előszó, XVI—XVII ll.

³⁾ De Administr. Imperio sat. (Kollárnál).

Első hiteles hazai kútfőnk — úgymond egyik történet-buvárunk¹⁾ — a XI. században tehát két századdal később élt Béla király névtelen jegyzőjének, történetírásunk ős atyjának, a magyar királyok és nemzetségek eredetét s a magyar honfoglalást tárgya-zó műve, „melyet — saját nyilatkozata szerint — nem a paraszt nép mesés beszéde vagy az énekesek tréfálódó dalai után irt meg, hanem a létező történetírásokat kibővitve, adatait világosan megmagyarázva.“²⁾ Következik Kézainak a XIII. század végén és Thuróczinak a XV-nek utolsó felében irt krónikája. Az első — előszava szerint — „a külföldi írók téves állításai által indit-tatva“ irta krónikáját, kútfőjeit nem nevezve meg,³⁾ utóbbi Robert Károly és Nagy Lajos király korabeli két krónikát használt.⁴⁾ Hozzá járulnak még Pray⁵⁾ és Desericzky⁶⁾ mély kutatósi szellemmel irt művei, Stritter⁷⁾ byzanti írókból készített nagy becsü, ámbár nyelvi tévedésektől nem ment kivonatai, végre a hazai, bécsi és németországi újabb történelmi kútfő-gyűjtemények és nyomozódások nagy eredményei. Ezeken az alapokon terjedelmesen, éles elmével s a nemzeti önérzetet emelőleg irták meg újabb történetíróink :⁸⁾ hogyan foglalta el a magyar nemzet örökség jogán az egykori Hunniát és Aváriát, s politikai uralmát az áldott földön erős karral, ősi tisztaságu erkölcsök, s bölcs törvények által miként alapította meg. Midőn az olvasót e művekre útalom, az ott eléadottak főbb mozzanatait — mint későbbi történetek magvait s az én czéломra is tartozókat — szükséges érintenem, megjegyezve, hogy az idézett művekben a bíráló tör-

¹⁾ *Szabó Károly*, Magyar Vezérek Kora. **Budapesti Szemle**, III. köt. 1858. 263 l.

²⁾ *Anonym.* *Belae Reg. Notar. Prologus Schwandtnerel* : Scriptor. *Rer. Hung. veter. et genuini* I köt. 2. l.

³⁾ *Magistri Simonis de Keza*, *De origin. et gestis Hungaror. Libri Duo*, Budae 1833, előszó 5—6 ll.

⁴⁾ *Schwandtner* idézett kútfő-gyűjtem. I. k. 41. l.

⁵⁾ *Dissertationes Historico-Criticae sat. ezimü* idézett műve.

⁶⁾ *De Initiis Majoribusque Hungaror. sat. ezimü* idézettműve.

⁷⁾ *Memor. Popul. I. II. k. sat.*

⁸⁾ *Szalay László*, Magyarország Története I. köt. 1852. *Horváth Mihály* : Magyarország Történelme : Második kiadás. Első köt. Pest 1864. *Szabó Károly* : A Budapesti Szemle idézett kötetében s idézett cikksorozatában... Közelebről e mű önállóan is megjelent tetemesen bővitve s igazítva.